

HOLMI

XV. évfolyam 3. szám

2003. március

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Fodor Géza, Szalai Júlia

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Domokos Mátyás,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária,
Rakovszky Zsuzsa, Vásárhelyi Júlia.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Parti Nagy Lajos*: Ady-cédulák • 287
Pór Péter: Meditáció Ady újraolvasásának
esélyeiről • 295
Tandori Dezső: Három parafrázis-mozaik • 303
Gábor Miklós: Kórház a világ (II) • 307
Vörös István: Egy haldokló • 325
Zsoltár ördöghangra • 326
Fischer Mária: Innen az Óperencián • 326
Novemberi rejtőzködés • 327
Csendes időben élénk állnak • 327
Rajziskola, dioptriával • 328
- Zeneművészeti korszótár
Jordan Meijas: A meghajlás • 328
Brian Eno: A zaj • 330
Andreas Platthaus: Csípőkörzés,
kacsajárás • 331
Dieter Bartetzko: A színpadi lépcső • 333
Dietmar Polaczek: A káosz • 335
Wolfgang Rihm: A szép részek • 337
Ligeti György: Bagatellek
(*Nádori Lídia fordításai*) • 339
- Horváth Elemér*: arany jános utca • 342
hamvazószerda • 342
visszfény • 343
a szerpentinút • 343
Szabó T. Anna: Ami megmarad • 344

- Vallasek Júlia*: A clown és a picaro álarca (Karácsony Benő utolsó regényei) • 345
- Ferdinandy György*: Kontinencia • 350
- Berniczky Éva*: Földet az égtől • 353
- Gerevich András*: Szórakozás San Franciscóban • 358
- Lapok a „Mindenes könyv”-ből. *Tolnay Károly* levelezéséből és naplófeljegyzéseiből (III) (*Közreadja Lenkei Júlia*) • 359
- Bajtai András*: Ami titok • 379
A visszaút • 380
- Utassy József*: Gonoszokhoz • 380
Ragadozó • 381
Mindenek ellenére • 381
- Jenei László*: A kisebb és a nagyobb haza • 382
- Győrffy Ákos*: Égszelet • 391
- Miskolczi Ambrus*: Amikor Kossuth kitüntette Görgéit... (Az emlékezet játéka, avagy egy pletyka anatómiája) • 392

FIGYELŐ

- Nagy András*: Miből lesz a sors? (Sándor Iván: Drága Liv) • 410
- Rugási Gyula*: Egy kései szaduceus (Bitó László: A Názáreti Izsák. Jézus a poklok tornácán) • 413
- Szalai Júlia*: Újragondolt magyar történelem (Gyáni Gábor–Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig) • 421
- Báthori Csaba*: Goethe redivivus (Johann Wolfgang Goethe: Nyugat-keleti díván) • 430

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levél cím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 1500, egy évre 3000 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00
Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

Parti Nagy Lajos

ADY-CÉDULÁK

BESZÉLGETÉS EGY SZEKFŰVEL

A pár mondatos emlékkép, ami körül alanti cédulák lazán és hézagosan keringenek, Kosztolányi Dezsőtől való. Hogy célra tartva, mondjuk, valami esszéhez adyznék, nem mondanám. Illetve mondanám, ha nem csúszna ki a tárgy lassan és biztosan a kezemből. Ami tán marad: némely feljegyzések, próbák, körülírások. Anyaggyűjtemény. Akár ha valami homályos, távoli regényhez jegyzetelnék: zsakettja, a cipője, az asztal, amelyre könyököl, a híres könyöklése, a nyerítő nevetése, az olajban úszó szeme s hogy melyik kezében tartotta a cigarettát, a poharat, a cselédlányok állát. Vagy épp a szer-tartásos kézfogása, ahogy szinte rárogy a másik kézre, noha senkit magához igazán közel nem enged. Ezeket az apróságokat szeretem a legjobban, főleg ameddig nem tudom, mihez kellene pontosan. Ady mint regényalak, novellaszereplő, cédulahős.

*

Nem lehetetlen, hogy egyszer, egy hosszú prózában megjelenik majd bizonyos Ursulafürdőn, alighanem 1913-at fognak írni, a Magyar Királyban száll, titokzatos augusztusi iszapkúrákat vesz s hidegvíz-attakokat Kneipp után, szolgák, orvosok és bizonyos Hayagos-Hörtig grófék kivételével senkivel nem érintkezik, a két uzsonna, mit a családnál költ el, ahogy mondani szokás, „nymphatikus” szerelemre gyullasztja a kisebbik Hayagos lányt, ugyanakkor halálos, atavisztikus féltékenységet kelt bizonyos Mantin Lajos Taszilóban, a grófkisasszonyok szerencsétlen házitanítójában. Adynak minderről s abból, ami belőle „az őszre nézve” következik, fogalma sem lehet, úgy siklik át élete eme kisdud öblén, mint a nagy Óceán fájós lábú, düledt bálnái.

*

E monumentális „szegény lelki kémény” életében és halálában roppant erős irodalmi és politikai indulatok volt képes kiváltani, rajongói vallásos áhítattal imádták, ellenfelei és irigyei hevesen utálták. Bevallottan vagy bevallatlanul, de nem volt, akit így vagy úgy ne talált volna szíven mint költő, mint publicista. A XX. századnak nem volt nála nagyobb hatású írója Magyarországon. Messianizmusa, beteges éntudata egyszerűen hatott felszabadítólag és bénítólag. Nem lehet *kivonódní* a hatása alól. Azt mondhatnám, hosszú ideje „nincs divatban”, sőt az utóbbi harminc év magyar irodalmára véleményem szerint kevésbé hatott, mint más klasszikusok, mint József Attila vagy épp Kosztolányi. Mégis itt van, mélyen és kikerülhetetlenül jelen van abban az erőterben, amit magyar kultúrának nevezünk, ha követendő és követhetetlen magatartásként, ha parafrázisként és paródiaként, mindegy. Itt van, s tulajdonképpen elérte, aminek jött, ráégette magát minden magyar író és olvasó recehárttyájára, s bár senki nem néz az ő szemével (fantasztikus, düledt, szuggesztív szeme volt), nélküle lehetetlen a látás. S mért ne jönne divatba újra? Mért ne jöhetne egy nemzedék, egy csoport, amelyik felfedezi újra, s hogy úgy mondjam, használatba veszi. Mért ne, legföljebb azt a használatot nem biztos, hogy szeretni fogom.

*

1907 júliusa van, ül a Három Hollóban, és ír. Nincs ebben semmi különös, közeleg a vasárnap, s le kell adni a megrendelt verset a *Budapesti Naplónak*. Ady költőnek is, publicistának is vérprofi, leül, megírja. Megmutatja ennek a szobamajom Kosztolányinak... Éjjél bizonyosan elmúlt, lassan tán már hajnalodik. Hősöm előtt olcsó, gyenge bor kétliteres üvegben és egy szál hányatott sorsú szegfű. Látni a rövidre tört szárán, hogy gomblyukba való. Még nem szimbólum, hanem az, ami: kicsi, szegény virág. A szegfű az szegfű, az szegfű, az szegfű. Úgy hever a feltúrt asztalon, mint valami miniatúr balettszoknya. Egy elbukott, gyűrött tütü. A vendéglő bal első oldalfülkéje elég szűk, Ady épp hogy arrébb tud húzódni az íráshoz, csak annyira, mint egy színész, hogy meglegyen a minimális rálátás. Tudja, hogy nézik, mi több, hogy Kosztolányi nézi, vagyis szerepel. Még nem ivott eleget ahhoz, hogy önmaga legyen, elszerepeli tehát önmagát. A legjobb énjét, hisz az feltétlenül a versíró én.

*

„...míg a fiatal franciák és olaszok kétségbeesetten majomkodnak, hogy megrikássák a világot egy pár Verlaine-utánzattal, addig a mi náboblelkű fajtánk egy erős, eredeti új költőt szült meg. Csak a mi földünkön történhetik csoda, ezen a túlzó, pazar, keleti magyar földön, ahol még a mocsarakba is csillagok hullnak. Mert Ady Endre fájdalmasan, sírnivalóan – ez a helyes szó –, tragikusan magyar. Még sírása, még duhaj mulatókedve is magyar, még örök tiltakozása is a kevély Kálvin protestálására emlékeztet. Egy született lázadó, aki tettek hiányában verskatonákkal harcol, s formák bilincseit tör. Fejedelmi öntudata, gőgös hite a méltóságos magyar paraszté, aki érezve lelki nemességét, nyugodtan és bölcsen megveti a világot, és senki különbet nem ismer el maga fölött” – írja Kosztolányi pár hónappal e nyáréjszaka után a frissen megjelent kötetéről, a VÉR ÉS ARANY-ról. Az írás a valódi véleményéhez képest meglehetősen őszintétlen, bár nem jobban, mint Ady 1907 tavaszán róla írt kritikája. Úgy is mondhatnám, az urak összecsapás helyett lovagiasan elismerő kritikát váltottak, melybe véleményüket elcsomagolták. Pontosan tudták egymásról, hogy a legnagyobb vetélytársak.

*

Ady júniusban, egyéves párizsi tartózkodás után tér haza. Máskor se, de Párizs után nagyon nem szereti Budapestet. Büdös, nyomorult város, írja ekkortájtban, hozzá az emberek még szagosítják. Megjegyzendő: Párizsban viszont a konflislovak magyarok. Mikor három évvel korábban, 1904 tavaszán Párizsban kiderül, hogy súlyos, elhanyagolt szifilisz van, a vizsgálat után barátjával kocsiba ülnek, s mennek csak céltalanul, keresztül-kasul a városon, s a kétségbeesett költő hosszan panaszkodik a konflislovaknak, hiszen azok, magyarok lévén, pontosan értik.

*

*Ha a magyar Helikon adta,
Hervatag a hitünk s a szekfűnk.
Azért bánatba sohse essünk.
Kicsi virág, szegény virág,
Úgyis eldoblak, beszélgessünk.*

*

Krúdy Gyulának van egy félmondata, úgy is érthetem, hogy mivel valaha hollók tanúztak a szomszédos Operaház padlásán, Ady törzshelye e madarokról kapta a ne-

vét. Az Andrássy út 24. alatt, a mai Goethe Intézet, illetve az Eckermann kávéház helyén már az 1880-as években is *bodega* volt, a századvég lassan világvárosiasodó és magyarosodó Budapestjén ez nagyjából kocsmát jelentett, egy vidékies, elég gyanús helyet, mely sokkal lejjebb állt a hierarchiában, mint a fényes és fénytelen kávéházak. Az út névadója, gróf Andrássy Gyula előbb magyar miniszterelnök, majd az Osztrák–Magyar Monarchia közös külügyminisztere volt a múlt század 70-es éveiben. Budapest leghíresebb sugárútját az idők során nevezték Sugárútnak, Andrássy útnak, majd a II. világháború után Sztálin út, 1956-ban rövid időre Magyar Ifjúság útja, aztán Népköztársaság útja lett, s most ismét Andrássy út – megjegyzem, a nevekkal jelzett rezsimek mindegyikének megvolt a maga Ady Endréje, a költőből, a forradalmárból, a publicistából mindegyik „kivette a részét”, a magáét, s mind azt gondolta és azt hirdette, hogy az övé, csak az övé az igazi Ady.

*

Kezdő íróként meghatározó élmény volt számomra az *adysággal* való találkozás, a zavarbaejtő szembesülés a típussal, röviden és igazságtalanul: a magában és eszméiben gátlástalanul bízó, saját énjét mindennél jobban imádó gőgös látnokkal, a vátesszel, népe vezérével, aki „mindennek jött”, a humortalan lángoszloppal, aki kiszorolja és megköveteli az imádatot. A típus természetesen nemcsak Adyból, hanem utánzóiból, majd karikatúráiból, a handa-Bandikból áll össze, de ennek az óriássá felhizlalt énnak a magyar kultúrában Ady a prototípusa. Bár a dolog sokkal bonyolultabb, hisz a romantika óta talán nincs is művész, akiben ne volna valamennyi ebből az omnipotencia-mániából. Másként szólva: alig van magyar író, akiben ne bújnna meg kisebb-nagyobb *adyság*, s ezzel nem tehetséget vagy formátumot hasonlítok, csak jelzem, mennyire *típus*, mennyire jellegzetes a „magyar ugaron” a művész ilyesfajta színpadias, felstilizált figurája.

*

A verset, mint általában, vékony, finom selyempapírra írja ceruzával. Búvöli a papírt, közel hajol hozzá, szinte belémeríti az arcát, persze nem is tehet másként, hisz erősen rövidlátó. Egyszerre ír, egy lendületből, szinte változtatás nélkül. Kosztolányi azt állítja, ha mégis javított, rögtön áthúzta vastagon, ne lássa senki, mit törölt ki, ne lásson be senki a műhelybe. Ebben igaza lehet Kosztolányinak, az exhibíció nagyon tud titkolódzni. Másrészt a gyorsan formálódó legenda része, hogy Ady egyből készre írja verseit, e cifra szolgálakat, ezt kell tehát neki magának is erősítenie, ezt kívánja az image, tán még a minőség rovására is.

*

*Té tudod, hogy én adtam többet.
Fenének kellett, amit adtak
És az se, amit megtagadtak.
Kicsi virág, szegény virág,
Hagyjatok meg úrnak, Magamnak.*

*

A típust szeretni sem tudtam, nemhogy imádni. De tény, hogy lenyűgözött. Azt hiszem, alapvetően irigyeltem, nem, nem Adyt, ez nevetséges lett volna, hanem kései követői „tévedhetetlen” retorikáját. Iriygeltem az önmegmutogatás gátlástalanságát, a jól fej-

lett, éjjel-nappal szenvedő énjüket, mikor nekem az enyémmel csak bajom volt, s mint-hogy úgy éreztem, én nem is vagyok semmilyen, szerettem volna hozzájuk hasonlítani, s gyűlöltem, kinevettem magam, hogy ezt szeretném, nem pedig az lenni, aki vagyok – naná, „önmagam”. Hm, és akkor újra előlről... Itt jobb, ha úgy csinállok, mint-ha elfogyna ez a cédula. Mintha cédula lenne. Hosszú.

*

Adynak a vershez nyilván nem volt szüksége semmiféle konkrét szegfűre, mégis szívesen feltételezem, hogy volt szegfű, s ha volt, akkor egyedül Révész Béla gomblyukából származhatott. Ez hevert ott tütümód a borlocsadékos asztalon, mint valami eldobott kötszer, csomóba gyűrött selyem- vagy itatóspapír. Úgy képelem, hogy Ady épp elszalajtott Révést valamelyik irodalmi kávéházba új hírekért, új irodalmi pletykákért, mert roppant kíváncsi lévén, mindenről tudni akart, ami a háta mögött történik. Ez a lelki alkat nem engedheti meg magának, hogy bármi is történjék a háta mögött. Révész szívesen ment, egyrészt rajongott Adyért, másrészt szerette a kávéházakat. Mikor épp vette a kalapját, Ady hirtelen nagyon, ellenállhatatlanul megkívánta a gomblyukában fityegő virágot, s mint valami elkényeztetett, rossz kölyök odakapott, és letépte a hű barát zsakettjéről, mondván: „ezt pedig, te bolond Béla, itt hagyod. Kell nekem. Enyémm. Mert ez itt énnekem, egy magyar gomblyuk, Béla. És most eredj!”

*

Nem tudni, mekkora társaság vigad ezen az éjszakán a Három Holló koszlott függőnye mögött, Kosztolányi nem ír neveket, nem tud, nem akar, nem emlékszik, mindegy is. Hogy egyedül maradt volna Adyval, eléggé valószínűtlen, nem voltak egymás ivócimborái, bár ezekben a hónapokban történt köztük bizonyos közeledés. A harmincéves, befutott Ady alig másfél hónapja írt bírálatot a huszonkét éves Kosztolányi első verseskönyvéről, pontosabban önmagáról, Ady Endréről, aki a NÉGY FAL KÖZÖTT című kötetet (Párizsban) olvassa, s legnagyobb dicsérete, hogy Kosztolányira nem hatottak az Ady-versek. A fáma szerint mikor egy barátja megkérdezte, mért nem dicsérte jobban a rendkívüli tehetségű ifjabb pályatársat, Ady azt felelte: még mit nem, nem akarom, hogy a fejemre nőjön. Nem sokkal e júliusi éjszaka előtt Kosztolányi (akinek, meg kell nézni a korai leveleit, egy jó szava nem volt Adyról, nevetséges pozórnek tartotta, s a másfél éve megjelent ÚJ VERSEK-et, a magyar irodalom leghíresebb verseskönyvét csak „*Ady hülye könyve*”-ként emlegette) meghatott, iróniába csomagolt hízelgéssel, levélben köszöni meg Ady cikkét. Egyáltalán nem lehetetlen, hogy e levél következménye a találkozás, ha megtörtént, ha nem.

*

Bár levelei keltezése szerint Kosztolányi ez év júliusában Szabadkán tartózkodott, fogadjuk el, hogy nem konfabulál (egyébként mért ne tenné?), s valóban tanúja annak, ahogy Ady ül az extra szobában egy dohányszínű, ócska függöny mögött, s lázzal és önkívületben verset ír a boros, szivarhamus abroszon. A mű pillanatok alatt, készen szakad ki belőle, és olyan tökéletes, hogy egyetlen betűt se lehet változtatni rajta. A címe BESZÉLGETÉS EGY SZERFŰVEL, s a *Budapesti Napló*ban jelenik meg 1907. július 28-án. Révész Béláról, a szocialista *Népszava* újságírójáról, a közeli barátról, akit akár Ady egyik Eckermannjának is lehetne nevezni, Kosztolányi nem ejt szót. Ő az, aki állandóan hordott szegfűt a gomblyukában. Mondhatnám, hogy így jártak a szocialista újság-

írók a magyar századelőn, mellényben és szegfűvel, és ez nem is volna különösebb túlzás. A szegfű mellett a mellény volt Révész másik mániája, s e fantasztikus ruhadarabokból szívesen ajándékozott a barátainak, olykor az egész Három Holló-béli kompánia ezekben feszített, ezeket hamuzta és böfögte le, ezekben részegedett meg és aludt el, s persze ezekben csinált modern magyar irodalmat.

*

*Magyar gomb-lyuk virággal is bús,
Rád mégis sokak foga vásott.
Mély, nagy szemem megbabonázott.
Kicsi virág, szegény virág,
Irigyelnek a zabolások.*

*

Révész Béla jó szocdemhez illően valószínűleg *vörös* szegfűt hordott, számomra a vers szegfűje mégis inkább fehér, hisz ki látott már piros tütüt? A Három Hollóban senki, igaz, fehér tütüt se – a spitz-táncosnők, e lestrapált, rossz kis balettleányok civilben jöttek be hajnal felé, s legföljebb szürkék voltak vagy zöldek, de nem pirosak. Vékony káposztalevest ettek, sokuk moszkvai utazásokról álmodott, hisz akkortájt a magyar „táncosnőknak”, az úgynevezett vengerkáknak nagy becse volt Oroszország-szerte.

*

Nincs rá adat, de könnyű elképzelni, hogy a hódító, a nőbolond Ady ujjgyakorlatképpen olykor be is szólítja valamelyik lányt a függöny mögé. „Gyere fiam, ülj le szépen ide” – s a vörös hajú teremtés persze megy, egyszerre megtisztelve és kelleetlenül, nem is sejtve, hogy mikor majd harminc év múlva valami postatiszt özvegyeként visszaemlékezik, egész kis regényt kerekít e semmi beszélgetés köré. „Üljél le, és beszéljessünk!” Igenis, nagyságos úr, feleli a leány, s fél fenékkal leül egy székre, közvetlenül a függöny mellett, hogy az első intésre kisurranhasson. Nagy gyakorlata van ebben. „Ne félj, ha meguntalak, majd elbocsátlak.” „Igenis, kérem.” „Aztán mi a neved?” Erre a lány morog valamit, alighanem a művésznevét, Rella vagy Bella, az Erzsébet, illetve a Mária helyett. A kérdésre, hogy van-e szeretője, csak biggyeszt, megvonja a vállát. Aztán Moszkvában jár-tál-e már, kérdezi a költő halkán, kedvesen, olyan finom sajnálattal és beleérzéssel, hogy a leány a füléig pirul. „Nem jártam, nagyságos úr.” „Hanem hol jártál?” „Tátra-lomnicon.”

*

*Míg nem jöttem, koldusok voltak,
Még sírni sem sírhattak szépen.
Én síratom magam s a népem,
Kicsi virág, szegény virág,
De ha megunom, általlépek.*

*

Betegsége dacára Ady charme-os és ellenállhatatlan. Verseiből süt valami sötét és a századelőn nagyon is merész érzékiség. Rajongói, titkos imádói száma egyre nő. Mesélik, hogy egy budai úrnő, egy ügyvéd felesége, hosszú levelekkel ostromolja. Némelyik levél csak annyi: Te, te, te, te, te – de nyolc oldalon keresztül, és annyi érzéssel, ful-

ladással, hogy a második oldalnál bizony már reszket a kéz, és gyöngyözik a homlok, s nincs fül, nincs érzék, mely közömbösen tudná elhallgatni, ahogyan vergődik, sóhajt és felsikolt az a négyrétből kihajtott, jajlila ívpapiros.

*

A púpos Löffelmann, a német kocsmáros, „az Andrássy út Quasimodója” néha beszuszog a függöny mögé, s megkérdi, kívánnak-e az urak valamit. Németül kérdi: Was wünschen Sie? Ady föl se néz, csak fölhorkan, hogy „fenének kell, hagyjatok”, és Kosztolányi is int, hogy tessék csendben lenni, Ady verset ír. Most valóban nem kell semmi, az üveg még félig, a parizeren, mely a költő kedvenc eledele (olajjal és hagymával) már túl van, s túl a szardínián, melyet olykor dobozsám rendel égő gyomrát kúráló. Egyébként az, hogy Ady verset ír, hogy egyáltalán költő, arra ez a kocsmáros *tesz magasról*, az őt a legkevésbé érdekli, tán majd Trenk urat, a következő tulajdonost inkább, aki épp e művésznép sugallatára csinál a nevelt lányából színésznőt. Löffelmann megvonja a vállát, és visszacsuszog a pultja mögé.

*

*Sok keresnivalóm itt úgy sincs,
Az ő Lomnicukon már ültem,
Tátrát és Karsztot átrepültem.
Kicsi virág, szegény virág,
Te tudod, hogy nem lelkesültem.*

*

A csöppet sem irodalmi helyet állítólag Révész Béla fedezte föl az irodalom számára. Ki tudja, talán a név tetszett meg neki, Krúdy szerint Révész kedvenc nótájában is szerepelt a holló: *Jegenyefa tetejében / ül a holló feketében*. A Három Hollót Ady idejében bodgaként emlegették, vendéglőnek becézték, s kocsmát értettek alatta. Nem volt zene, hacsak nem egy-egy cigányzenész, aki vidám kompániával, nemritkán épp Ady társaságával érkezett, s húzta, amíg el nem bocsátották. A szűk helyiségben hagyma, szivarfüst, szaftosvirslis- és infernalis heringszag terjengett. Mégis népszerű hely volt, éjjel-nappal nyitva tartott, sápadt korrektorok s még sápadtabb hírlapírók vetődtek be, mandzssettájukon az éjszaka híreivel. Betűszedők, artisták, kis színészek, sálas, sötét és sápadt alakok tanyáztak a sokat látott asztaloknál, kóbor kurvák, orfeumi lányok, csodabogarak vetődtek be hajnaltájt. Éjszakai népek tehát, az éjszaka munkásai, továbbá a századelő jellegzetes figurái az Andrássy útról, Patti, a bűvész, ki Krúdy szerint olyan öreg volt, hogy már a parókáját is festetni kellett, aztán Diogenész Blau, a hajdani tőzsdeügynök, egy asztmás, joyce-i látomány, ki feltűnt és eltűnt az éjszakában holmi fújtató, pletykás bójaként.

*

Barna zsakett, karcsú alak, dióbarna, óriási szem, sűrű haj, boltozatos koponya. Léda, életének nagy szerelme Párizsban rászoktatja a franciás szappanokra. Száját sokszor és szívesen öblögeti szagos, otkolonos vizekkel. Egy időben hosszú orrú, világossárga cipőket csináltat magának Nizzában, mondván, hogy ott vannak a legjobb olasz szusterek. A fáma szerint nagy bütykű lába volt, kellett a mutatós cipők. Csinosan öltözködik, bár túlzott gondot ruházatára nem fordít. Amint Krúdy Gyula, éjszakáinak gu-

nyoros krónikása általános érvénnyel megjegyzi, nehéz tisztának és csinosnak lenni, ha valaki egyre az éjszaka füstjében hentereg.

*

*Én magamért vagyok s magamnak.
Akkor is, hogyha nótát mondok
S elpusztítanak rímek és gondok.
Kicsi virág, szegény virág,
Mért irigyelnek a bolondok?*

*

Rajta kívül a Három Hollóban senki nem dolgozott, az írók, fiatalok és öregek akkoriban már a fényes és modern kávéházakban forrtak, affektáltak és írtak. Hősöm ebben is különc volt, Krúdy azt írja, hogy a vidékies korhelykedést, mely már letűnni látszott, Ady hozta vissza az írók világába, mikor a kilencszázas évek elején Pestre került. Ebben a furcsa vendéglő-kocsmában azt szerette, *épp* azt szerette, hogy nem kávéház, hogy nem olyan, mint ahol a *mások*, az ellenfelek tanyáztak. Persze mindenki rivális volt, aki csak tollat vett a kezébe. Ady betegesen első akart lenni, mindig, mindenben.

*

Alig találni magyar versértőt, aki ne lenne, teljes joggal, meggyőződve Ady világirodalmi jelentőségéről. Imádói, kultuszának papnői és papjai szinte sorscsapásnak, egyenesen valami magyar fátumnak tekintették, hogy nem csinált világirodalmi karriert. Érdeemes e tárgyban idézni a bölcs és józan Márait: *„Mindaz, amit a világ Petőfi, Vörösmarty, Arany, Ady, Kosztolányi, Babits lírájából fordítások ábruhájában megismert, nem adhat igazi élményt a külföldi olvasónak. Vörösmartynak nem akadt olasz Babitsa, mint Danténak, Petőfi megtanult franciául, hogy Beranger verseit olvashassa, Mallarmé nem tanult meg magyarul, hogy franciául megszólaltassa Arany Ószikéit. A magyar líra a magyar nyelv mélyvizeiben él csak, abban a titokzatos és sejtelmes magányban, mint a mondabeli elsüllyedt városok. Kincseiről tán hallott a világ, de nem ismeri igazi értéküket. Tragikus ez, mert a magyar irodalom éppen a lírában alkotott a világirodalom számára valót is, örök emberit, minden szellemiséggel közöset és halhatatlant.”*

*

A BESZÉLGETÉS EGY SZEKFŰVEL jellegzetes, de nem reprezentáns Ady-vers. Azt hiszem, nem tartozik ama harminc-negyven nagy vers közé, amit még Kosztolányi is elismer gyilkos pamfletjében, AZ ÍRÁSTUDATLANOK ÁRULÁSA című tanulmányban, melyet Ady halála után tíz évvel, 1929-ben jelentet meg, s melyben végre elmondja az őszinte véleményét Adyról s főleg a kultuszról, arról a vallásos rajongásról, ami Adyt életében és halála után körülvette. Noha igazságtalan, igaza van. Nincs igaza, noha igazságos. Nagy vita kerekedik, cikkek tucatjai kérik ki maguknak az Ady-gyalázást, s maga a vita is Ady nagyságának igazolása lesz: lám, még halálában is élő indulatokat szít. Bár barátilag többen gratulálnak neki, a nyilvánosság előtt a leplezhetetlenül féltékeny és önnön adyságát nem először tapasztaló Kosztolányi tulajdonképpen egyedül marad. Ha túloz is, jellemző túlzás, mikor azt írja, hogy *„egy pincér barátom – öreg adysta – cikkem megjelenése után következetesen föllet hozta a kávémat, mert tudja, hogy a föllet nem szívem. A szakácsnének, aki él-hal az Ady-versekért, váratlanul felmondott”*.

*

*Drága tudás az én tudásom
S egy szekfű is sok a magyarnak.
Irigy bulák űznek, zavarnak.
Kicsi virág, szegény virág,
Hiszen eldoblak. Mit akarnak?*

*

Míg Ady verset ír, a társaság többi része, ha van, nyilván zajong, vitatkozik. A balettleány, mintha modellt ülne, nem mozdul, szája tátva, szinte beleolvad a koszos függönypokrócba. Reinitz Béla, kinek Ady-dalait országszerte énekelték, bömbölve magyaráz valamit Kosztolányinak, aki bólogat, de az esze máshol jár, alighanem pontosan tudja, hogy most az a fontos, ami kéznyújtásnyira, azon a papíron történik. Nem is tudja levenni a szemét a boltozatos, szép, csapzott férfifejről. Tizenkét évvel később, Ady temetése kapcsán írja, hogy halálában a fej, azaz a halotti maszk kísértetiesen hasonlít Beethovenéhez.

*

A júliusi éjszakából félóra telik el, nem több, mikor Ady lassan fölemeli a fejét. A szemé tán még a szokásosnál is düledtebb, vérágas, az arca egyszerre gőgös és áhítatos. Királyi mozdulattal nyújtja át a kéziratot Kosztolányinak, aki megilletődött képpel olvassa végig, s közben olyanokat mormol, suttog, hörög, hogy „remekmű” meg „egyszerűen nagyszerű”. A végén pedig felkiált: „Ön! Ön! Ez a mi náboblelkű fajtánk! Itt még a mocsarakba is csillagok hullnak.” Ady hallgat, aztán lassú, bizonytalan mozdulatokkal a gomblyukába próbálja tűzni Révész Béla ázott asztali szegfűjét, de sehogy sem sikerül a művelet, s elunván, inkább gyámoltalanul, mint dühösen, a függöny felé hajítja a virágot. Löffelmann, kiáltja, bort!

*

Özvegy Nyéki Kálmánné született Schneider Bella a *Sarkad és vidéke* újságírójának 1939. január 27-én úgy nyilatkozott, hogy „...miután Ady Endre, a nagy költő a szomszédjában ülő fiatalembernek a teleírott papirost átnyújtotta, neki, a semmi kis leánynak egy szál szegfűt ajándékozott, majd kézcsókkal őt elbocsátotta. Kilépve a megtiszteltetésből, tisztán hallotta, hogy a nagy költő az őnéki írt költeményt csengő hangon a társaságnak felolvasta, amivel zajos ovációt aratott. A nevezetes virágot ő természetesen elrejtette, odahaza a legnagyobb gonddal leprérelte, sajnos mindennek dacára az a múlt háborút követő tragédiának, a nemzet gerincét megroppantó Trianonnak lett fájdalmas áldozata, több más erekléivel egyetemben, miket csak színi pályája során összegyűjtött”.

*

Sok minden ezután már nem történhetett. Esetleg Révész Béla visszajött. Esetleg be-rúgtak. Szedelőzködtek. Hajnalodott. Krúdy szerint amíg a társaság többi tagja a fizetés kényes aktusát le nem bonyolította, Ady szerette részegebbnék mutatni magát, mint amilyen volt. Motyogott, dülöngélt, elaludt, célzást átmenetileg meg nem értett. Pénzére mindig nagyon vigyázott, annak értékét éppúgy ismerte, mint a verseiét, bár arra is emlékeznek a kortársak, hogy ha mégis ő fizetett, fejedelmi borralalókat adott. Nincs rá adat, de nem kizárt, hogy ezen a kitüntetett nyári hajnalon a roppant megtisztelt s persze a kis lekezelésektől sértődött Kosztolányi rendezze a számlát. S elkép-

zelhető az is, hogy a fizetés után, odakünn az utcán, a józanodó Ady még oda is szúr neki valami olyasmit, hogy ha vinni akarsz valamire, nagyobb borralókat adjál, öcsém, mert a Három Holló az nem kávéház, hanem... az Élet.

*

Jegyezd meg, Dezső, az Élet! A társaság elindul, Kosztolányi a fogát szíva lemarad, majd sarkon fordul, vissza se néz. Pedig még láthatná – mért ne történhetett volna ez is épp e hajnalon –, hogy Ady felmászik az egyik kőoroszlánra. A budapesti Operaház előtt két nőszfinx áll, illetve fekszik őrt, az egyikről a költő régóta azt állítja, hogy a megszólalásig hasonlít Lédára. S ha hasonlít, hát fölmászik. De a természetes asszonyosság ezúttal nem kegyes hozzá, Ady hamarosan leesik, feje nagyot koppan a márványlépcsőn, szinte belereccsen, de nem lesz semmi baja. Kemény magyar fő, rikkantja, mosolyog, felkászálódik, és megy tovább a kompániával az Andrassy úton, ahol már átlátszóan lobognak a gázlángok harisnyái, s eldübörög az úttest alatt a földalatti első hajnali szerelvénye.

Pór Péter

MEDITÁCIÓ ADY ÚJRAOLVASÁSÁNAK ESÉLYEIRŐL

Verseit, bármennyire primitíven hangozzék is, körülbelül nyolcvan év óta két szempont szerint osztják két csoportba. Az egyik felosztás megkülönbözteti az (állítólag) kevés számú tökéletes verset az (állítólag) túlnyomóan sok gyengétől vagy éppen rossztól; a másik felosztás pedig (esetleg mindenféle finomítással és átmenettel) szembeállítja az 1914-ig terjedő korszakot és az utolsó három kötetet. Miként jól ismert, a két felosztás nem független egymástól. A növekvő kétely leginkább az első korszak verseit illeti, tehát azokat, amelyekben Ady, hosszú ideig félreérthetetlenül a (francia) szimbolizmus példáját követve (de annak felette érzelmileg ihletett változatában és így távol a képi és fogalmi tisztaság eszményétől), minden pillanatot és helyzetet jelképekben fogalmazott meg, és e jelképek (egyesek szerint bonyolultan rendezett, mások szerint többnyire rögtönzött) sokaságában hirdette meg költői önnönmagának, illetve az önnönmagához tartozó költői világnak a megteremtését. Miként ezt senki sem vitatja, e korszak vége felé az eruptív, primeren mindig és mindenre kiterjedő jelképteremtés ihlete határozottan megváltozott, Ady egyre inkább közlő jellegű vershelyzeteket és versbeszédet keresett – igaz, ezeket az átmeneti köteteket valamelyes (talán a kételynél is rosszabb) érdektelenséggel szokás megítélni. A második korszak verseit viszont (ha nem éppen egybehangzó indokolással is) határozottan sokkal kevesebb fenntartás övezi: azokat tehát, amelyekben Ady túllépett a jelképes költői alkotás magához hasonított, de már az ő kezdeti idején elavulóban lévő hagyományán (ebben mindenki egyetért), és eljutott egy korszerű (vagyis egyesek szerint realista, mások szerint az avantgárdot előlegező, megint mások szerint dezobjektívált és deperszonalizált, a szólásra magára alapított) lírai világalkotáshoz.

Így tehát az alapvető felosztás, amelynek az elvét is, értékítéletét is már régóta mindenki elfogadja. Mégis, a radikális kérdésfeltevés: miért tűnt el teljesen a mai magyar versolvasó köztudatból Ady Endre lírája, akár *ex negativo*, de arra int, hogy az idővel a szembeállítások érvénye viszonylagossá is válik, és az életművet (újra) egységesnek (is) láthatjuk. Az alábbiakban, amit persze még vázlatnak sem tekintek, hanem csak (remélhetően) gondolatébresztő első megközelítésnek, elfogadom a kérdésfeltevést, azt keresve, miként fogalmazódnának meg egyes alapvető kategóriák egy egységesnek látott életmű perspektívájában.

Röviden, de nagy nyomatékkal előrebocsátom: másképp, mint régebben, amikor nagy szellemek, Babits Mihály és Bóka László szuggesztíójára én is elhittem, ma már az egységet semmi esetre sem vélem valamilyen szimbólumrendszerben felismerni, amely saját maga értékén kívül még az egyes, esetleg önmagukban teljesen elrontott verseknek is külön értéket adna. Ady poétikájának kétségkívül egyik meghatározó törekvése, hogy a világot, annak akár nagyon különböző tényeit és állapotait kulcsmotívumokban fogalmazza meg. Szokatlanul sokféle motívumot szokatlan következetességgel ismétel meg, illetve fogalmazott újra és újra, és szerette hangsúlyozni is a kapcsolatokat, amelyek e motívumok között létrejöttek, akár majdhogy természetesen, akár nagyon is művilleg. Egyetlen példát idézve. „*Áldott csodáknak / Tükre a szemed*” (MERT ENGEM SZERETSZ), írta az első Léda-ciklusban a szerelmi ekstázis megjelenítésére; „*Száz étellel felérő jelenések / Visznek csodák föntjére föl*” (A CSODÁK FÖNTJÉN), írta a háború idején egy apokalipszison és üdvön túli állapot megjelenítésére; és a vizuális, illetve vizionárius „csoda”-tapasztalatot mindkét esetben testi közvetlenséggel kell elképzelnünk, „*Mesterasszonya / az ölelésnek*”, olvassuk az elsőben, „*angyal-trombiták / Piros hangjára [...] A nyolcadik angyal: a Láz*”, olvassuk a másodikban. Így kapcsolta össze a látás, illetve látomás, a piros szín, a vér és az ekstatikus csoda motívumait. Kényszerűen eszünkbe jut (ahogy Ady bizonyosan eszünkbe is akarta juttatni), hogy van vers, amelyik teljes egészében és majdhogy *expressis verbis* e motívumok összekapcsolására épül, például az 1913-ban és bevallottan politikai alkalomra íródott ÚJ, TAVASZI SEREG-SZEMLE: „*Robogj föl, Láznak ifju serege*”, „*Fűti étellel a vér, a mi vérünk*”, „*Így lettünk mi az új-látó szemek*”, „*Tűz, vér, láz, ujság, boldog változás*”, olvassuk a szöveg meghatározó sorait. Kommentár nélkül mellé állítok még egy példát, amelyben a motívum ismétlődése meglepőbb: „*Az én földem aludni akar*” (ELÜZÖTT A FÖLDEM), így egy korai versben, „*Térvítve a Föld, lakni tessék: Élünk dölgig e nagy tivornyán*” (E NAGY TIVORNYÁN), így a világháború idején. Ebben az értelemben és ebben a mértékben Ady versei, illetve képei közül némelyek valóban szándékosan egymásra is utalnak. De ennél többet állítani, József Attila érdes szavával, „*a lázas kritikus látomása*”, mert ellentmond a változó körülmények és változó eszmények változó ihletében megteremtett életmű keletkezésének és természetének. Még A ROMLÁS VIRÁGAI versei, illetve motívumai is sokkal inkább hivatottak egységes rendszer alkotására, hiszen Baudelaire az évek során növekvő tudatossággal törekedett arra, hogy az egységben komponált kötettel egy új, összefüggő és teljes poétikai világrendszert alkosson, sőt talán hogy az új világrendszert alkossa meg, s ragaszkodott ahhoz, hogy a kötetet egész kompozícióként olvassák és értékeljék; az ISTENI SZÍNJÁTÉK-ról (amellyel Babits állította párhuzamba Adyt) már nem is beszélve, hiszen ebben a motívumok rendszere a mű keletkezésének alappontján egy univerzális fogalmi-képi filozófiára, egy lezárt történelmi eseménysorra és egy verses műforma szigorúan szabályozott hagyományára épül, Ady legalább kilenc kötet sorozatából összeálló műve pedig éppen hogy ellenkező alapfeltételekből ihletődött. Idézek egy példát, akár a karikaturizálás határán. „*Holdvilágos, fehér uton / Mikor az égi pásztorok /*

Kergetik felhő-nyájokat, / Patkótlanul felénk, felénk / Ügetnek a halál-lovak” (A HALÁL LOVAI), így egy 1908-as versben; „*Segítsd meg, isten, új lovaddal / A régi, hű útra-kelet, / Hogy sóbálvánnyá ne meredjek / Mai csodák előtt*” (ÚJ S ÚJ LOVAT), így a világháború idején, ebben a versben ismét leírva a „csoda” szót. Annyi bizonyos, hogy Ady megőrizte és variálta a halál, az élet, illetve az isten lovainak motívumát; de nyilván képtelenség feltételezni, hogy ily módon mondjuk a „Láz” és a „ló” motívumai valahogy összefüggnének, és ilyenfajta összefüggések egészében alakította volna ki Ady az életműve jelentését.

Az alapkérdésre visszatérve, kiindulásul megint József Attilára hivatkozom, aki már határozottan kétségbe vonta, hogy Ady értékeléséhez mindenekelőtt határozottan el kellene és el lehetne választani a remekműveket és a rossz verseket. Ő azt fejtegette, hogy az utóbbiak is gyakran értékesek, méghozzá önmagukban, a szerkezet eredetisége és a képvilág „homogén” „irrealitása” (hozzáértendő: nem pedig az egész valami-féle szimbólumrendszerének) révén. Én ezt úgy fogalmaznám, hogy a „nagy”, „jó”, illetve „tökéletes” vers az Ady-értékelésben visszatérő minősítése nemcsak természete szerint bizonytalan, hanem megtevesztő is, amennyiben időtlen esztétikai kategóriának látszana, de valójában a Baudelaire (illetve Gautier) nevéhez kötött, történelmileg lehatárolt verseszmény nevében ítélt. Emlékeztetőül idézem Baudelaire néhány formuláját, amellyel ezt az eszményt jellemezte: „*Az egész kompozícióba egyetlen szó se csúszhat bele, amely ne lenne szándékos*”; „*a jól megcsinált versben [...] minden elem egységes, összekapcsolt, egymáshoz igazított, [...] előrelátóan egymáshoz láncolt*”, sőt a kötet egészének kompozíciójáról szólva még a „*baljós és hideg szépség*” szintagmáját is leírta. Ady nyilvánvalóan ezen az eszményen kívül alkotott, elegendő, ha összehasonlítjuk a három Baudelaire-sonett, de akár csak a Verlaine-sonett fordítását az eredetivel, annak felismerésére, hogy Ady már a kezdetek idején szisztematikusan feláldozta az alkotás szerkezetének szigorú szabályát a kifejezés intenzitásának s egész pontosan az én kifejezésének a kedvéért. A baudelaire-i eszmény felől olvasva Adyknak egyetlen verse sem „*tökéletes*” („*impéccable*”). Ennek ellenére megvilágító a hatástörténeti vonatkozás éppen Ady lírájának helyét és természetét illetően – nem ok nélkül állandó kérdése a pályaképeknek, hogyan támadhatott önnön, semmi esetre sem különlegesen egyéni zsengei, továbbá mondjuk Reviczky Gyula, Kiss József s Bródy Sándor korlátozott érvényű példája nyomán az „új” költői alakzat. Úgy vélem, Baudelaire és a nevéhez kötött szimbolizmus hatása e tekintetben részint még nagyobb, még tartósabb, mint ahogy manapság állítani szokás, részint viszont lényegesen korlátozottabb.

Nagyobb: mert végérvényesen meghatározta azt a módot, ahogy Ady a világ jelenségeit (beleértve, sőt elsősorban önmagát) érzékel(tet)te és megragad(tat)ta. A változás a fiatalkori kötetekben félreismerhetetlen, ezek a versek tipikus menetük szerint egy jelkép, gyakran egy énjelkép megteremtésével kezdődnek, és azt bontják ki vagy esetleg konfrontálják további jelképekkel. Ezt a szóláshelyzetet és az abból adódó versdramaturgiát legkésőbb 1912-től kezdve Ady megváltoztatta, és egy a monológ, a fikatív dialóg és a profetikus személyiségű kinyilatkoztatás közötti szóláshelyzetet keresett. Annál lényegesebb, hogy a primer képi-jelképi (s többnyire továbbra is erősen vizuális, látásos vagy látomásos jellegű) tapasztalat elvét ebben a korszakban is megőrizte. Akárhány példa közül néhányat idézve: a váltás kötetében az én–Isten, illetve én–Leviatán világát megjelenítő versnek a címe, illetve első szintagmája A MEGŐSZÜLT TENGER; „*Mikor az ég piros sátra alatt / játszódnak le hóhéros panorámák*” (VÉRES PANORÁMÁK TAVASZÁN), így a nemzet jövőjéről a háború közepén; idéztem már önnön „Láz”-eksztázisának megjelenítését (A CSODÁK FÖNTJÉN); „*Lidérc üli meg a jegenyét / S benn, babonás házban ki-gyúlnak / Termektől a cseléd-ajtóig / A Nap-riadott / Csókok, esték, vágyak, eskük és multak*”

(HÁZ JEGENYÉK KÖZÖTT), így egy halálház (egy szanatórium) leírásában ugyanebből az időből; és hogy a pluralizált énnék jelentést adjon, még a „*bús mindegy-minket*” (KURUCOK ÍGY BESZÉLNEK) szintagmához is eljutott. „*Csupa legendák és jelek*” (SÉTA BÖLCSŐ-HELYEM KÖRÜL), írta önnön versvilágáról. A formulát 1909-ben alkotta meg, de nem kevésbé érvényes az utolsó korszak kötetekre. Bizonyos, hogy a világnak ezt a primeren (jel)képi tapasztalatát Ady Baudelaire, illetve a Baudelaire nevéhez kötött szimbolizmus hatására alakította ki, hogy aztán (példájától már eltérően) elvileg minden jelenségre és minden területen alkalmazza; a hatás annál erősebb, mivel Ady számára a (jel)képteremtés elsősorban testi-szellemi tapasztalat. (Kontraszt-példaként: Mallarmé jelképei, még azok is, amelyek a tárgyvilágra épülnek, többnyire spekulatív ihletésűek, mint ahogy poétikai rendszerük ahhoz a kérdésfeltevéshez vezet, milyen jelekben jeleníthető meg a világ, amelyik esetleg egyáltalán nem létezik?) Ahhoz, hogy bármi bekerüljön Ady versvilágába és ott jelentést kapjon, (jel)képnek kellett lennie, és Ady bármit kész is volt, akár a jelenség vagy éppen a szó természete ellenére is azonnal és gyakran változó jellegű (jel)képként megfogalmazni. „*Volt arcok utánam köszönnék*” (MÉG FÁJÓBB KÖNNYEK), így az idő egyik megjelenítése, míg másutt Ady magának a határozószónak adott jelképtértéket: „*Förtelmeit egy rövid Mának / Nézze túl a szemem*” (ÚJ S ÚJ LOVAT).

Úgy vélem azonban, hogy e hatás lényegesen korlátozottabb is, mint ahogy általában feltételezik, mivel (miként a vers „tökéletes”, illetve nem „tökéletes” karakterét illetően már utaltam rá) Ady költészet- és költőeszménye más, mint Baudelaire-é. Most csak egyetlen vonatkozást emelek ki, igaz, ezt döntőnek tartom. Eltérően Baudelaire-től, aki következetesen törekedett rá, hogy mindig feszült, de végül mindig „tökéletes” egyensúlyban jelenítse meg a költői ént és a világot, Ady költészetét a képteremtéstől kezdve a versek felépítésén át a költői én állandó és többszörösen hangsúlyozott jelenléte uralja. Sok kommentár helyett szembeállítok két szakaszt, az elsőt Baudelaire-től, a másodikat Ady késői korszakából, amikor messze elhagyta az életrajzi szerep-én líráját. „*Et de longs corbillards, sans tambours ni musique, / Défilent lentement dans mon âme; l'Espoir, / Vaincu, pleure, et l'Angoisse atroce, despotique, / Sur mon crâne incliné plante son drapeau noir*” (SPLEEN), „*És dobszó és zene nélkül haladva hosszú / egyhangú gyászmenet vonul lelkemen át, / zokog a tört Remény, és a zsarnoki Bosszú / koponyámba üti fekete zászlaját*”, írta Baudelaire (Szabó Lőrinc aránylag pontos fordításában); „*Valahol mintha fönt-fönt volnék, / Érc-oszlopok és gránit-bálványok / Szilárd talapzatát érzem: / Valamely Isten-fejen állok*” (MÁR ELŐRE RENDELTETEM). Mindkét verset olyan költő írta, aki saját elveszettségét teológiai hagyományba helyezi el, s a hagyomány újrafogalmazásakor mind a ketten láthatóan groteszk hatásra is törekedtek. S mégis, a két vers funkciója elhatározóan különböző. Baudelaire elveszettségében is, hogy egyik cikkéből idézzek, „*az erkölcsi világnak vagy a csillagok világának*” („*monde moral ou sidéral*”) „*örök formációit*” („*conjectures éternelles*”) „fordítja le” költészeté. Ady viszont elveszettségében is istenül, tulajdonképpen saját maga fölött, saját maga elveszettségének isteneként jelenik meg (a kép groteszk karaktere így sokkal erősebb), a vers énje valóban még látszólag sem biografikus, hanem mitikussá növesztett, viszont annál inkább mindenható, hiszen a fantazmagorikus objektivációnak bevallottan még az egyes képeit is ő teremti, illetve az egyes képekben is ő teremődik meg. Egyik, egészen bizarrul erős formulájával szólva: „*S az én kicsűfolt, szent sebeim, / [...] Egy világ testén felszakadnak*” (A MEGNÓTT ÉLET): a világteremtés ily mérvű határtalansága és egyszersmind énmeghatározottsága idegen Baudelaire példájától. E bizarr formulánál maradván lakonikusan emlékeztetek arra is, hogy e két lényegesen eltérő költőképzetnek két, lényegesen eltérő költészetképzet fe-

lel meg. Baudelaire kötete, a baudelaire-i „*univers*” egyetlen nagy téma köré rendeződik: hogyan fogalmazza meg a „*teremtő képzelet*” („*imagination créatrice*”) a Jó és a Rossz megjelenésének, illetve örök konfliktusának a törvényét a modern világban? (amelynek természeti és történelmi vonatkozásait fokozhatatlan bizalmatlansággal szemlélte), és a kötet azoknak az elitárius-monasztikus közösségét tételezi fel, akik megértik e konfliktust, illetve e törvényt, s akiket a kötetnyitó versben kellő szarkazmussal (vagyis az elkövetkező versek újkori metafizikájának szarkazmusát előlegezve) szólít meg: „*Hypocrite lecteur – mon semblable – mon frère!*” „*Én álszent olvasóm – képmásom – én testvérem.*” (Tóth Árpád fordítását kicsit módosítottam.) Ady költészete ezzel szemben az alkalmi költészet látszatáig terjedően reagál nagyon különféle élettörténésekre és lét-helyzetekre, mivel amennyire egy túldimenzionált én teremtménye, annyira hivatott arra is, hogy e történéseknek és helyzeteknek létező és alkalmasint (mint a legutóbb idézett sorokban) kozmikus létező „világ”-értéket adjon. Így az első kötet bevezető versének neves „*megkérdem tőletek*” megszólításától kezdve mindig egy meghatározhatatlanul széles közösséget tételez fel, illetve hivatott teremteni. E közösség valóságos tartalma felette bizonytalan, néha érzelmi, néha történelmi, néha inkább etnikai vagy szociális, néha pedig bibliai, de terjedelme elvileg határtalan, és ha a szólás révén teremtetik is, feltétlenül kívül kerül annak dimenzióján, vagyis éppannyira és éppúgy létező, mint a fikcionált „világ” egésze. Sőt privilegizáltan az, megteremtése, illetve megléte Ady lírájának alapfeltételezése, ha másképp nem, a megszűntéből ihletődött. Idézek két öntematikus verséből: „*Míg nem jöttem, koldusok voltok, / Még sírni sem sírhattok szépen. / Én síratom magam s a népem*” (BESZÉLGETÉS EGY SZEKFÜVEL), így a közösség biztosságát állító sorok; „*Csak magamban sírom sorsod, / vérem népe, magyar népem*” (SÍPJA RÉGI BABONÁKNAK), így a közösség megszűntét állító sorok. Közbevetem: az öntematikus versek száma sokkal nagyobb, mint a szokásos felosztások alapján gondolni lehetne, Ady szimbólumainak igen gyakran maguk a versek, illetve a költészet a feloldása. Idézek ezek mellé azonban sorokat két verséből, amelyek semmi esetre sem öntematikusak. „*Ha jönnek az új istenek / [...] S elcsattan hosszú csoda-csók*” (A MI GYERMEKÜNK), így egy korai Léda-versben, „*Mi parádénk e szörnyű minden / [...] Nincs oly isten, ki ellenünk merjen*” (AZ IDŐK KEDVELTJEI), így egy Csinszka-versben. Az első a szerelemmel a világ meghódítását, a második a szerelemmel a világtól való eltávolodást hirdeti – de mind a kettő ugyanabban a dimenzióban szólal meg, Ady még a szerelmeit is valamilyen közösség feltételezésében fogalmazta meg, amelyet itt például az „*isten(ek)*” megnevezésével teremtett meg, illetve idézett fel. Ráismerünk az archetipikus helyzetre: ez a költő-próféta ihletése és magatartása.

A név, amelyet ezen a ponton leírok, mindig is visszatért az Ady-interpretációkban (leszámítva azokat, akik elvi okokból kiiktatták), végre is ő maga írta le először, többször is és mindig korlátlan emfázissal. Úgy fogalmazok tehát, hogy én Nietzsche jelentőségét még az általánosan elfogadottnál is fontosabbnak és tartósabbnak vélem. A szimbolista hatások mellett és azoktól lényegesen különbözően, az ő művének a példájára fedezte fel Ady újra az archetipikus magatartást, és alakította ki az „új” költő- és költészetképzetet, amely a hangnem és az anyag minden változása ellenére még a késői műveket is meghatározta; egyébként költészetének helyét és akár befogadásának mai kérdéses jellegét is jelentékeny részben ebben a hagyományban látom. (Filológiai kérdésekre itt nem térek ki, de talán nem is annyira szükséges; mert ha igaz lenne is, hogy csak a ZARATHUSTRÁ-t olvasta bizonyíthatóan, az ő pályakezdsének évtizedében minden nyelven és [majdhogy] minden lapban örökké Nietzsche-aforizmákat és Nietzsche-verseket közöltek, és mondjuk a nagyváradi környezetében sokan olvas-

ták a többi művet.) Mindegyik korszakában és mindegyik témájában egy próféta énképzetű nevében szólt, és idézte fel, illetve teremtette meg mindenkori „világát”. Egy líratörténeti párhuzammal megvilágítva: életművét leginkább Georgééhez és Trakléhoz vélem közelinek, két költőéhez, akik egy túldimenzionált én ihletéből teremtettek hangsúlyozottan akaratlagos képi kompozíciókban megjelenő világot; egyikük erősen az ornamentika irányában valósította meg akaratlagos teremtését, másikuk pedig erősen az avantgárd robbanás irányában – de líratörténetileg annál jellemzőbb, hogy Ady mindkettőhöz határozott hasonlóságokat mutat. (Közbeiktatom a kézenfekvő filológiai ellenvetésre: ha bizonyosnak tekinthető is, hogy Ady egyiküket sem olvasta, a párhuzam líratörténetileg semmi esetre sem alaptalan, elvégre George költészetét nagymértékben Baudelaire és Nietzsche, Trakl költészetét Rimbaud és Nietzsche példája határozta meg. De hozzáfűzöm azonnal: a visszatérő ötletet, amelyik Rilke és Ady között keres hasonlóságokat, eltévesztettnek vélem, meggyőződésem szerint csak annyiban vonhatók párhuzamba, amennyire ez topográfiailag és kronológiailag kényszerűen adódik a közös adottságokból, s így részint ők is Baudelaire és Nietzsche közös példájából tökéletesen eltérő utakra és megoldásokra jutottak.) George, miként jól tudott, végig fenntartotta az énpofetikus szólás közösségteremtő funkcióját is, de mindenesetre egy az ókeresztényekéhez hasonlóan kiválasztott, illetve jövőbeli közösségét, Trakl pedig, ha egyáltalán többek, úgy csak a már eleve elveszettek nevében szólt. Ady viszont, miként erre már utaltam, sokféle tematikája mindegyikére teljes érvénnyel kiterjesztette, sőt sajátosságát még felerősítendő, félrehallhatatlanul lázadó emfázist adott neki. Az Ady-versek sokat elemzett drámai karaktere elsősorban ebből a lázadó emfázisból adódik, megint csak: az ún. forradalmi versekben nem jobban és nem kevésbé, mint például az ún. istenes versekben, és akár a diadal hitében, akár a vereség tudatában szólaljon is meg. „*S új részegség vagy új gondolat / Nekem nem új: régi-ek temetője*” (EGY CSÚF RONTÁS), írta, a különös aforizmával (költészetében ritka módon) a kételyt is megszólaltatva, hogy éppen ez a minden témát elvileg elfogadó és mindegyiket átható lázadó emfázis nem fosztja-e meg eleve a költészetét, ő így írja, az „apolói” nagyságtól. Az első részben kifejtettekre visszautalva azt írhatnánk, nem megfosztja, de eltávolítja a „tökéletes” vers, a „tökéletes” költészet eszményétől, amennyiben sokszorosan felerősíti (jel)képteremtő szándékát, de ezzel meg is változtatja a karakterét. Egy ilyen költő-, illetve költészetképzet kényszerűen arra ihlet, hogy sokféle témához nyúljon és a sokféle téma bármelyik elemét és bármelyik megjelenését s legfőképpen bármelyik témában saját maga költőszemélyét azonnal és esetleg változó (jel)képként fogalmazza meg. Valóban, Ady gyakran egy-egy versen belül is megtörte a képek rendjét vagy logikáját, sőt még a megszólalás költői helyzetét sem vitte feltétlenül végig, hogy esetleg az önellentmondásig terjedő konfúziója árán is, más (jel)képvetületekben erősítse meg a szólás mindenkori tartalmát és magának a (jel)képteremtő szólásnak a szuverén gesztusát. A versei érthetlenségét illető vitáknak ez lehetett a legfőbb oka. Valójában, bizonyos költői iskolázottsággal már annak idején is felfejthetők voltak, mára pedig végképp azok; de ritkán egységesek, illetve a szólás, a teremtés gesztusában azok. Tulajdonképpen ezt róttá fel neki nevezetes magánlevelében Babits Mihály: „*Hiányzik belőle minden Knappheit – minden kapcsolat, keménység, ekonómia*”, és meg is nevezte, kihez méri: „*széttöri*” „*Baudelaire*” „*szigorú formáit*”; s hogy két évvel később egy másik nevezetes magánlevelben Adynak ugyanolyan típusú verseiről éppen az ellenkezőjét írta, azt mutatja, hogy közben felismerte és elfogadta e líra másfajta természetét és célzatát: „*Ami a »Holnap« általános hatását illeti, Ady bizony kimagaslik közülünk [így, saját magát is belevonva!] két fejjel...*”

Ady ezt pályájának vége felé közeledve, visszatérően úgy fogalmazta: „*Gesztusaim élnek, míg meg nem halnak / S életemnek csak nézői a maiak*”, „*Szeretem most, életem tetején, / Amikor minden úgy rohad, / A nagyszerű, / Kettős szép gesztusokat*” (HARCOS ÉS HARC). Az önmeghatározást elfogadom, de hiszen már maga is ugyanebben az *ars poetica*-versében nem a tartalmakból hirdette meg életművének önmítoszát, hanem a tartalmak alkotói „szándék[ából]”: „*Bennem a szándék sok százados szándék*”, sőt a végén majdhogyparadoxonnal: „*Én voltam Úr, a Vers csak cifra szolgál*” (HUNN, ÚJ LEGENDA). Ady befogadása ma is annak a költői szólásgesztusnak a befogadásán múlik, amelyet a költő a világ (jel)képteremtő tapasztalatának, a próféta magatartásnak, a lázadó szenvedélynek és a közösség tételezésének igen sajátlagosan kijelölt metszéspontján dolgozott ki, s amelyik tulajdonképpen minden egyes versét ihlette, akár (miként a késői korszakában gyakran) elvesztésében vagy megszüntetésében. Elsietettnek vélem ezt a gesztust eleve idejétmúlnak ítélni; a „klasszikus modernség” olyan monumentumai, mint a DUNÓI ELÉGIÁK ÉS A PUSZTA ORSZÁG vagy közelebbi példával Füst Milán versei szintén valamilyen profetikus vagy demiurgikus szóláshelyzetből születtek. Inkább azt hiszem, azért lett problematikus az olvasása, mert Ady mérhetetlenül látványos fellépése ellenére, nagyon nehezen találta meg az ehhez a gesztushoz tartozó költői anyagot és az érvényes versmodellt is. Sokszor emlegetett modorosságai abból adódnak, hogy gyakran retorikai eszközökkel törekedett az üres helyeket elfedni. A diszkrepancia valóban az első kötetekben a legerősebb. Ezekben Ady nagymértékben két hagyomány anyagához nyúlt vissza: a századforduló érzelmi irodalmának ugyancsak omlékony motívumaihoz (nota bene: többet vett át a bécsi századforduló verstémáiból, mint amennyit feltételezni szokás), továbbá valamilyen határozottan falusias jellegű magyar világ emblematikus motívumaihoz, hogy megjelenítse az „új” (jel)képalkotást és még általánosabban a költő és a költészet „új” képzetét. Az „új” képzet ereje máig is érzékelhető bennük; de kényszerűen sok és harsány effektus révén, ahogy ezt gyakran fel is róják nekik. (Zárójelben megjegyzem: költészetének mindenképpen figyelemre méltó vonása, hogy Ady, aki prózai írásainak, de éppen hogy majdnem csak prózai írásainak a tanúsága szerint szenvedélyesen „városos” Magyarországot akart látni, a városi világot tematikusan is csak alig vonta bele a költészetébe, motívumai alig kerültek bele a verseibe, a városi-ipari világ formateremtő ereje pedig, ha például Verhaerennel, Apollinaire-rel, a német expresszionistákkal s többet mondok: Baudelaire-rel hasonlítjuk össze, mintha meg se érintette volna. Ady költészete közvetlenül is, közvetve is megjeleníti és érzékelteti, s még Mallarmé szava is jogos: „szuggerálja” korának forradalmi, utóbb pedig apokaliptikus aspektusát – de városias aspektusát nem lehet belőle kiolvasni. Nagyon távoli ellenpéldával; ki kételkedhetik benne, hogy Eliot „J. Albert Prufrock”-ja egy városlakó szerelmi csalódását panaszolja el?) Már az első Isten-versek azonban, amelyek közismerten még az első korszakban íródtak, azt tanúsítják, hogy Ady hamar kereste e kezdeti versmodell elemeinek a megváltoztatási módjait: az Istennel való személyes konfrontáció (protestáns) hagyományából egy az ima és a kötetlen meditáció közötti szóláshelyzetet teremtett, amelyben az Istent amennyire fenéséges, annyira a groteszk határáig átsajátított képzetekben jelenítette meg („*Egy nagy harang volt a kabátja, / Piros betűkkel foltzott*” – A SION-HEGY ALATT). Innen kezdve aztán legalább két, sokat taglalt nagy fordulaton át, következetesen és jelentékenyen módosította a versek általános modelljét, tehát anyagukat is, szóláshelyzetüket is. Lakonikusan foglalom össze, mert a leírás tekintetében bizonyos konszenzus alakult ki. Egyrészt jelentékenyen csökkentette az akár ízlésben, akár történelmileg korhoz kötött motívu-

mok számát, és egyre inkább kortalan karakterű anyagból alkotta képeit, találmokra idézve megint a „csoda”-állapot megjelenítését: „*Ősszeszaladt Ősz, Tél, Tavasz, Nyár, / Folyók mély bölcsőkből kikeltek / S engem elhagynak már azok is, / Akik eddig szívvel szíveltek*” (A CSODÁK ESZTENDEJE); utolsó kötetekben pedig egy nagyon erősen biblikusan archaizált anyaghoz nyúlt vissza. (Ha csak egy akár provokatív ötlet érvényével is, de felteszem a kérdést: ha olyan, tőle tökéletesen különböző költőkre gondolunk, mint Rilke és T. S. Eliot, akik egyébként közismerten ugyancsak problematikus politikai következtetésekre is jutottak, igazolná-e ez a változás a tételt, amely szerint a nagy modern költészet lényegileg konzervatív?) Másrészt pedig a külső drámaiság szóláshelyzeteit, amikor is valamilyen látványos (jel)képben megtestesülő ellenféllel küzdött, határozottan interiorizálta, a vers a közlés, a megszólítás (esetleg önmegszólítás, más verziókban átok, illetve áldás) és a meditáció határterületén szólal meg. Ilyképpen még korhoz kötött vagy akár első személyben megteremtett (jel)képei is (miként a legutóbb idézett szakaszból látható) bizonyos időtlen és személytelen értéket kaptak. Még fontosabb, hogy Ady az egyes motívumokat és (jel)képeket, akármilyen legyen is az eredetük, egy-egy versen belül is sokkal tovább megőrizte, és önkényesen deformálta őket, gyakran a groteszk határáig, esetleg azáltal, hogy végletesen elidegenítette e motívumokat, de esetleg éppen azáltal, hogy végletesen azonosult velük; feltétlenül jogos költészetében a kezdődő avantgárd, az én olvasatom szerint elsősorban az expresszionizmus indítékainak a felismerése.

Költészetének közvetlen tartalmai: Léda, a Galilei-kör, a világháború, sőt a magyar faj elveszettsége is, nyilvánvalóan egyre inkább megfakulnak, hajdani, hogy újra Babits Mihályt idézzem, „*biblion*” értéke bizonyára eltűnt – de hatásának nem feltétlenül a kárára, lévén, hogy ma nemhogy senki nem keres, de senki nem visel el a versekben valamiféle tematikus univerzalitást, amely végső soron valamiféle világigazságot lenne hivatva megjeleníteni és kimondani. Ezzel egyszerismind félreteszem azt a kérdést, hogy életműve bármikor is akár egy kor erkölcsvesztésének, akár pedig ugyane kor üdvtörténetének megtestesítéseként hatott volna, mivel visszamenőleg egyszerűen tárgytalanná lett – vagyis nyilvánvalóan régebben is nagyon korhoz kötött volt; azt pedig, hogy ilyen szerepet még egyszer visszakapjon, nem tartom lehetségesnek és még kevésbé kívánatosnak, mivel ugyancsak aggasztó történelmi konstellációnak kellene ehhez elkövetkeznie. De ha a „*biblion*” témái és igazságai megfakultak is, eleven maradt a „*szándék*”, hogy ismét Ady helyettesíthetetlenül pontos szavát idézzem, mert költészetére felette jellegzetesnek tartom, hogy visszatekintve az életműre, ennyire kiemelt fontosságot lehet e szónak tulajdonítani; persze amennyiben poétikai tulajdonságot jelent. Valóban, miként ezt többször jeleztem, úgy vélem, hogy minden változás ellenére Ady ihletének alapvető költő- és költészetképzete nem változott, s egy még erősebb feltételezést is megkockáztatok: Ady újraolvasásának érdekét éppen ennek az állandóságnak a felismeréséből tudom elképzelni. Ezzel egyértelműen azt is állítom, hogy költészetének értékelése és esetleges újrafelfedezése *irodalmi* kérdés, kihívás, amely most már kizárólag a versolvasók közösségét érinti. Nekik azonban, meggyőződésem szerint, lesz mit újrafelfedezniük: Vörösmarty óta és Vörösmarty mellett a magyar költészet leghatalmasabb erejű képi ihletét. Elmozdíthatlan alappontján az ugyancsak sajátlagosan kidolgozott költő-énekképzet áll; és ennek a képzetnek minden témájához, sőt (költészete látszólagosan életrajzi indítékai szerint) minden helyzetéhez (jel)képi megjelenítést teremtett. E megjelenítés költői anyaga lehetett problematikus (noha az idővel egyre kevésbé volt az), miként az is előfordult, és gyakran, hogy retorikai fogásokkal lendítette tovább versei menetét; magának a (jel)képteremtésnek az

ihlete, de még egyszer inkább az ő szavát idézem: a „*gesztusa*” még a rosszabb megoldásokon is áttör, s még a gyengébbnek mondott korszakaiban is kivételes intenzitású kompozíciókat hozott létre.

Azok pedig, akik nemcsak verseket szeretnek olvasni, hanem el tudnak mélyedni egy életműben, (újra) fel kell hogy fedezzék, milyen tág skálán érvényesítette Ady a költői énképzet (jel)képi megjelenítésének ihletét vagy éppen „*gesztusát*”. A motívumok változott alakban történő visszatérése ebből a szempontból különösen beszédes – de egy általános tendenciának a része: Ady a szentitíven meghatározott kompozícióktól végül olyan kompozícióig jutott el, amelyekben túl a szentitív tapasztalaton (amelyet gyakran azért idézett fel, hogy *expressis verbis* tagadja) nagyon különmű tárgyi és esetleg absztrakt elemeket rendezett egymás mellé. „*Megállok lihegve: Páris, Páris, / Ember-sűrűs, gigászi vadon*” (PÁRIS, AZ ÉN BAKONYOM), így egy korai versben; „*Szegény fiúk, kiknek hallanotok / Csak megvéniült könyvekből lehet, / Mit súgnak az éji Szajna-habok. // Évezred halt meg, nemcsak ezredek...*” (SAJNÁLOM SZEGÉNY FIÚKAT); vagy még egy példával, önnön testéről: „*Ki vagyok? A Napisten papja, / Ki áldozik az éjszaka torán. / Egy vén harang megkondul. Zúghatsz*” (EGY PÁRISI HAJNALON), így a korai korszakában; „*Testem, ez a szent, kényes szerszám, / Mint valami ördögös posta, / A Most-Idők rémületeit / Előre és magával hozta*” (MÁR ELŐRE RENDELJETTEM). Vannak, akik ezt úgy írják le, mint a szimbolizmustól az avantgárdig vezető utat; mások inkább úgy, mint a világ, a Minden meghódításának bizonyosságától a világ elvesztéséhez, a Semmivel való konfrontálódás bizonytalanságáig, ennek a magyarázatnak az egyik verziójában, az afirmációtól az iróniáig vezető utat; és megint mások az instrumentális nyelvhasználatról az önreferenciás nyelvhasználatig vezető utat. A definíciók különbözőségét semmi esetre sem becslöm alá – de kétségtelenül ugyanarra az útra vonatkoznak. S bizonyos, hogy nem könnyen lehetne egy másik költészetet idézni, amelyik hasonló erővel és gazdagsággal jelenítené meg ennek az útnak a képeit, illetve: a képét.

Tandori Dezső

HÁROM PARAFRÁZIS-MOZAIK

Egy kutya fája

Egy ajtókitámasztó fáról
 – mint egy szegélyléc, képeretdarab –
 letört egy odaenyvezett alkotóelem,
 az enyv anyagmaradványai
 akadályozzák a visszaenyvezést,
 és különben sincs
 szükség már az ajtókitámasztó fára
 oly nagyon.

A fürdőszoba ajtaját támasztotta ki
ez a nagyjából négyzet alakú,
centit kiemelkedő negyedszegélyű
– egyik oldalán szegélyes –
fadarab,
egy zöld kötött sapka szerepét örökölte meg,
célja az volt, hogy egy kutya
a fürdőszoba kőlapjaira hasalhasson,
ha melege lett netán a hallban, kosarában,
vagy csak a linóleumpadlón.
Rést tartott ez a kis darab fa,
könnyebb volt nyitni az ajtót
a kutyalábnak, mely persze bonyolultabb
műveletekkel is megbirkózott,
de azt akartuk, legalább ez a fürdőszobázás
legyen neki könnyebb. Most ő már több
mint nyolc hónapja halott. Most ő már
több, mint az élők, és ezzel mi kevesebbek
vagyunk, és véletlenül ráléptünk a fadarabra
is.

Az elkerülés viszonylagossága

Szeretnék bármi műtétet elkerülni,
sajnos, a fenyegetés augusztus óta
mégis
igencsak kerülget,
s mulatságos helyzeteket eredményez így.
(Öngyógyítás: tömérdek fájdalom- és
gyulladásgátló miatt – kiderül: enyhe asztma!
bennem – életveszélyesnek is ítéltető
fulladás. Ugyanezek a szerek
kenőcs alakban „begyullasztják” a bőrt
ott alant – megjegyzem: nem is tudom,
pontosan hol
fáj, kisugárzások! ezt hallom, „neked, tata,
a prosztatád sajog a fejedben, azért
vannak olyan... gondolataid, apukám!”
És vicc, hogy már talán csak a tabletták
szedése helyett használt „Külsőleg!” kenőcsök
miatt fáj a táj, az altáj, az alhas
féltenyérynije. Eleve olyan disznó ízé
az egész, holott semmi ilyenhez nincs köze.)
Rettegek. Nemcsak, hogy ez mind hova vezet, de
hogy egy episztolát, egy eposzt kellene, egy eposztatát

írni róla, hogy én, aki csak külső ablakos,
 utcán át kiszolgáló kocsmába járok, ha járok,
 egy vonatfülke társaságát nem bírom el,
 nem utazom többé sehova, nem megyek szerkesztőségekbe,
 társaságba,
 nem dedikálok könyveket stb.,
 én, aki éjszaka, mikor felriadok
 – hála az égnek, ritkán fájdalomra már,
 vagy csak a vállam fáj lerohadtan
 a meszesedéstől, a gépeléstől...
 ...ez is külön episztola! a „munkásság!”
 – I. J. A., *ez az a munkásság!* –,
 de mit csináljak, ma is megrohant a téma,
 ez a téma,
 a karfájás, az ízületi fájás
 azonban csak itthon viselendő
 pokolkínokkal fenyeget,
 beleillik egyébkénti életembe...
 hol is hagytam el?
 Hogy én, tehát,
 és Kálnoky kezd eszembe jutni,
 akit tizenhét éve csont-bőr-bohém, 53 kilós alakként
 műtöttek utoljára, egy vígan szenvedő fickóként,
 én, aki ismét nehézkes vagyok, és a szívem is háton cipelt,
 teherautós fáskosár, én, aki éjszaka, mondom, ten-éjten
 csak a másik szoba, Totyi madaram,
 „Életem Totykos!”
 felé tudom karom kinyújtani,
 nekem minden más már nemhogy „indiszkkrét”, de
 Totyival töltendő délutánjaim miatt nem telefonálok
 délután, és magányomat úgy őrzöm, mint terveiket a baszkok,
 a felszabadulásra váró hubulunduk és prancsok, sic,
 még nem ismert népek, igen, én a még nem ismert és magam
 unására unásig ismert illető mindent elkerülnék Totyin s Dömin kívül.
 És ezt megint csak olyan henyének látszó és barom
 módon lehet kifejezni, és nem is így igaz, hogy
 hagyjuk inkább, ne csupán ne telefonálgassunk
 „össze”, ne levezzünk, de
 ne is gépeljünk (fájhat tőle az alhas, ne vicceljünk
 úgy se, hogy „alhas”! – hogy ezt mondjuk az
 alhasnak stb.), ne írjunk novellákat, verseket,
 hódoljunk csak
 már ha nagyon muszáj,
 annak a tudományos kérdésnek,
 efféléknek, hogy a körré kikerekített pont
 az I-n, eleve, hol a pont itt,

az I-n, mely téglalappá testesül rajzunkon,
 tehát hogy egy ilyen pont (kör) az i-n,
 ugye, a kör négyszögesülése-e,
 vagy fordítva, hiszen egymást feltételezik stb.,
 a pont, ha az i része, a vonal, ha az i része,
 nem külön pont, nem külön vonal, nem külön kör; nem
 külön négyszög – hódoljunk efféléknek, maximum,
 az áltudományak,
 ami a világ, s a magunké is,
 melynek – „ki nem, fiacskám, jaj, ki nem?!” –
 egyetlen valódi tudománya volnánk. Vagy legalább lettünk volna.
 Mi magunk, igen, mi magunk. Csak nem vagyunk. – – –

Hogy a klasszikus verset idézzem.
 No lám, mégsem minden csak elkerülés.
 Aztán az egész úgyis szétkerül majd.

A maradék zubogó forró víz kicsorgatása a konyhai gázbojlerből

A maradék zubogó forró víz kicsorgatása a konyhai gázbojlerből nem könnyű feladat, eleve mert a konyhai gázbojler évek tódása-fódása, Gáborzejlnék is hívjuk, Gábor nevű jőtevője miatt, aki évek óta tódja-fódja, ezért is fontos a maradék zubogó forró víz mindenkori kicsorgatása a konyhai gázbojlerből (Gáborzejl), ne rongálja csöveit a mindenkor mégis benne maradó zubogó, s a gyújtólángtól talán – ? – még zubogóbb forró víz. Csakhogy a hidegcsap megnyitásával a melegcsap oldalán maradt zubogó forró, a gázbojlert rongáló víz kieresztése mintegy „nem biztosított”, így meg kell(ene) találni a helyes arányt, hogy hideg- és melegcsapot egyszerre (egyidejűleg) úgy nyissunk, hogy a zubogó forró vízmaradék langyosabb formában (ez mindegy!) kijöjjön, csak hát nem nagyon értem ezt se. Ha a melegcsapot nyitjuk, újabb forró víz adódik stb. Az egyetlen megoldás a gyújtóláng elzárása, a melegcsap nyitása etc. volna, csak Gábor meghagyta, ezt se vigyük „a végtelenségbe”. A konyhai gázbojler, eleve jól éreztem, a végtelenség „problemáját” (Gábor) revelálta (T. D.), csak relatíve. A bajok pedig, tudjuk, mindig a viszonylagosságokból adódnak. (Nem mintha a végtelenség/ek megszüntetnék őket.) Természetesen új konyhai gázbojlert kéne vennünk. Ám ez már nem költői, nem filozóf téma, és Gábor egyelőre türelmesen jön és javít, teszi, amit emberileg lehet. Magam így kétszeresen is emberileg nem tudok új gázbojlert venni. Sőt, ahogy régi írók mondták volna, a gázbojler megkettőzi ember mivoltomat ekképp. Amitől azonban a maradék zubogó forró etc. még megoldandó. Mert emberi, hát nem idegen tőlem.

Gábor Miklós

KÓRHÁZ A VILÁG (II)

1986. augusztus 31., vasárnap

Milyen is most ez az egész életünk?

Néha ijesztő. Az egész bal oldalam külön életet él, a bal oldalam nem ugyanaz az ember, mint a jobb, bal oldali sejtjeim más életmódot választottak.

Éva, drága Éva! Istenem, milyen agyoncsigázott!

Ez a szerencsétlen kiskutyá!

Néha magamban szavalok, sőt énekelgetek is.

Éva izgul, mert a bokám és a lábszáram ijesztően vastag. Az orvosok nem izgulnak.

Néha egy könnyű óra, majd utána kiúttalanság.

Délben Farádiék. Rusztról.

Éva, Éva, Éva, ha mellettem ülnél mindig! (Most ezt a szerencsétlen kis szukát sédtatod. Bennem van már az altató első adagja.)

A baj, hogy minden kétes, hogy minden szándékomat, még tehetségem megnyilvánulásait is, minden érzelmemet és gondolatomat, bármily egész életre szólót (előre és hátra), egyszerűen mindent csak mint a gyengeség tünetét lehet nézmem, minden gyanús és kétes, így kell, csak így szabad tekintenem. Tehát: soha nem szabad beugranom magamnak.

Szeptember 1., hétfő

Sajnos már öt órára elmúlik az altató hatása. (Pedig két napig milyen békés álmokat hozott.) Éva is felébred, mert kénytelen vagyok villanyt gyűjtani. (És fájdalomcsillapítót bevenni a lábujjam miatt.)

Olvasgatok. LOTTE. Ha már a halállal és a szenvedéssel kell foglalkoznom, no meg a fel-fellobbanó vágyakozásokkal, hát mi mást tehetnék, mint ismeretlen utakon közeledem ezekhez? LOTTE jobb, mint a videó hülyesége.

A kórházban Évával. Piros blúz van rajta, felette kék és zöld mellényke csinos gombokkal, kurta haja szemtelenül fésülve. „A te kedvéért öltöttem így”, mondja, de azért mégis ő az erősebb most. Hisz ha ilyenfajta szerelmi játékok ideje volna!

A kórházban kissé csodálkozva nézegetik dagadt lábfejemet meg bokámat, de tanácsuk nincs. A két kiváló ember: Vágfálvay Iлона főorvosnő, állandó mütterom, és Papp Sándor prof, aki bal lábamon végrehajtotta a két balul sikerült operációt, amitől lábam most csak kissé rosszabb, mint operáció előtt volt, ők elégedettek velem. Talán a színésztérmet teszi, arcszínem, mozgásom élőbb, mint az utóbbi napokban. Azért mégis őszinték, a félelem így állandó marad. Még sok minden vár rám, és ki tudja, mi, hogyan.

De Éva a legszorgalmasabb, a gyakorlati, amint rólam van szó, ő intéz mindent. E pillanatban – délután fél hat – mélyen alszik az én szobámban. Kimerült. És kitértam saját ágyából, ahol pedig a kiskutyával együtt megvoltak valahogy, de most nekem így kellemesebb. Holnaptól fokozatosan visszacsináljuk az ilyen cseréket. Vagy valamit. De őt mentesíteni kéne. Nem tudom. Sajnos nagyon kevés az erőm.

Szeptember 2., kedd

Éva szaladgál az iszonyú forgalomban ide meg oda. Én sétálni próbálok, meg hozzá szokni ehhez a szokhatatlan tünetsorozathoz. Ezzel telnek a napjaim. És közben Isten, Goethe, halál, szerelem.

Most én alszom Éva ágyában. Éva (Rozi kutya kíséretében) most vonult be abba a belső szobába, ahol a földi matracon már annyi minden történt kettesben, abba a kishozobába, amely Julié volt valamikor. Ahogy ő elment lefeküdni, az éjszakára gondoltam, összetettem a két kezem, és imádkoztam. Én Istenem, jó Istenem, lecsukódik már a szemem, amíg alszom, vigyázz reám, amíg alszunk, vigyázz reánk, még egy kis ideig őrizz meg áldásodban minket és kurta kis életünket.

Elmosolyodtam persze, de tudtam azért, hogy szívem legmélyebb vágya ez, kettőnkért.

Lányom megérkezett Olaszországból. Tudom, mert felhívtam, tárcsáztam, csengett, felvették, és lám, az ő hangja válaszolt. Anyja ott volt vele, hát persze hogy belefeledkeztek a nagy mesélésbe.

Én Istenem, jó Istenem...

Drága Évám, drága Évám, mondom mindennek ellenére, és mindig szerelmes szívvel. Igen, ezt tudni kell. Ezt tudni mégiscsak fontos. Felemelő. A szerelem, amely mindig jelen van.

Szeptember 3., szerda

Akupunktúra. (Némi rossz lelkiismerettel: állandó kezelőim nem tudnak róla.)

Nem mondhatom, hogy napomban túl sok lenne a nyugodt pillanat, az önfeledtség – még leginkább, ha a LOTTÉ-t olvasom, bár őszintén szólva alig tudnám megmagyarázni, miért is esik olyan jól ez a mű.

Újfajta fájdalmak, égések.

Éva ismét elveszti a fejét a napi tennivalók kuszaságában, és estére így mindig elszakadunk egymástól.

Juli nálunk ebédel. Éppen akkor, amikor napom egyik mélypontja, összecsuklásom beáll. Ez naponta megtörténik egyszer-kétszer.

Juli öregebbnek és idegenebbnek tűnik.

Most éppen a hüvelykujjam van soron, a fájdalomcsillapítók ellenére nem hagy aludni, nyugodni, holott a szemem majd leragad.

Valóban kell ez az élethez? Ez az idegtépő, aprólékos kín?

Szeptember 4., csütörtök

Reggel ötkor ismét ébredés, vizelési inger, amelyet nem érzek egészségesnek, állítólag a gerincbántalmakkal függ össze. Ezenkívül néhány lépés után a hüvelykujjam idegesítően sajogni kezd megint. Nyolc körül kellene majd kelnem, addig nyilván alszom még egy kicsit, hisz kimerült vagyok. Erős szél rázza a redőnyöket, és egy korán kelő kutya ugat valahol, mintha falun volnék.

Fárasztó most az élet, kellemességet alig nyújt, hisz kellemes emberekkel alig találkozom, vidámsággal soha, életem párja maga is aggaszt: meddig bírja?

Reggeleim különösen nehezek, ilyenkor szinte előírászerűen eljutok a gondolatig: ha az élet ilyen, nem is erős, de állandó fájdalmakkal jár, amelyek elől nincs menekvés, nem jobb megoldás a morfium vagy a kábítószer – végső fokon a halál? (Ez bizony egészen szokatlan, új gondolat életemben.)

Éva pedig estére lesz mindig olyan kimerült, hogy nem tudunk egymással mit kezdeni. Ilyenkor a reménytelen szerelem és kétségbeesett ingerültség közt követelnék valamit, önző és igazságtalan módon, valamit tőle, valami vidámságot, könnyedséget, könnyebbséget – amit persze magam nem tudok létrehozni, se testemben, se kedélyemben.

Napjaim így telnek, nagyobb fájdalmak, ingerültségek és félelmek őrlésében.

Egy rádióinterjú Henry Moore ürügyén. (Hogy jövök én ehhez? Csak járatom a szám.)

A lábujjam – nem tudom, mitől – nagyon fáj. Telefonok. Papp professzor megnyírja kissé a hüvelykujjam, de fájdalmam a kínos műtét után sem enyhül, és most vár rám az éjszaka, mi a fenét fogok csinálni? Éva teljesen kikészül. Valamiért Rozi is sántít, nem csak én.

Viszont kaptam egy olyan mikrofont, amellyel egész jó versfelvételeket készíthetek.

Sajnos itt állok vagy fekszem a mozgásba vetett remények és reménytelenségek közt, közben a hüvelykujjamat mintha a csontjáig tűz égetné. Hogy lesz ebből reggel? És reggel, ha ébredek?

Szeptember 6., szombat

Kétszer is kinn voltam Évával „sétálni a szabadban”. (Háromszor kétszáz lépés egy-egy alkalommal.) Mintha estére mégse fáradtam volna ki annyira, mint szoktam.

De legbelül csak ott lapul a félelem.

Estére Éva is mindig elveszti kissé az egyensúlyt.

Egy nagy család? Egy *igazi* család? Vagy tanítványok kedves, okos társasága? Valaki, valakik kellenének Évának is, nekem is.

Amikor este a kutyával elvonul a lakás másik végébe, s én itt maradok az ő ágyán, mindig hiányozni kezd. (Ezt szó szerint kell érteni.) De ilyenkor már bennem az altató első adagja is.

Napközben Babits-verseket mondtam magnóra.

Szeptember 7., vasárnap

Lábacska, ha nem naponta, hát két-három naponta produkál valami újat, dagadást, eddig nem ismert fájdalmakat stb., amitől újra lehet félni, foglalkozni vele. Mit szólnék az ajánlathoz, hogy a lábamat egy ügyes kis operációval mégiscsak nyugalomba kéne küldeni – vajon akkor is kívánnék-e tovább élni?

Szeretnék leszokni az altatókról, amelyektől ugyan nem alszom, de fél napig agyonvertnek érzem magam.

Közben egy-egy félóra belefeledkezem Babits valamelyik versébe. És szüntelenül, tehetetlen reménykedéssel szeretem Évát.

Ilyenek ezek a nehéz napok. De mindenki: *Türelem!*

Titokban mindig valami lappangó még rosszabbra várok, valamiben tévednek ezek. Meg vagyok ijedve.

Egy-két héttel ezelőtt nyugodtan lemondtam volna a hüvelykujjamról. *Gyerünk!* – ha ezzel megszabadítanak a fájdalmaittól. Aztán a hüvelykujjam úgy fejlődött, ahogy kellett neki, egyáltalán nem fáj. Majd csütörtökön vagy pénteken egyszer csak megint jött valamiféle fájdalom. [...] Lüktetek, a vízajtó ellenére a bokám is dagadt. *Itt valami merénylet készül ellenem.* Így élünk. Nos, örömmel helyeseltem volna, hogy le azzal a pimasz hüvelykujjal, de mit mond Papp tanár úr, miközben nagy lelki nyugalommal

nyirbálja a husikámat? Hisz ők szívesen levágnák, de a vérkeringésem olyan, hogy a seb nem gyógyulna be, és akkor, ugyebár, a többit elképzelhetem. Az ilyesmitől persze megfagy a vékonyan csörgedező kis vér az ember pucájában vagy térdében vagy bokájában vagy dagadt lábfeijében. Hát így, ilyenformán. Aludni kéne.

Szeptember 8., hétfő

Reggel olyan pocsékul nézek ki, hogy az egyik kedves főorvos benn akar tartani a kórházban. Vágfalvy Ilona élénken tiltakozik, megvéd, de holnaptól mégiscsak infúziókra járok be, lábujjam fájdalmát pedig maga Papp professzor szünteti majd meg egy blokáddal, amelyet holnaptól szintén naponta megismétel. Így ma végre megnyugodtam, az igaz, hogy esett, öregesen elesett is vagyok ebben a nyugalomban. Az utóbbi négy napban megint leadtam néhány kilót. De meg is mondtam kedves doktoraimnak, hogy egyszerűen nem bírom elviselni tovább. (Két-három hónap óta szüntelenül új formában jelentkező fájdalmak, feszültségek, félelmek és kevéske remény – remény, miben? Nos, mégiscsak remény, mégiscsak az.)

Egy kedves ápolónő: „Miért nem pipázik?” Ma már előkotortam fiókom mélyéről egy régi pipát, és megpróbáltam rágyújtani.

Este van már, ágyban vagyok, remek musicalrészletek a tévében, fel kell épülnöm!

Szeptember 9., kedd

Éva szerint mióta kijöttem a kórházból, ma vagyok a legnormálisabb, nyugodt, de aktív. Én bizony nem tudom. Éva olyan részleteket mesél egy korszakról, amikor nagyon erős fájdalomcsillapítókat kaptam, hogy csak csodálkozva hallgatom: mint egy utolsó stádiumában szédelő narkós, úgy néztem ki, és folyton azt követeltem tőle, erőszakoskodtam: „Mosolyogj!” (Valami ilyesmire valóban emlékszem.) Amikor a kórházból hazafelé tartottak, Jutkával még sírtak is.

Ma bementem infúzióra. A 31-es szoba üres volt, besütött a nap, kedvem lett volna ott maradni. Közben meg irtóztam a kórházi léttől.

Ismerősöket keresek. (Barátaim nincsenek.)

Szeptember 10., szerda

Éva ma először ment fodrászhoz *azóta* – s éppen ma délután adok neki nagy okot, hogy összes indulata, szenvedéye kitörjön.

Fel-alá járom a szobákat, s azt mondom magamban: Élni kell! Jární kell! Élni kell! S egyszerre, életemben először rajtakapom magam, hogy arra gondolok: Mi lenne belőled, ha én nem lennék? Vigyázni kell rád! Életemben talán először gondolok valóban egy másik ember javára, érzem, hogy egy másik emberért kell élnem, létezniem. Akárhány indoka lehet is ennek az érzésnek, akkor is itt van, megjelent. Velem szemben, az asztal másik sarkánál egy okos, bölcs, tehát kissé keserű asszony ül, aki szeret, de a sok és úgy látszik, nagyon erős szenvedésben (talán olyan komoly veszélyek közt jártam, amelyekről nem is tudtam mindent) ismeretlen közelségbe jutunk. Ezek az erős szenvedések talán jobban egymáshoz kötnek minket. De vajon a szerelemnek – a szerelemnek! – mennyi lélegeznievalót hagytak? Vajon lesz-e még erőnk egymásra mosolyogni önfeledten? Most, amikor kezdjük kiérdemelni a mosolyt? De a dolgokat nem így osztogatják.

Mindegy. Istenem, mindegy. Szeretem ezt az embert, és valóban szeretnék élni. Érte is. Érte.

Szeptember 11., csütörtök

A szokott program: infúzió, injekciók, kórház, nővérek, orvosok.

Gyengeség. Gyengeség. És ezért egy kis szégyen, valami hitetlenség is.

Az orvosok mondják: legfontosabb, hogy most vegyek részt az életben – milyen életben? Hogy kell azt?

Lányom is eljön, egy szép, kedves, igazán tiszta kis – idegen.

Rozi kislány a maga mindennapos problémáival, tehetséges és okos hisztérika.

Este a tévében Az IMPOSZTOR. Major nagyon tetszik. Jó előadás.

Betegség és öregség: megszokhatatlan, újra meg újra meghökkentő fordulat. Most jobban értem Majort, mert ő is átélte *ezt*. S még mindig, még mindig élni szeretnék! Valahogy újjászületni!

Az ember nem a saját tükörképét nézi. De nézzen valamit, valakiket, a világot.

A kultúrát, a verseket még mindig szeretem. Az ember ilyenkor ponyvákat keres, aztán rájön, hogy csak Goethe érdekli.

[...]

Szeptember 17., szerda

Ismét egy éjszaka, amely után betegebb, fáradtabb vagyok. Mintha nem aludtam volna át néhány – különben tényleg meg-megszakított – órát sem. Egyszer-kétszer valóban reszketni kezdek, rohamot kapok, holott nem vettem be mást, csak két Valeriánát meg egy Eleniumot.

Délelőtt Éva segít megfürödni, megmossa a hajam, amely – talán valamelyik gyógyszer-től – ijesztően hullik.

Délután infúzió, ezúttal a főnővér fülledt kis szobájának díványán fekvé, mert a kórházban máshol nincs szabad hely.

Meglátogatom Mészáros Ágit. A boldogtalanságtól és szeretetlenségtől betegeskedik. Vagy ő hall nagyot, vagy én szoktam rá valamilyen egészségtelen motyogásra. Szeretettel fogad, és én is szeretem őt. (Nagy hasú, kurta kis öregasszonyka, félig kitarva, hiszen a hőség változatlan.) Mosolyogva, nevetgélve közös múltunkat emlegetjük ('45-ös naplómban írtam erről), Major is szóba kerül, akit gyűlöl, hisz a legrosszabbat tette vele: felemelte, aztán elejtette. Mikor elmegyek, „maga éppolyan fiús, mint akkor volt”, mondja. Ebből kiderül, hogy jól komédiáztam, no meg a hajmosás meg egy fiatalosan színes nyári trikó is megtette a hatását, s mindez rám is hatott, a kedvemre, a viselkedésemre. Ezúttal nem bántam, most ez a dolgom, tegyek úgy, mintha éppolyan lennék, amilyen már nem vagyok.

Újabb blokád a lábfejembe. Papp prof mindjobban feloldódik, már nem olyan professzoros és szigorú, fecseg, pletykál és politizál.

Este a lányom látogat meg. Egész jól elbeszélgetünk hármásban. Juli mesél a múlt-ról.

Most pedig egyedül itt, az ágyban. Meleg van, olvasok, s nem merem elszánni magam az alváásra, mert félek, hogy nem sikerül.

Sokat nyomozok gondolatban *kiválasztottságom* körül: hogy is hihettem benne? Érdekes gondolatok, legalább azok.

Szeptember 18., csütörtök

Ma alig tudok a lábamra állni. Valószínűleg tegnap a blokádnál történt valami baj, nem tudok a sarkamra lépni.

Ez már valóban a pecek sorozata, nehezen viselem.

Ahogy egy-egy ilyen új fajtája az értelmetlen fájdalomnak megjelenik, s nem hagy nyugodni, blokkolja a szellememet, megakadályozza, hogy valamin is gondolkozzam, hogy bármi mást komolyan vegyek, mint ezeket a konokul újra megjelenő fizikai fájdalmakat – bőgni volna kedvem. Miért történik *ez* velem? Ez valahogy nem stimmel. De akkor is van, és kitartóan üldöz.

Hogy cserélődött ki az önbizalmam, vállalkozó kedvem hová lett, hogy adott helyet ennek a rendszernek, amely egyetlen vidámabb, bizakodóbb, érzékibb nap után azonnal rám küld egy hisztérikus éjszakát s valamilyen új, eddig nem ismert fájdalmat?!

Szeptember 19., péntek

Vajon az injekciók miatt nem tudok a lábamra állni vagy az ortopéd cipő elbaszott betétje miatt? Körülbelül e kérdés körül forgott a mai napom, amelyet csak az tett mégis súlytalaná vagy elviselhetővé, hogy közben a professzorok és ápolónők dumálnak körülöttem, Éva is vigyáz rám, valahogy az egész mintha csak társasági élet lenne, a lábam meg majd úgyis rendbe jön.

Csak amikor itt az este, akkor indul bennem az idegesség, valahonnan a kereszt-sontom tájáról. Hirtelen attól kezdek félni, hogy felforgatok mindent magam körül, letépem magamról a testem.

Egyetlen dolog segítené rajtam: a *mese*, az írás, a munka és egy-egy szám a videón.

Szeptember 20., szombat

Éva első előadása. Számomra? Egy egész este Éva nélkül.

A lábam mind rosszabb. Semmit nem látni rajta, de nem tudok rálépni. Ha fekszem (most éjszaka negyed öt), akkor (a fájdalomcsillapítók ellenére) elviselhetetlenül fáj vagy mit csinál, úgyhogy egyedüllettemben jajgatok, siránkozom, imádkozom.

Szeptember 21., vasárnap

Nem tudok a lábamra állni. Mi az ördögöt csinállok, ha este Éva játszani megy? Itt benn pisíltam a szobában (egy vizeskancsóba, amelyet Éva amúgy is utál). Ha egyedül maradok, káromkodom, siránkozom és imádkozom. Segítséget kérnék – de kitől? Éva szerint az egész csak a rosszul adott blokád és a cipő miatt van. Máskor meg: hátha csont-hártyagyulladás? Lehet, hogy holnap mentővel bevitetem magam a kórházba? Csak akkor jó, ha fektemben felülök. (Saskia bénasága jut néha eszembe.)

Odakinn süt a nap. Telefon Vágfalvynak. Kétségbeesett óra. Majd – Éva tanácsára – felveszek egy normális félcipőt, és belefér a lábam! Elszántan járkálok a lakásban. Bár néhány lépés kimerít, de mégiscsak megy! Illetve megyek! Jutka végigkibiceli ezt a hisztérikus reggeli kinszenvedést. Éva pedig nő. Segít, gondoskodik, kitalál, megold. Egy diadalmas életrevaló asszony – egy erős asszony. Tudom, mit jelent neki ez a szerep, miközben én lassan pityergő, hisztérikus, bár hízelgő poronttyá degenerálok. Nem szereti, hogy az orvosokkal szemben *hősiesen* vagy éppen gyáván udvarias vagyok, de őelőtte elengedem magam. Ez valóban igazságtalan, de mit tegyek? Végül is mi köze Papp professzornak vagy Vágfalvy Ilonának a fájdalmaimhoz? Tőlük passzív, de színészien kacér hálával fogadok mindent, míg Éva részese lesz minden sötét oldalnak, neki ezt el kell viselnie. Nagyszerű asszony ez a drága régi *Riza*, *Cherubin*, életem párja.

Aztán este megint konfliktus. Úgy érzem, terhére vagyok (azt szeretné, ha vissza-

mennék a kórházba?), és amikor kötényében, mint egy árva kislány, kilép az ajtón, utána kell kiáltanom, hogy mennyire szeretem.

S most itt ez az este, egy beteg ember estéje, a nyugtatók növekvő szédületében.

Szeptember 22., hétfő

A prof önkritikát gyakorol a lábamat illetően. Ettől nem leszek jobban. Ha lenne emberi hely, benn maradnék a kórházban, de nincs. Holott ez könnyíthetne valamit Éva életén. (Ma ismét játszik. Tatár Eszter a konyhában dolgozgat, és sétáltatja Rozit.) Most meg attól tartok, hogy a sok fekvéstől majd idetartozó fájdalmak kezdődnek újra.

Stikában – természetesen – mindig valami lappangó másféle bajtól félek.

Lányom telefonál. Saskia tegnap minden szemmel látható ok nélkül kétszer elesett. Mindkét kezével és mindkét lábával vannak már *bajok*. Ismét kórházban van.

Szeptember 23., kedd

A betegség lepedőjének meleg és kellemetlen gyűrődései. A fekvésbe tört test idegei. Kutyánk is beteg, visszahúzódott a legsötétebb szobába, az ágy alá. Reggel még sütött kinn a nap, most (dél van) beborult. Odakinn munkagépek dolgoznak. Kutyánk fos, hány. Éva hajlong, takarít, felmos. Isten a tanúm, szeretem ezt a kutyát, de nem kellett, nem kellene...

Juli látogatása – Éva kiborulása –, be kellene vonulnom a kórházba, csak önzésem tart itthon. De Éva már nem bírja. És én bírom? És mit, uramisten? És minek? Miért?

Juli bölcs, Juli megértő, aggódik. – Nekem könnyű – mondja –, én Gábor vállán kisírom magam, de ti csak egymás vállán tudnátok kisírni magatokat.

Szeptember 24., szerda

Ismét a Kútvölgyiben, most nem is tudom, hányas szobában. (Mészáros Ágit lakoltatták ki innen, hogy nekem hely jusson.) Csend van, meleg napfény. Nem szabad felkelnem, csak a legszükségesebbre, valószínűleg a prof injekciói okozta gyulladás miatt, de nem biztos. Hogy meddig? Tán egy hét? Semmi sem biztos. Évával tegnap verseket olvastunk fel egymásnak, úgy fejeződött be a szomorú, kellemetlen, gyűlöletes nap. De végre kinyögte, hogy nem bírja, igen, maradjak a kórházban. Vágfalvy Ilona már ezzel a szobával és ággal várt.

Itt a csend, a nyugalom, egyelőre nincs szobatársam. Éva most ment el, kihozta nekem a szükséges holmikat, de hogy rángattam volna vissza a szoknyájánál fogva!

Kellér Dezső meghalt. Szélütés.

Egy emelettel felettem fekszik Saskia.

Én meg mennék, élnék! De annyira, hogy belehasad a szívem! Délután borogattam az elátkozott bokám. Fülemen a Jutka-féle walkman hallgatója, félóráig Leonard Cohen dologtatott nekem, s közben egyfolytában, megállás nélkül sírtam, csak folytak a könnyeim, mintha egy embernek ez lenne a legtermészetesebb állapota. Az ember olyan lény, aki szünet nélkül, egyenletesen sír, eregeti a könnyeit. A szép, a fényes ablak és erkély mögött a lombok – valamilyen gép is zúg, de azt már megszoktam. [...]

Éva után sírok én, egyfolytában, megállás nélkül, szép csendesen, milyen jó lenne, milyen szép lenne, ha egyszer csak nyílna az ajtó, s megjelenne ő – de nem lelkifurdalásból, nem kötelességből, hanem csak úgy, csak a szíve nem bírná tovább nélkülem. Éva, anyukám, igen, anyukám, akinek létét mindig kétségbe vontam, amikor pedig ő vigyázott térdemre, bokámra. Lehetetlen, hogy kiugorjak az ágyból, egykettőre ma-

gamra kapjam a ruháimat, kettesével le a lépcsőn, ki a szabadba, s úgy futnék, hogy körülöttem a szél... De nincs más, csak ezek az egyenletesen, kimérten arcomról a pár-nára folyó könnyek meg a csend. Ez a csend. A napsütéses délután csendje.

Amikor vártam a kórház hátsó, kicsi udvari ajtajában – abban a tolószékben ülve, melyet Éva kaparintott valahonnan, mert a legény, akinek hoznia kellett volna, eltűnt –, a folyosóról kifelé tartva megjelent Aczél György a sofőrje kíséretében. Lám, ez még süketebb, mint én. Váratlan meghatottsággal a nyakamba borult, és megcsókolt. Az *öreg harcosok*. (Neki a felesége halt most meg. Nyilván Saskiára gondol, onnan e testvéri rám találás. Hisz különben szívből utál. Joggal.) Éva kissé távolabbról, az udvarról nézi a jelenetet, miközben kifizeti a taxit, és gondolom, mit gondolhat róla.

Még csak öt óra! Milyen hosszú, lassú a fogság! A könnyeim kitartóan folynak. Lesz-e még itt erő, amely talpra állítson? Kell, hogy legyen! Kell! Kicsikém, még sok verset akarok neked beolvasni a kis magnódba. Te talán nem tudod, milyen rendkívüli dolog élni. Rendkívüli!

Szeptember 25., csütörtök

Éjjel betegtársat hoztak a szobámba. Szerencsém van, rokonszenves ember. Ötvennyolc éves, s először van kórházban. (Most is valószínűleg csak egy-két napra.)

Az ortopéd orvos nem talál semmi magyarázatot a lábam állapotára. Papp professzor nem jött át. (Milyen viszonyban is vagyok én ezzel az emberrel? Az operáció nem sikerült. Amikor vágta az ujjamról az elhalt részeket, utána csaknem tönkrementem a fájdalomtól. A blokáddal megszabadított a fájdalomtól, de megbénított velem, s most nyugodtan vár hétfőig, amikor úgyszólván át kell látogatnia ebbe a kórházba. Milyen viszonyban is vagyunk orvosainkkal?)

Éva este visszajött, tévét hozott. Boldoggá tett. Ma már telefonált. Én meg, ha csak megengedhetem magamnak, böngök. Ezen a nyáron vénemberré váltam. S én akarok még adni valamit Évának?

Ha a magnóhoz jutok, tán néhány verset.

Délben Éva. Éva a józan? Vagy én vagyok túl szentimentális? Úgy viselkedem vele, mint egy szerelmes kamasz: egymásba kapcsolódó tekintetek, összekulcsolódó kéz és ömlő vallomások. De ugyanilyen könnyen el tudom képzelni, hogy ez már bizony a gyengeség, a szenilitás tünete, s ő annak is látja, ezért aztán megkeményedik.

Délután fél négy felé Ilona társaságában megjelenik a „bűnös” Papp professzor. Nagyon rokonszenves a viselkedése. Talán még egy hétig kell kórházban maradnom.

Éva telefonüzenete. Kora este az ügyeletes orvosnő, az esti krimi után az ápolónő adja át. Hát nem elbögöm magam?

De akármit gondoljon ő vagy akárki vagy én magam ezekről a gyors, érzélgős könnyekről, ez az asszony, ez az *Anna Frank – Cherubin – Riza* – Éva életem része, nélküle nincs szavam sem. S nem tudok beszélni vele, hisz mindjárt ostobán vitatkozni kezdünk, de ha magamban mondok valamit, azt mindig neki mondom. Ő életem szépsége és kerekége, ezen senki sem változtathat, ő maga sem. Saskia életem gyönyörű szakasza volt, s valószínűleg döntő szakasza is. De végül is szerelmünk nem bírta elviselni az éveket. Éva idegenebbnek tűnt, de kapcsolatunk az első pillanattól kezdve csak gazdagodott és fényesedett.

Ő ezt előbb tudta, mint én.

Az élet elképzelhetetlen rondaságokat is produkál. (Lásd Babits halála.) De bármi lesz is ezután velünk, van valamin, amit csak mi magunk pusztíthatunk el. Ez a valami mindkettőnk életének a fényessége.

Ilyen színész házaspár vagy szerelmespár nincs még egy. Hozzá tartozik Vass Andor Király utcai odúja és Karcsi olajkútjai. Ebben a helytállásban lehet beletörődés, lehet elfogadás – de nincs az a talmi fény, ami talán Saskia és az én házasságom körül valahogy meghamisított mindent.

Saskia pedig most egy emelettel feljebb szenved, halálra ítélt.

Szeptember 26., péntek

Fél tizenegy, délelőtt. Hideg van, legalábbis én fázom. Az ágyból még mindig nem kelhetek ki, csak a legszükségesebbre. A lábam jobb, de közben mindenféle szokatlan fájdalmat produkál. Ez a ma reggel különösen terhes, rossz reggel. Amikor elalszom, akkor is mit álmodom? Nagymamával beszélek telefonon, azt mondja: „Gyógyíthatatlan! Viszik!” Hiába hallózom, többé nem válaszol. Hisz ő eddig nem tudta, hogy R. É. halálos beteg! Aztán talán a lányom az, akivel megyek, egy női alakot látok futni, utána kiáltok, hiába. Azt mondom a lányomnak: „Látod, milyen bolond vagyok, azt hittem, hogy ő, pedig hát ő ugye nem lehet!” Ezzel az álommal kezdődik ez a nap, meg fájdalokkal.

Éva. Este játszik. Változatlanul meggyötört és fáradt, legalábbis beszélni nem tud másról, csak erről. De kezembe foghatom szép barna, eres kezét. Kiülünk a hús napfénybe az erkélyre. Aztán elbúcsúznak.

Lányom és Gábor. Rákérdezek. Julinak elnedvesedik a szeme. „Vége. Igen, a lába is teljesen béna már. Nem, nem szenved. Már nem gyógyítják, csak arról gondoskodnak, hogy ne szenvedjen. Nem ismert meg bennünket, csak néhány pillanatra.”

Lányom ezután rögtön az én kedvezőbb témáim után érdeklődik, nevetgélünk. Kimegy a mosdóba. Gábort kérdem. „Juli nagyon erős – mondja –, két és fél éve tudja, azóta ezzel él.”

Juli csodálatos lénye az Istennek, akire büszke vagyok. Ez kijár neki. És kijár neki egy férj, aki igazán szereti. Ha Gábor az – hát legyen ő.

R. É. Már elbúcsúzott tőlünk, őt már elvesztettük. Egy emelettel feljebb, ugyanebben az épületben, valahol még létezik, és félrebeszél – vajon miről, mit? Anyámat ebben az állapotában néha boldognak láttam. De mit álattom magam? Mit próbálok szépíteni? A halál szemétsége.

R. É.-t egyedül kell elsiratnom. Ha egy kis eszem van, nem fokozom azt, amit át kell élnem. Inkább felejtsem el, hogy két vagy három vagy egy emelettel a fejem fölött ott az a bizonyos szoba. Piaf-szalagot hallgatok. [...]

Jutka zoknikát, gatyákat hoz be nekem, s elmeséli, hogy megtörtént a film átadása, óriási siker, Éva személyes sikere különösen nagy.

Istenem, ha Éva igazán színésznőnek merné érezni magát, nem félténém úgy.

[...]

Szeptember 27., szombat

A reggeli orvosnő – nem Ilona, mert hétvége van – gömbölyű, rokonszenves fiatalasszony, vidám vizsgálgatások közben egyszerre gyengéden azt mondja: „Szomorú hírt kell közölnöm. Évike ma reggel hétkor... elaludt.” No jó. Sírok. Szépen és jól csinálta ezt is. Most nekem kellene értesíteni Julit, Nagymamát. Én telefonáljak?! A leghülyébb nővért sikerült kifognom... kiabálunk... aztán mégsem kell telefonálnom, elintézik ők.

Amikor az orvosnő bejött, éppen Bing Crosby énekelt a rádióban. Így azóta is az ő egyik számát dudorászom.

Telefon: Szigethy Gáborral beszélek. Nagymama még nem tudja. Behozzák a kórházba, majd itt, megfelelő körülmények közt közlik velem, mindjárt kéznél lesz a segítség is, ha kell. Juli erős, mondja Gábor, és ő is vigyáz rá.

Egy kedves szomszédal telefonáltatok Évának. De Juli már értesítette.

Délelőtt Éva. Teljesen magánkívül van, vagy inkább teljesen ereje végén, de magánál. Délben hazamegy pihenni.

Nagymamát kissé elkábítva beszállítják a kórházba, ezen a folyosón fekszik, Mészáros Ágival egy szobában. Holnap meglátogatom.

Ami Évát sérti: mindenki nála érdeklődik, „hogya bírom én?” Persze a kérdés jogos. Mégis sértő, és jellemző az emberek tehetetlenségére még jóakaratainkban is.

Juli és Gábor üldögél nálam egy ideig. R. É.-ről beszélgetünk. Milyen igazakat – és milyen hamisakat! Azon kapom magam, hogy szívesen csinálnék egy nagy interjút R. É.-ről, hogy végre szabadon foglalkozhassak vele! Belátom, kegyetlen gondolat. De vagy ez, vagy a könnyek. A többi?

Jutka elhozza Éva levelét.

Éva, szedd össze magad! Mutasd meg nekik! Én tudom, hogy te ki vagy, mi vagy, de a mítoszodat csak te teremtheted meg – ez is egy olyan pillanat most, amikor sokat tehetsz érte. Éva, büszke akarok lenni rád, Éva, szeretlek, és élni akarok, hogy te is élj!

Szeptember 28., vasárnap

Ragyogó napfényes vasárnap. Éva ki is ültet az erkélyre napozni, még a pizsamakabátomat is kinyitom a mellemen. Bemegy Nagymamához: Mészáros Ágival éppen Majort szidják. Valamivel később megjelenik nálam – ő látogat meg engem! Hogy ne kelljen mennem, ha nem szabad! Hihetetlen csodája Istennek ez a 88 éves néni. Meglepően jókedvű, csak elkalandozó és szórakozott. (Ő is meg a lánya is mindig így beszélgettek, mindig szórakozottan és elkalandozva.) Társalgunk. Van mondat, amelyet mindenkinek elmond (Évának is elmondta tegnap): „Azt várom, hogy ő lép be azon az ajtón!” (Ő, aki most egyrészt a kórház fagyos alvilágába költözött valahová, de erre csak pillanatig gondolok, ha muszáj, hisz túl közel vagyunk hozzá, ahol most tartózkodik, másrészt meg egyetlen kegyes-kegyetlen pillanatban már fel is szállt, azonnal, csendes álomban, egy bizonyos mosolygó világba.)

Mert hisz ez volt a legfontosabb! A mosolya és a jósága, amellyel egész jelenléte a pályán jótéteménnyé változott, amiért mindenki szerette. (A kis boszorkányt!) Nagyszerű volt Molnárbán, egy ideig Csehovban is, de aztán valahogy elfutott felette az idő. Nem tudom, nem is láttam elégszer az utóbbi években. (De Molnárbán és műfajában utólérhetetlen volt! Mint ahogy az utóbbi évek dalocskái, verseckéi közt is remekművei vannak!) De Bilicsi Tivadar rossz színész volt, és mégis mennyire szerették! (Akár játszott, akár nem.) Márkus Laci színészetében is volt az örömmel olyan csillogása (őbenne például azért, mert imádta, ha imádják), aminek párja nincs, amivel csak az olyan nagy gonoszok versenyezhetnek, mint Kiss Manyi vagy Olivier, talán Major, kisebb méretekben, vagy az olyan megszállottak, mint Mezei vagy Latinovits. Aztán itt vagyunk mi, többiek, akik jobbak vagyunk, többet tudunk (Olivier azért a királyunk, mert ez is, az is), de akik nem sugároznak ilyen egyértelmű érzelmi fényeket, árnyalataink gyengébben hatnak. Nem a színpadon, ott rendben van. De egész életünkben, létünkben tetepettebbek vagyunk, kétkedőbbek.

Közben lányom Gáborral.

A temetésre természetesen ne menjünk ki, se Éva, se én. Nagymamának ott kell lennie, ez az ünnep, ez jár neki.

[...]

Trokán és a most szabadult M. Laci. Az ÖRDÖGÖK-ről beszélnek, tegnap volt a premierje, minden szereplőnek remek híre van. Juli szeme könnyes lesz (soká beszélgettek odakint a folyosón Nagymamával), és indulnak.

Az ÖRDÖGÖK-ben R. É. játszott volna. Tehát halála napja egy elmaradt premier napja is. Eszembe jut 1960, amikor betegsége miatt egy időre nem játszhatta a HÁBORÚ ÉS BÉKÉ-t, s a színház Törőcsiket hívta helyette Natasának, és Törőcsik *vállalta*. Nos, a tegnapi premieren Törőcsik játszotta a szerepet, amit eredetileg R. É.-nak szántak.

Egész nap: élet és mozgás vesz körül, minden látogatóm szerint remekül nézek ki. Mintha R. É. egyenest a mennybe repült volna. (Éva mindig délben jön. Kiültet a napra, mint Csontváry Ferenc Józsefet.)

Csak egyetlen dolog hiányzott. Azt szerettem volna, ha Éva egész nap itt ült volna mellettem, az ágyamon, és együtt mosolyban, bánatban fogadtuk volna a többieket.

Szeptember 29., hétfő

„Ha tőlem függne, csak azok lennének ott, akiket szeretett. Ez szörnyű lesz.”

Tegnap azt üzentem Évának, hogy ha lehet, ma estefelé jöjjön be, ne délelőtt. (Ma jön a prof.) De estig nagyon fog hiányozni nekem.

Azon töprengek, milyen nehéz a székletem, ha van egyáltalán. Ilyen problémák!

Szomszédom: „Az étvágyam mindig kitűnő. 75 kiló vagyok húsz éve.” Nagy, sárga fogakkal nevetve csattanósat ver a gyomrára. Jó szobatárs, csupa élet. (Bár a szája kicsit sokat jár.)

Juli és Gábor. „Juli itt nagyszerű, de otthon! Ki szokott borulni” – mondja Gábor. Erős nyugtatókat ad neki.

Megkapom a parancsot: „Járj!” És nem tudok! Egyik cipőmben sem, betéttel sem, betét nélkül sem. Valami más fájdalom van. Achilles-ín stb. Ettől romjaimba dőlök. Meddig kell még itt maradnom?

Este Éva. Nyugodtabb, jobban néz ki, kevesebbet gyötröm már. De mégse tudunk másról beszélni, csak a lábamról. Sajog a szívem, mikor elmegy. A szerelemről szeretnék veled beszélni, a szerelemről vagy miről.

Szeptember 30., kedd

A lábam fáj, és nem működik. Ha egy pillanatig egyedül maradok a szobámban, már jajgatok vagy káromkodom.

Járom sántikálva a folyosókat. Ettől állítólag jobban leszek.

Átköltözöm ismét a 131-es szobába, ahol telefon van és fürdőszoba.

Október 2., csütörtök

Juli mindennap bejön, mindennap egy kissé megnyúltabb képpel. (És erről a lányról pletykálja most a „szakma”, hogy szívtelen, rossz lánya volt R. É.-nak, hisz nem sokkal az anyja halála előtt Velencében járt. Gyalázatos népség.)

Szerelmet vallok Évának.

A lábam kétnapos remek fejlődés után ma ismét visszaesett.

Október 5., vasárnap

Gyönyörű az ős. Az erkélyen napozgatok néhány percet. Gyakorolom a járást, néha megy, néha nem.

Lelki zűrök Évával telefonon keresztül, amelyeket megpróbálnék jóvátenni, telefonon és személyesen.

Juli. „A sok orvosság a gyomromra megy.”

Este a tévében régi musicalek, Judy Garland, Gable, mi minden!

Szuszogó, fáradtan kényelmes kórházi napok. Leszokom az életről, mint a mondatokról?

Éva bejön. Úgy szerelmeskednék vele! Ehelyett? Szeretném mondani: akkor ülünk csak csendesen inkább. De nem mondom.

Farády Pistiék: Zalaegerszeg és Ruszt csődnek látszik, de Pistivel Ruszt mindenképpen kitolt. (Mesélik.)

Én a jövő héten akkor sem tudok hazamenni, ha engednek, mert Éva csütörtöktől kezdve délelőtt-este próbál és játszik. Kérni akarom, hogy hagyjanak egyedül ebben a kiváltságos szobában, ami szemtelenség. Elvégre mi vagyok én? Brutyó elvtárs?

A lábam meg fáj, hol így, hol úgy.

[...]

Október 8., szerda

Éjjel – hónapok óta – alig alszom. Sírva és kétségbeesetten ébredek. Szinte minden reggel.

Fájdalmak. Visszaesem. Az orvosok? Mi mindent várok tőlük! Hát persze hogy nem képesek megadni.

Aztán várom Éva első telefonját, isiásztól fájó seggemen üldögélve.

Holnap temetik R. É.-t.

Mi mindent várok én egy esendő asszonytól, miféle földöntúli szerelmet és jóságot? (Éva, aggódom érted.)

Ha átölelem a nyakát, ha megcsókolom az arcát, valahogy merevek maradnak az ízületeim. Azt hiszem, hogy már vagy éppen most, a rengeteg megpróbáltatás súlya alatt nem tud szerelmes lenni belém.

Holnap van a temetés. Lányom azzal búcsúzott, hogy holnap aligha látom, telefonálni sem tud. Nagy megpróbáltatás lesz ez neki.

Este a tévé: ÖREG HÖLGY... Nem nézem. (Utálok a darabot.)

Október 9., csütörtök

R. É. temetésének napja.

Engem gyomorröntgenre visznek. (Véres a székletem.) Találnak egy kis „lóherét” a gyomromban. (Vajon négylevelű?) Vágfalvy bejelenti, hogy jön a tükrözés, és esetleg, ha a „lóhere” nem jóindulatú, akkor műtét is. Tehát – ezt élem át legközvetlenebbül – hétfőn nem mehetek haza. De hisz ki tudja, mi jobb Évának? Ha itt vagyok vagy ha ott?

A gyászba öltözött Nagymamát két fia kíséri végig a folyosón. „Mami táskája volt! – mutatja Nagymama anyám egykori táskáját –, most viszem magammal!” Csak nézek utána, ahogy Ottó karján megy a nagy ünnepségre, ahol ismét híres lányát ünnepli majd a közönség. Sötétszürke, őszi nap van, temetésre való.

Lányom is felhívott: Gábor megtömte nyugtatókkal, így aztán a telefonban szinte közömbös a hangja.

Fekszem a hátamon, reménytelenül. De miért?

Nincs mit mondanom, ha úgy érzem, hogy elhagyott engem a Teremtőm vagy a Szerencse vagy a Sors – hogy nevezzem?

Éva próba után bejön, arcán még a színpadi smink, és a váratlan öröm után (hogyan jelent az elhagyottság sivatagában) néhány perccel már veszekedtünk.

Tehetségtelen vagyok, ezt kell neki bevallanom, tehetségtelen vagyok ebben az állapotomban, meghülyült és tehetségtelen, elhagyott a szerelem s a tehetség.

Hogy szöknék innét!

R. É.-t most temetik, ebben az órában, ott kinn, a borús világban.

Ma gyakran jutott eszembe Iván, hogy felhívom. Aztán mégsem. Mit mondhatnánk egymásnak?

Október 10., péntek

Gyönyörű napfény odakinn, de hűvös, hideg, őszi világ.

Tegnap délután Éva bejött, és felengedtünk.

Vágfalvy szerint a röntgen biztató, de tükrözés azért lesz.

A lábammal mindenki meg van elégedve, csak járásra nem tudom használni.

Juli és Gábor tegnap mégis bejött hozzám. Olyanok voltak, mint máskor. Azt mondják, hogy a temetés gyönyörű volt. Gábor mindig melegen megölel, ha jön, ha megy. Valóban remekül, férfiasan vezette le a temetés minden ügyletét. Julit ő tartotta kezben. [...]

Nagymamával üldögélünk a kórházfolyosón.

„Szép élete volt”, mondom.

„Szép és boldogtalan”, feleli Nagymama, minden titkok tudója.

És ez így igaz, bármily fura is.

R. É. élete, talán egy-két évet kivéve nagyon is... De tán ez sem igaz. Még nem ítéltük meg. Még nem éltük meg, milyen volt az ő élete. Talán soha nem is leszünk rá képesek. Végül is, ki kell mondanom: én nem ismertem őt.

Félek. Szeretnék még élni.

Próbálok dolgozni: *írn*i.

Keresem Ágit (Éva tegnap beszélt vele), hogy Ivánt elhívjam: ki mástól várhatnék emberi szót? Most épp Görögországban van.

[...]

A nap pedig múlik, a nap pedig süteget, de mind kevésbé. Fejhallgatómban Presley énekel. A lábam egyszerűen használhatatlan. (Ezúttal az isíásom.) Ezt a fajta életet nem nekem találták ki. A kórház nem az én otthonom.

Október 12., vasárnap

A nap még mindig süt.

M. G. P. (meghívásomra) meglátogat. Fura: egy ember, aki igazából mintha úgy gondolkodna a színházról, mint én – hát akkor?

Tegnap délután Szabó Sanyi. (Ő veszi át a szerepemet az OLYMPIÁ-ban.)

Juli telefonja, megfázott, nem jön.

Éva rövid látogatása.

Tévét nézek.

Rosszul sántikálok – írnek –, szeretném, ha olyan emberek vennének körül – nők, nők! –, akik kedvesek, szeretnek, szeretnék még örömmel élni!

Holnap újra kezdődik a kórházi nagyüzem. El kellene érnem, hogy engedjenek be hozzám egy akupunktúrát az isiászom ellen, és az kéne, hogy a gyomortükrözés ne mutasson ki semmi komoly bajt. A lábamtól eltekintve szinte hibátlannak érzem magam – no meg persze az isiász, meg hogy nem kakálok rendesen. De nem, nem, nem erről akarnék beszélni. És hiányzik Éva.

Beszéltem telefonon Ivánnal, aki majd meglátogat.

Október 16., csütörtök

A gyomortükrözés kimutatta, új fekélyecskéim is gyógyíthatók gyógyszerekkel.

Éva ma nem jött ki hozzám. Rendben van.

A nap lassan múlik. Akkor az élet hogyhogy ilyen gyorsan? (Bár, ki tudja?)

Október 17., péntek

Otthon víkendem.

Valahogy nagyon jó.

A TÉKOZLÓ SZÍV megrendítő, Éva a legnagyobbakkal vetekszik. Jutka is érzékeny, tehetséges rendező, természetes tehát, hogy a tévédszűngelben lekezelik.

Akupunktúra is, röntgenbesugárzás is a bokámra – és mintha használna. Bár ez igazán csak éjszaka fog kiderülni.

Az altató is nehezebben hat – negyed kettő, éjszaka. A kórházban ilyenkor már másodszer szoktam felébredni a fájdalomtól.

Vágfalvy Ilona remekül viselkedik az akupunktúrás fickóval.

De legfontosabb a megrendítő tévéfilm. Évának az országban nincs párja. Módot kell találnom, hogy kiálljak mellé, de ehhez az egész színházi és kritikus szellemet meg kellene támadnom. Miért ne?

Egyetlen dolog akadályozza, hogy *most* kiálljak Éva mellett: R. É. halála.

Október 18., szombat

Ma is itthon. Nehezen járok, de élek.

A kritikusok tönkretették a magyar színházi életet. Persze a reagálásokkal – például Á. O. – együtt. Felelősek ezért a szeméért.

Rendben van. A HAMLET rossz volt, tudom. De mégis egy korszakot jelentett, valami *szépet*, valóban azt, valami *nemzeti kincs* volt. Ezt pedig nem lehet elvenni, ha egyszerű volt. Kossuth nagyságát semmiféle leleplezés, kritika nem kisebbítheti: a szobra ott áll minden falu főterén.

De azt is tudni kell, hogy a HAMLET rossz volt. Ez ugyanis éppúgy történelmi tény, mint ami utána jött, belőle lett.

Csak a színészek tartják életben a színházat, és néhány rendező szakember, aki ért a színészekhez.

Október 22., szerda

Minden reggel – miután végiggyöttrödöm a reggeli mosakodást – bögök egy sort. Szépen, szabályosan folynak a könnyeim, közben hol káromkodom, hol imádkozom.

Az utolsó mohikán arcán nem látszott jele a szenvedésnek? De hát Akhilleusz is bögött, igaz? Különben is, kinek kellene ma hősök? S mikor voltam én hős?

Csak azért hagyom abba a bógést, hogy ne okozzak fölöslegesen kínos zavart azoknak, akik szeretnek.

Azt hiszem, ha ilyen szüntelen fájdalmak és kínok meg kellemetlenségek előzik meg, nem lesz túl nehéz meghalni.

Aztán meg: egy férfinak az a dolga, hogy szégyellje a könnyeit. De egy vénember? Miért ne sírjon egy vénember? Mint a csecsemő? Hisz hányszor jajdulok fel soha nem létezett mamám után?!

Kinn vége már a nyárnak. Esik, és hideg van.

Várni nem várok másra, csak Éva telefonjára.

Mintha hangosan kiabálnék a szobámban (elfojtva azért a hangom, hisz illedelmes kisfiú voltam mindig): „El akarok menni innen! El akarok menni innen!”

Tegnap este hosszan beszélgettem a lányommal. Egészen más életre emlékszik, mint én. Kedves, okos, és talán éppen ezért magányra és sok gyötoremre ítélt ember, aki nem tud a maga szenvedéseiről beszélni. Anyja sem beszélt róla soha. Valamikor én sem. Ha jól emlékszem. De az emlékezet megbízhatatlan.

A fiatalok – Hirtling és Funtek – látogatása. Inkább én játszom meg nekik a nagy öreget, és ez kifáraszt.

Éva, drága, drága emberkém! Azért szólítalak meg, hogy elfeledkezve rólad, fel ne adjam egész életem.

A tudós orvosok ostobák. Csak legalább a jóindulatukról meg lennék győződve!

Október 23., csütörtök

A szoba napfényel van teli.

A lábam nyomorultul fáj – bele kell törődnöm, hogy ez most már így marad?

Tegnap akupunktúra az isiászra, röntgen az elfuserált bokára.

Iván zárkózott, kemény, határozott – nem is tudom, milyen. Talán lesz még más is.

R. É. jól csinálta – mondja –, az embernek addig és úgy kell élnie, ahogy az életerejéből futja. Ő is ezt tette.

Merthogy Iván változatlanul okos.

Írni? Néha egy-egy vers. De hisz úgysem marad fenn semmi.

A nővére súlyos beteg.

A lánya gyönyörű, mondja.

Professzorok állják körül dagadt lábfejemet. Közben jókat mondok, ők meg ebből mindenféle következtetnek.

Aztán elkezdik vágni a hüvelykujjam. (Hunyi doktor, aki szerint jobb Hamlet voltam, mint Olivier.) Kellemetlen, amikor az élő húsból vágnak ki darabokat. Közben néha nagyot ordítok, de még ezt is lehet viccesen csinálni. Én mindenesetre megpróbálok.

Beírtam már ide, hogy külön lakosztályba költöztettek?

A járás többnyire nehezen megy, néha sehogy, néha egészen jól.

Papp prof négyszemközt: neki különösen fontos, hogy *én* meggyógyuljak.

A lábam mintha tényleg javulna a metéléstől.

Gyógytorna. Akupunktúra az isiászom ellen. (Isten bizony nem tudom, használ-e.)

Metélés, metélés.

Váratlan látogató: Kubik Anna. Úgy megörülök neki, olyan szépnek találok, hogy csaknem udvarolni kezdek neki.

Magyarics Györgyi már háromszor benézett hozzám.

Juli megígéri, hogy felhajtja nekem Koltait, Mészároost és Esterházyt. Azt viszont

nem érti, hogy miről akarok én M. G. P.-vel beszélgetni. Tényleg: miért is hívom őt? Érdekel. Ennél többet nem tudok mondani.

Éva újra és újra. Az előtérben Törőcsik Marival ülnek, és beszélgetnek.

Múlnak a napok. Különleges helyzetben vagyok. Hétfégeken hazamegyek levegőzni.

Október 25., szombat

Itthon vagyok. Mint a mennyország, bár fáj a seggem, a lábam, minden mozdulatom próbatétel. Néha imádkozom. Mégis mennyország most itthon feküdni.

Éva járni tanít, s ő tudja, hogy kell járni és hogy kell tanítani.

Végre mintha annyit aludnék, amennyit kell.

A falon Román Gyurka képei. *Gábor Miklós két fadarabon süketnémáknak hegedül.* Tudtommal az utolsó képe, Katitól kaptam ajándékba. (Mi lehet azzal a lánnyal? Mi lehet Gyurka képeivel?)

Amikor ezt a címet adta ennek a képnek (amelyen én afféle vagabund vagyok, ördög hegedűse, Gyurka haverja), mire gondolhatott? Éva azt mondja, a süketnémák a leghalmozottabbakat hallják, bárki bármit hegedül nekik. Én meg: Igen, de Gyurkának kíméletlen humora is volt. S mégiscsak két fadarabot adott a kezembe, s akik elragadtatottan hallgatnak, azok meg süketek. Nem hiszem, hogy precízen végiggondolta ezt a címet, de mindkét felfogás benne van, mint egész életünkben, akik hangszereket kezeltünk.

Október 27., hétfő

Ismét a kórházban. Az orvosok mind elégedettek a lábammal. Időnként ugyan leme-télnek belőle néhány millimétert vagy centit, általában pedig nem tudok járni, de különben a lábam szép, és szerintük úgy fejlődik, ahogy kell neki. Én pedig otthon töltött kedves napjaim után csak bőgök, meg el vagyok keseredve, így aztán Éva lekap a tíz körmömről.

Délután Juli. Anyjáról beszélgetünk, ahogy még sose beszélgettünk.

Este Farádyék és Lacus.

Torna.

Hétfő este, vagyis nincs tévé. Így hamarabb leszáll az éjszaka, és az est szomorúbb.

Október 29., szerda

Végzem mindenféle gyakorlataimat. (Sose hittem volna, hogy ilyesmiben ennyi kitar-tás van bennem.) Közben meg erősödik az érzésem, hogy soha többé nem lesz belő-lem normális ember, legalábbis nem fogok annak látszani. (S hogy mindezt elkerül-hettem volna. Az orvosok iránt érzett rokonszenvem nem növekszik.)

Valami nagyon rosszat álmodtam, fogalmam sincs róla, hogy mit. Ébredés után hosszú ideig nem tudtam, hol vagyok, miért vagyok *itt*, csak undort éreztem, s vágyat a menekülésre. Még most se vagyok egészen biztos benne, hol vagyok, miért vagyok itt, mi is történik velem. Az egész egy kicsit ijesztő.

Aztán nekifogok. A mosakodás, a reggel nehéz munkája, majd séta a négy lábú tá-masszal, ortopéd bakancsban.

Ez, ami most történik velem, bizonyos értelemben jóvátehetetlen, visszavonhatatlan, végleges. Gondolom, ez a legszörnyűbb benne. Ez már nem múló betegség, eb-ből nem lehet kigyógyulni, ez már az élet egyik állapotának felcserélődése egy másik állapotra.

Hej, SZEPTEMBERI ÁHÍTAT, hogy lobognék, hogy lángolnék én is, csak képes lennék rá. Ha igaz, holnap itt hagyom a kórházat, és hazaköltözöm. Járnai ugyan még alig tudok, de a következő két hónapot arra kell felhasználnom, hogy járnai is megtanuljak, élni is.

Félek kimenni ebből a kényelmes védettségéből, de mennem kell, Hans Castorp, a háborúba, hát háborúba.

Tegnap este Falvy Klári. Nagyon szomorú zalaegerszegi sorsukról beszélgetünk.

Ma már nem fekszem ágyban, csak éppen pihenéskor, és ezt is asztalnál írom.

Egyszóval elkezdődik, el kell kezdődnie az új korszaknak. A négy hónap átalakított, elgyengített, elgyávított. Mostantól úgy kell tennem, mintha egészséges lennék.

November 1., szombat

Itthon.

Ma járnai tanulok. Egy kis írás. Akupunktúra.

Nem megyek vissza a kórházba!

Éva nagyszerű munkatárs – ha vezető állásban lehet.

Tegnap este telefonbeszélgetés Ivánnal. Vajon közel kerülhetünk-e egymáshoz?

Éva bátorítására leteszem két botom közül az egyiket, mintha így jobban menne a járás.

Állandó fájdalma a szívemnek: Éva. Nem szeret már? Vagy miért? Nélküle üres az életem, nélküle nincs miért tanulni a határozott lépteket.

Úgy tűnik, hogy ereje végén jár. De nekem még mindig szükségem van legalább egy botra.

November 6., csütörtök

Első reggelem, hogy egyedül megyek a fürdőszobába.

Fura fordulat: a kórházban éppen hogy életképtelennek bizonyultam. Vágfalvy tán rosszul megválasztott nevelő szavai a bátorságom hiányáról például a járásban.

Éva lelket önt belém – azután ő maga összeomlik. Állandóan ismétlődő lépései egy folyamatnak.

November 8., szombat

Jobb napok, rosszabb napok.

Koltai Tamás látogatása (meghívásra). Beszélgetéseimet szinte azonnal elfelejtem.

Mindig azt mondom, amit a pillanat kivált, így aztán azt, amit mondtam, nem tudom megkülönböztetni ki nem mondott gondolataimtól vagy attól, amit máskor másnak mondtam.

Hosszú délután, hosszú félhomály.

Éva most jó, most kedves.

A tükörben néha ijesztő, amit látok.

Járnai tanulok. Lábam váratlanul, váratlan helyeken bedagad. Hülye érzések.

Éva mindenben segít.

Tasso. Ha itt, a lakáson kezdenénk el a próbákat?

Ha én játszánám a herceget?

Juli és Gábor a kísértetházban jár, R. É. ruháiból hoznak el ezt-azt.

November 9., vasárnap

A hajam csomókban hullik. Néha megjídek, ha a fürdőszobatükörben megpillantom magam.

Nem tudom, elhiszem-e, hogy ezt megúsztam. Túl sok, túlságosan állandó, és egész testemben jelentkező apróbb fájdalmak. Még nem szakítottam meg kapcsolatomat a halál világával, gondolatával.

Az orvosi jelek szerint pedig lassacskán, de napról napra javulok.

Dolgoznom kéne, könyvet írni vagy mi.

November 10., hétfő

Ma például minden ok nélkül megdagad a lábam.

Az akupunktúra nem szünteti isiászos fájdalmaimat.

Cseke Péter jön el, hogy tanácsokat kérjen a CALIGULÁ-ról.

És az életem? Az életem?

November 12., szerda

Amikor jön az alkony, rendszerint megérkezik a félelem is.

Addig rendszerint van mit tennem. Dolgoznom kell az egészségemért, jön a gyógytornász, akinél próbára tehetem koncentrációs képességemet, jön az akupunktúrás, aki-ben csalódtam, egyszóval jönnek emberek.

Amikor jön az alkony, rendszerint megérkezik a félelem is. Mintha egyszerre kiürül-ne a világ, csak az érzés marad, hogy félrevezetnek. Én soha többé egészséges nem le-szek. Bocsássa meg Isten ezt a félelmet.

Este Juli Gáborral.

A CALIGULA és Lengyel Gyuri.

Be kellene rendeznem az életem – vagyis embertársak kellenének.

Éva, Éva, Éva.

November 15., szombat

Éva és köztem krízisek.

A lábam mintha javulna.

„Azt is le kell írni, ami jó, nemcsak, ami rossz!” – szól át Éva a másik szobából.

Nem írom le sem az egyiket, sem a másikat. De ezt ő honnan tudná?

Rozi szüntelen jelenléte, nyughatatlansága.

A lábam javul? Ez hülyeség. A lábamat gyakoroltatom, tornásztatom, dolgozom rajta, hogy viszonylag megfelelően működjék.

Ezzel szemben foglalkoznom kell a Tassó-val. És írnom kéne. És körül kéne nézmem a világban.

És magamhoz – magamhoz! – kell térnem.

November 20., csütörtök

Kezdek tudni menni, bottal.

A hüvelykujjam azért egy percre sem hagy békén.

Bőgök.

Iván meglátogat. Mindig maróan okos, és mindig gyakorlatiasan jó.

Most tisztán látom Ivánt, a hiú, sértett, mániás embert – és egy csaknem tökéletes gon-dolkodót, és ahány változatban még az emberi történetet összeilleszteni lehet: jóaka-

rat, kíméletlenség, védekezés, az élet zavartalan élvezete (ez mind belefér ebbe az egy emberbe). Én hallgatók, ő beszél, nagyokat vihogva saját (igazi!) szellemes találatain. Egy ember, aki arra bátorít, hogy a magam módján adjak igazat magamnak (vagyis éljek szabad emberként).

Este nagyjelenet Évával a hallgató Jutka jelenlétében.

Éva. Szerelem. (A CHERBOURG-I ESERNYŐK a rádióban.)

Félek. Gyenge vagyok. Önmagamat veszttem el, ha nem vigyázok.

Ez még ugyanaz az ember, aki voltam?

Senki sem segíthet, azt sem tudják, miben segíthetnének. Nem ismerik ezt az állandó félelmet és fájdalmat, és éppen ezzel adnak reményt. Hátha valóban csak beteg vagyok, és az egész nem is így van? Hátha még meggyógyulok?

(A hagyatékból sajtó alá rendezte Vass Éva, szerkesztette Kelecsényi László. Gábor Miklós naplójának újabb kötete rövidesen megjelenik a Palatinus Kiadónál.)

Vörös István

EGY HALDOKLÓ

Egy nap is milyen hosszú,
egy évezred milyen rövid,
nem érzem magam rosszul,
csak a körmöm rágtam tövig.

Egy óra milyen hosszú,
egy haldoklás milyen rövid,
az élet olyan bosszú,
min az ördög bosszankodik.

Az Isten milyen hosszú,
a túlvilág milyen rövid,
rossz alagút és rossz út,
az ember lába kitörik.

Egy lépés milyen hosszú,
ez a séta milyen rövid,
fejünk fölött egy hattyú
az elmúltba visszazökik.

ZSOLTÁR ÖRDÖGHANGRA

Isten naponta elrág egy kavicsot,
ha nem is sok, de így a világ forog.

Isten naponta tengervizet iszik,
nem mondja, hogy jó, se hogy sós egy kicsit.

Isten naponta kiszökik az úrbe,
felhőkön lába, inge összegyűrve.

Isten naponta kiürít egy követ,
élni fiatal, meghalni már öreg.

Meghalni öreg, élni még fiatal,
Istent naponta várja a hivatal,

inge gyűrött, a felhőkön lába,
nem sokat beszél, az imákat várja,

az úrbe szökik, nem mondja, hogy hallom,
amit énekel, legfeljebb csak dal-rom.

A világ forog, ha nem maradhat így.
Isten néhanap önmagára irígy.

Fischer Mária

INNEN AZ ÓPERENCIÁN

Mindig fennakad egy ködbe vesző delizsánsz
valamely vehemens angyalon. Égi malőr –
messze van. Ennyi a hír. Vagyis: ágy, nyugalom –
vagy csak az ágynyugalom kelletik és javasolt
kordonon innen, örökké havazó teleken.
Mint a mesében, el-eltűnhet a nap meg a hold,
sűrűsödhet a vég nélküli, furcsa homály.
Lomposodunk, Habakuk. Tágul, térdesedik
kérgünk, és a király kisleány otthon ül, és
nem nő meg soha. Életvizet inni nem ad,
napnak fénykerekeit már nem hajtja felénk.

Úszik a cifra remény messzi folyón, leszakad róla piros szalagunk. Néha csak álmodozunk – hódara hull elibénk, százéves bodzavirág.

NOVEMBERI REJTŐZKÖDÉS

Elmegy az ősz, jön a tél. Vígán mozdul a szél minden irányba. Kopogtat halkán, bekopog hangosan – és odavágódik elénk utakon, rosszul zárt helyeken, mint a bitang, a betyár – hirtelenül. Nyikorognak fémek, csigolyák; rozsdásodnak a tornyok, zárok, paradox mondatok, éles ígék. Fárad a vak türelem kint és bent egyaránt. Arcomat eltakarom. Sejttem a fátylakon áttűnő részleteket, távoli hajnalokon ringani vélem a fény fodrait. Ott, ahol otthon vagyok, tagadok mindenféle vihart, őrzöm a kék nyugalom szétrongyolt szövetét – rajta a port s a molyos, szöszmösös álmokat, álmoknak színe-javát.

CSENDES IDŐBEN ELÉNK ÁLLNAK

Csendes időben elénk állnak a házak, a fák – Mindnek lába van, útja van, elnehezült lelke van; ágakat, árnyékokat, összekuszált éleket oldanak és kötnek – folytonosan. Mintha a szemnek is ez kellene csak: leporolt film, ami néma, unalmas, kódolt, becsapós; film, ahol éppen a látás a valós, nem a kép és nem a lét maga. Mely naptól nincs szerepünk, nem tudom. Egyszer eszünk, máskor iszunk, mozizunk. Már elment az időnk legjava. Olykor a fény szála szakad, levegőt pásztáz hűlt helyeken. Hogy kit, mit szeretünk – nem szeretünk – a magunk dolga, talán. – A kutyámat keresem, hova lett – Hosszan, a hangok után, nyújtogatom fületem.

RAJZISKOLA, DIOPTRIÁVAL

Összekuszált vonalak közt csak vázlat a ház,
vázlat az emberalak, vázlat a pergamen úr.
Egykori, kezdeti zűr, elbabrált folyamat –
látszat okokkal, elaggott bájjal. Keretek
balján kel fel a nap, s jobbra talán sosem ér.
Innen nézve világos lesz az éjszaka is.
Senki sem alszik el. Álmodni se kell. Kikevert
színekkel remekül festeni, módi szerint,
az jó lenne nekem. Most és itt. Valamint
holnap, más helyeken. Mert ezután pepitán
villog az agy, lepurellók síkján meszelést
rendel a mester – időben szabná a határt.
Sablont is vehetek, kartonból kalodát.
Aztán húzom a csíkot. Kettőt legalább.

ZENEMŰVÉSZETI KISSZÓTÁR

Nádori Lídia fordításai*

Jordan Mejias

A MEGHAJLÁS

Mély meghajlás az urak részéről – s ugyanígy tesznek az emancipált hölgyek. Igaz, biccentéssel is találkozunk még néha, ami csak azt bizonyítja, hogy az udvari szertartássóság sikeresen átmentette magát a demokráciába. Ám azt, hogy a hierarchia fölborult, a biccentés sem tudja visszavonni. Mi vagyunk a felség, a meghajlás nekünk, a mélyen tisztelt közönségnek szól.

Minden hangszeres szólista, minden énekesnő tudja, hogy az első hangnak, az első akkordnak, az első frázisnak mágikus ereje van. Hogy siker lesz-e vagy bukás – a rivalda két oldalán egymásnak feszülő pszichikai és zenei erők játékát gyakran az első másodpercek döntik el. Nem véletlen tehát, hogy a következetes és gondos akadémiai kiképzés a skálázáson és az arpeggiókon túlmenően magában foglalja a színpadi bejárástól a klaviatúráig vezető utat is. Ha a lobogó sörényű virtuóz már bejövét megbotlik, a korrekt oktávdübbörgésnek – mondjuk Esz-dúrban, ahogy Liszt első zongoraversenyében megszoktuk – semmi esélye sincs.

* A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: KLEINES WÖRTERBUCH DER TONKUNST. ZWEITE FOLGE IN EINUNDZWANZIG LIEFERUNGEN UND MIT EINER ZUGABE (ZENEMŰVÉSZETI KISSZÓTÁR. HUSZONEGY CÍMSZÓ ÉS EGY RÁADÁS, MÁSODIK RÉSZ). Szerkesztette Wolfgang Sandner. Residenz Verlag, Salzburg und Wien, 2001.

Egyszóval: a zenészek megtanulnak mosolyogni, és magukévá teszik a jól temperált fellépésnek és elvonulásnak legalábbis a legfőbb variációit. Szabad-e például szélesebb tempóban mintegy lerohanni a közönséget? El kell-e halasztani a nyilvános szerelmi aktust a második vagy a harmadik ráadás végére? Bejövet elég-e egy kereskedő kimért biccentésével fogadni a tapsot, vagy máris elragadtatott arcot kell vágni, függetlenül az üdvözlés intenzitásától? Mindezt át kell gondolni, ki kell dolgozni, és főleg alaposan be kell gyakorolni. Ám ahogy nincs kizárólagos érvényű interpretáció, nem létezik definitív meghajlás sem. Mai zenekultúránk viszont, amelynek eladhatósága nagyban épít a látványra, egyetlen lépést sem bízhat a véletlenre a színpadon. Csak ha ezeket a dolgokat tisztáztuk, akkor dönthetjük el, hogy a pánt nélküli estélyi ruhát vagy a szárnyatlan, málnaszínű frakkot választjuk-e.

A zenén kívüli prelúdiumot fontosságában csak a kóda múlja felül, amely rögzíti, sőt: hatásában kiteljesíti a központi eseményt. Az egyéni alakítás elengedhetetlen, de néhány alapszabály betartását senki nem bliccelheti el büntetlenül. A Téli utazás végén egy tapasztalt bariton egészen más arckifejezéssel fordul felénk, mint egy tenor a TRUBADÚR strettáját követően. Aki Schubert után túl hamar mosolyogni kezd, vagy riadtan néz ki egy Verdi-operából, a legmegérdemeltebb jutalmat is elszalaszthatja.

A meghajlásnak is vannak mesterei, sőt sztárjai. Igaz, egyetlen énekművész sem fürdik ordináre módon a nyílt színi tapsban – már ha a zenei horizontja tágasabb a három tenorénál. Azt azonban, hogy miként lehet meghosszabbítani, sőt intenzívebbé tenni az ovációt a nyugvó láb egy apró lökésével vagy az áll finom megemelésével, külön ki kell dolgozni. A taps manipulálható. A meghajlás és a taps közti viszony dinamikáját pedig igen jól lehet alakítani.

Ha széttart a művészi teljesítmény minősége és az azt megelőző, illetve követő meghajlás – a kínos következmények elkerülhetetlenek. Amikor a meghajlás mestere ballerínát megszegyenítő pukedlit vág ki, majd bikaviador-testtartásban vonul fel-alá a függöny előtt a színpad teljes szélességében, a fogorvosát reklámozva, miközben a taps inkább lagymatagnak nevezhető – ilyenkor a produkcióból nem a zene marad meg az emlékezetünkben.

A professzionális zenész – aki már csak szakmai okokból is tudja, mi az a rubato, és egyetlen kitarított magas C-től sem hagyja elcsábítani magát – a meghajlásnál is ügyel az időzítésre. A meghajlás, noha nem feltétlenül zenei természetű, felbecsülhetetlen szolgálatot tehet az interperszonális kapcsolatokban: az a díva például, aki saját divaságának misztériumát meghajlaskor kedves közvetlenségbe csomagolja, soha nem látott magasságokba emelkedhet.

Rudolf Nurejevról köztudott, hogy a függöny előtti fellépéseit nem kevésbé lelkiismeretesen tanulta be, mint hercegi szólóit. Aki pedig egyszer is láthatta, soha nem tudja, de nem is akarja elfelejteni, ahogy Joan Sutherland, miután a legmagasabb hangokat is kiénekelte, Lucia önkívületét egy pillanatra sem feledve, szinte kábán imbolygott a tapsvihár közepette, riadt őzikeszemmél végigtekintett a tomboló közönségen, majd jelezte: fölfogta, hogy színpadon áll, végül pedig Lucia örületéhez méltón behanyatlott a pompázatosan fölhabosodó abroncsos szoknyába.

Ez a virágos pillanata, a színpadi légitámadása, amely szintén nem veszélytelen. Hol várható a lövedékek becsapódása, mikor érdemes elkapni, és mikor ajánlatos kikerülni – a tüskés növények különösen kellemetlenek tudnak lenni –, mindez a színpadi fellépés egyszeregyéhez tartozik. A meghajló sasszemmél figyel a támadást, amely nem feltétlenül a szeretetből fakad. Az isteni, de rövidlátó Maria Callas a kon-

taktlencse előtti időkből nem figyelt oda eléggé, és rózsák helyett egy csokor retket szorított a keblére. Ez a meghajlás igencsak félresikerült.

Mint annyi minden manapság, a meghajlás hagyománya is veszélyben van. A nagy múltú New York-i Metropolitan Operában is csak elvétve fordul elő már, hogy egy-egy sztár ünneplésére megmozdul a nehéz aranyfüggöny. Egyre gyakrabban sorakozik fel viszont a szereplők kollektívája a színpadon, mintha a BOHÉMÉLET-et legalábbis Brecht írta volna. Pedig ezt sem árt koreografálni, amint azt a Broadway példája is mutatja. Ott a musicalek slágerszámaint meghajláskor elismétlik, ezzel fokozva a tapsot. Miért ne zenghetne föl a csellókon Izolda meghajlása közben a Trisztán-akkord bevezetése? A harmadik felvonásbeli szomorú pásztorsípos jelenetet e célra inkább nem ajánljuk.

Brian Eno

A ZAJ

Hangfelvételek készítésénél a zajnak meghatározott jelentése van. Nem egyszerűen lármát értünk ezen, és nem is azt, hogy valami hangos. A zaj a hangzásnak egy bizonyos típusa: aperiodikus hang szabályos ismétlődés nélkül, amelyet nem lehet egyszerű rezgésként meghatározni. A természetben sokféle zaj fordul elő – folyó vagy szél zúgása, eső csöpögése, a közlekedés hangjai; egymáshoz ütődő vagy egymást súroló tárgyak zaja. Kevés olyan „természetes” zaj van, amely periodikus rezgésű, azaz: amelynek szabályos a struktúrája, egyenlő időközönként rezgeti meg a levegőt, és elkülöníthető hangmagasságokat produkál. Érdekes módon szinte kizárólag akkor keletkeznek periodikus rezgések, ha tudatos mozgásimpulzus szabályozza a hangot – például a madáracsicsergés vagy a bálnák éneke esetében –, vagy akkor, ha emberi kéz által készített tárgyak is részt vesznek a hang létrehozásában: ilyen a szél süvítése a telefonban. A természet általában nem rendelkezik a megfelelő anyagokkal és erővel ahhoz, hogy hatással legyen periodikus rezgések létrehozására.

Ezzel szemben a legtöbb olyan tárgy, amit hangszernek hívunk, többé-kevésbé periodikus rezgéseket kelt. A fuvolahang majdnem tiszta szinuszgörbét ad; a rezgés a levegőben szabályosan ismétlődő hullámokat mozdit meg, ahogyan egy tavacska hullámzik. A húr, a nádból készült fúvóka vagy a fémlap kifinomult technikával tökéletesített anyag, speciálisan azért készítik őket, hogy olyan hangokat keltsenek velük, amelyenek a természetben nem fordulnak elő.

A klasszikus zenei hangszeresek palettája a nagyon tisztáktól (fuvola) a harmóniailag komplexebbeket át (vonós és billentyűs hangszeresek) a zajosakig terjed (cimbalom, ütők). Utóbbiakat szinte minden esetben izgalom keltésére alkalmazzák – feszültség, veszély, zavar –, míg a többiek általában tisztaságot, természetességet, nyugalmat, rendezettséget hivatottak kifejezni. A zajok a külső, kontrollálatlan természethez, a sötét hatalmakhoz tartoznak. A klasszikus nyugati zenében, abban a zenében tehát, amely hangzásvilágában tudatosan távol tartja magát mindattól, amit a „való életben” hallunk, csak igen óvatosan használják őket. A „való élet” zajos.

A popzene ezzel szemben más, szélesebb hangszerpalettával rendelkezik. Noha ez is használ „tisztán” hangzó hangszereseket, mégis nagyobb súlyt fektet a zajra. Hallgassunk csak meg bármilyen popzenei lemezt: a dob majdnem mindig kezdettől fogva hallható, és szinte minden esetben szerepel a pergődob, a legzajosabb ütőhangszer.

Valamennyi ütőhangszert külön ki is emelik, fölerősítik és úgyszólván szétkenik a zene teljes felületén, ritmikus lármabevonatot képezve. Ne feledjük, hogy gyakran a lát-szólag tiszta hangszereket, a gitárt és a basszusgitárt (de az énekhangot is) úgy használják, hogy kiemelik a zajfaktort. A gitárokat túlterhelt erősítőkhöz, *fuzz box*okhoz vagy bármilyen más torzítókhöz csatlakoztatják – a legtöbb gitárosnak tucatnyi ilyesfajta zaj-növelő eszköze van. Az énekes közvetlen közelről énekel a mikrofonba, a technikus pedig föl is erősíti a hangját úgy, hogy a hangzás hallhatóan legnagyobb részét a lélegzetvétel – szintiszta zaj – adja. A heavy metal az ideált a végletekig hajtja: a torzított gitárok hangja úgy hat, mint a „színes zaj” folytonos hullámverése, összetett frekvenciák áradata olyan hangerő mellett, hogy inkább csak elmerülni tudunk benne, semmint tudatosan érzékelni azt. A zaj már sok nagyszerű zenei kísérlet legfontosabb alapanyaga volt. A műfaj egyik legszebb darabja a My Bloody Valentine *SOON* című dala. Itt az énekhang alig hallható, elmossa a „fehér zajjá” torzított gitárhang vad sodrása.

Milyen folyamat ez? Talán olyasvalami, ami feltöri a zene elzártságát. A *musique concrète*-tel együtt jelent meg a tendencia, hogy a mindennapok zaját zeneként fogjuk fel. Figyelemre méltó viszont, hogy az ötletet a legpopulárisabb zenében valósították meg. A zaj többé nem az avantgarde felségterülete. De mégis milyen érzelmi hatást lehet elérni a zajjal a zenében? Először is elmosódnak a határok a zenehallgatás és az általában vett hallgatás között. A művészet így bizonyos értelemben „belenyúlik” az életbe, az életet pedig úgy tekinthetjük, mintha maga is művészet volna. Ha pedig valamit művészetként ismerünk el, akkor más érzéseink és nézeteink alakulnak ki vele kapcsolatban, mint egyébként lehetséges volna.

Számomra mindez érdekes és fontos folyamatnak tűnik, mert egyfajta távolságtartást, ironikus helyzetet teremt a hétköznapi értékszemléletben. Ha a dolgokat ily módon „kívülről” nézzük, más jelentéseket, más értelmet vagy, ha akarjuk: más hasznot találunk bennük. Mi más lenne minden emberi cselekvés alapja, mint figyelni a világot, és elképzelni, hogyan láthatnánk másképp?

Talán ez a zaj „üzenete”. Magyarázatot ad arra, miért nyűgöz le minket minden, amit nem befolyásolhatunk. Egy torzított hangszere zaja olyasmire mutat rá, ami kívül esik az általunk megszabni akart kereteken; olyasmire, ami kivonja magát ellenőrzésünk alól. Minél inkább tudatában vagyunk annak, milyen keskeny ösvényen haladunk a mozdulatlanság és a káosz között – egész életünkre ez nyomja rá a bélyegét –, talán annál inkább izgat minket meglátni kétoldalt a szakadékot. A newtoni világ mechanikus rendje kevésbé vonzó számunkra. A káosszal játszunk és kacérkodunk, azt akarjuk kikémlélni – a zenében éppúgy, mint az életünkben.

Andreas Platthaus

CSÍPŐKÖRZÉS, KACSAJÁRÁS

Karrierje kezdetén Chuck Berry felismerte, hogy fekete zenészként semmi esélye nincs úgy játszani, ahogy akar: nyersen és kétértelműen. Hacsak közben térdet nem hajt a közönség előtt. Így találta fel a kacsajárását. A szokatlan mozgás mindenkinek feltűnt, mert azt hirdette: Ide nézzetek, olyan testtartásban játszom, amilyenben még senki! Ezzel majdnem egy időben Elvis Presley a karrierje kezdetén felismerte, hogy fehér zenészként semmi esélye nincs úgy játszani, ahogy akar: nyersen és kétértelműen. Ha-

csak közben térdre nem kényszeríti a közönséget. Így találta fel a csípőkörzést. A szokatlan mozgás mindenkinek feltűnt, mert azt hirdette: Ide nézzetek, olyan testtartásban játszom, amiről általában nem a zene jut az ember eszébe! Ők ketten, Chuck Berry és Elvis Presley, kettejük különbsége legitímálta annak a zenének az elnevezését, amelyet műveltek: rock'n'roll. Lefordítva annyit tesz: ringatni és forgatni. Márpedig ez egy testrésze vonatkozhat csak, a csípőre. És egy cselekvésre, a szexre.

Elvis áll a színpadon, bal keze a mikrofonon, gitárja fölcsatolva, jobb kezét fölemeli. Nem játszik a hangszerén, pózol. Ez az énekes a rockzene szabadságszobra: a Bátrak Otthonának jeladása, üdvözlése mindazoknak, akik maguk mögött hagyták a zene öreg kontinensét: a gigerliöltönyös, széles karimás kalapos slágerénekesek földjét, a deszkagitáros-cowboykalapos countryénekesek földjét – le az altest nélküli férfiakkal! De még csak nem is azt a jazzt halljuk, amely Chet Bakernek köszönhetően megtalálta az átjárót a pop felé, lezárva a bop-érát. A jazz ekkorra szalonképessé vált, különösen Európában; a free jazzt pedig még nem találták fel. Hogy mi a szabadság, azt Elvis mutatja meg, amint mozgásba lendül. A csípőkörzés a dallal együtt kezdődik, minden sorra egy kör jut. Hangszer még meg sem szólalt, hiszen Elvis maga a hangszer, egyetlen dob, egyetlen hatalmas rezonáló test, a rajongók vágyának rezonőrje. Ő „Elvis the Pelvis”, ami lefordítva annyit tesz: Elvis, a csípő – a férfi, akinek alteste is van.

Gyertek ide, és mondjátok, elég jól ráng-e a csípőm! A kétértelmű felszólítás címettje a hallgatóság – jobban mondva a nézőközönség. A rock'n'roll elsősorban optikailag volt felszabadító hatással, az erény elleni merénylet volt, a morál földindulása, hiszen „*rock did rock*” – a rockzene megrengette a világot. Egy fiatal férfi áll a színpadon, húszéves sincs, azaz még csak nem is nagykorú, és olyan mozgásokat végez a csípőjével, melyek a hálószoa sötétjébe tartoznak, mert ott a helye a *rocking*nak és a *rolling*nak, nem pedig a reflektorfényben. A tizenennyolc éves fiúból, aki egy kis memphis stúdióban fölvelt egy lemezt az anyukájának – így fedezték föl –, androgün sztár lett, aki önmagával játszik a színpadon. És közben mindenki nézheti.

Első slágerének címe ez volt: THAT'S ALL RIGHT, MAMA – a hűtlenül elhagyott anya vigasztalása, egyúttal azonban gúnydal az ötvenes évek merev erkölcsi normáiról. Ettől eltekintve első lemezein főleg a country és a western által ihletett balladák szerepeltek. Sam Phillips, a Sun Record Company főnöke és Elvis első producere így emlékezett vissza a karrier kezdetére: „*Elvis Presley volt a legzárkózottabb ember, aki valaha megfordult a stúdióban.*” Higgyük el neki. Mindazonáltal a koncertjein agresszív hőssé változott: ő a gyorstüzelésű kan, aki csípőből lő – mitikus párbajhős; a férfi, aki mindig állva marad.

És ez különbözteti meg Chuck Berrytól, aki térdet hajtott a közönség előtt, pedig a zenéje hangosabb volt Elvisénél, zabolátlanabb, piszkosabb – és őszintébb: a SWEET LITTLE SIXTEEN az ő sorsáról szól. A ROLL OVER, BEETHOVEN kapitulációra szólított fel. A kacsajárás azonban nem volt szexuális provokáció, csak egy eredeti fogás, optikai kadenca, amit megtapsolunk ugyan, ám egyébert, mint a virtuozitásáért, nem csodálunk. Végül is nem volt más, mint a Paramount Theatre fehér közönsége előtti kapituláció: a fura mozgást azért találta föl Chuck Berry, mert a fellépőöltönye teljesen összegyűrődött. Legalábbis így emlékezett az esetre. A kacsajárásban tehát először is a hiúság artikulálódik – ez legalább összeköti Elvis csípőkörzésével. Ennél mélyértelműbb felismerésre azonban ne számítsunk.

Chuck Berry valamivel korábban lépett ugyan színpadra, Elvis Presley mégis hamarabb hozta a játékba a csípőkörzést. Ő lett a rock'n'roll két alapító figurája közül az,

aki a stílust is megalapozta – ha annak vesszük a rockot, ami az ötvenes évek közepén volt: a fehér középosztály zenei forradalmának. Nem kétséges, Chuck Berry messze többet tett e zene fejlődéséért. Ám az sem kétséges, hogy Elvis csípőmozgása messze intenzívebben maradt meg az emlékezetünkben.

Bert Stern koncertfilmjében, a *JAZZ ON A SUMMER'S NIGHT*-ban egyszer, egyetlenegyszer összecseng a két híres mozdulat. A filmet 1958-ban, a Newport Fesztiválon forgatták. Chuck Berry áll a színpadon hóttelegáns öltönyében, és a *SWEET LITTLE SIXTEEN*-t énekli. A dal reszkető lírája a tagjaiba is átsugárzik, egész testével kommentálja a dalt. Stern kamerája ekkor a közönség egyik félárnyékban rejlő tagjára ugrik, egy ezüstszürke öltönyös fiatalemberre. A fiatalember kacsajárással táncol, közben azonban a csípőjét is forgatja: *Come on, shake your tailfeather*. A rock dichotómiája ebben a pillanatban feloldódik, a csípő ringásában egyesülhetünk.

Dieter Bartzko

A SZÍNPADI LÉPCSŐ

A show-műsorok sztárjai az istenek ükunokái, akik átmentették a jelenbe az istenség jelét: a lépcsőt. Egykor Dél-Mezopotámia és Babilon lépcsőzetes építményeinek alap-eleme volt, most egyaránt díszíti a Broadway csillogó színpadait és a többfunkciós arénákat, éreztetve a magasabb rendű létezés maradékát ott, ahol a kupola alatt tömjén helyett kékesszürke dohányfüstpázmák tompítják el az érzékeket.

Amikor a szórakoztatóipar munkásainak isteni jellege még rejtve volt, gyermekeik pedig meg sem születtek, a majdani sztárkultusz főpapjai, a *vaudeville*-ek és a *music hall*-ok rendezői új életet leheltek az ősi kellékebe. Mistinguett és Maurice Chevalier azzá vált Párizs számára, ami Astarte és Tammuz volt egykor Babilon városának. 1914-ben a Folies-Bergère kulisszái mögött szőnyegbe csavarták őket. A nyitány alatt egy kellékes megadta a kezdő lökést, a két cilinderben végződő báb legurult egy magas lépcsőn, és amikor leért, egy utolsó fordulattal kiszabadult a pár. A közönség már az ének felcsendülése előtt eksztatikusan tapsolt.

A következő szakasz máris a lépcső és az új istenek megdicsőülése volt. A színpadra lépést úgy rendezték meg, mint az alászállást a magasabb régiókból: Josephine Baker, a legendás „fekete Venus” 1925-ben Párizsban lepelbe burkolózva ereszkedett le a lépcsőn, majd ledobta magáról a leplet, és egy szál banánszoknyában járta a charlestont a színpadon és a férfi nézők idegszálaiban. Ugyanekkor Fritzi Massary Berlint babonázta meg végtelen lépcsőn-vonulásával Madame Pompadour vagy a víg özvegy szerepében.

Max Reinhardt mint az utolsó ítélet látványos helyszínére szoktatta rá a lépcsőre a berlini közönséget. A Schumann-cirkuszban, Reinhardt későbbi Nagyszínházában már 1911-ben óriáslépcsőket építtetett. Ezeken rohant a kétségbeesésbe Tilla Durieux mint Iokaszté és Alexander Moissi mint Oidipusz, és ezeken botorkált a kivégzésre Paul Wegener Danton szerepében. A korai húszas évek színházi expresszionistáinak mániájává lett a lépcső. Leopold Jessner, a Gendarmenmarkton álló színház intendánsa annyi emelvényt és lépcsőfokot építtet a színpadra, hogy a berliniek csak „a lépcsős Jessner”-ként emlegették. Az ő rendezésében III. Richárd, Piscatoréban pedig az orosz és a várva várt német forradalom tombolt ezeken a lépcsőkön.

Amerika mindeközben forradalmasította az európai revüt: száz lépcsőfok, ezer láb, emitt a tizenkétszeres *chorus line*, amott a táncoló sereg fölött megjelenő sztár. Így lett Fred Astaire a show-business táncoló pánja a korlátlan számú lépcsőfok hazájában. Őt követték műzsái, Ginger Rogers, Rita Hayworth és Leslie Caron a sikerre vezető lépcsőfokokon. Shirley Temple és Judy Garland talán hamarabb tanult meg lépcsőn tipeggni, mint járni; Zarah Leander akkor lett az Ufa sztárja, amikor a filmek megláták Bécsben az AXEL A MENNYORSZÁG KAPUJÁBAN című revüben, amint lefelé lépdelt a lépcsőn, fenségesen, mint a mennydörgés, haragvó istenek hangján énekelve.

A fasizálódó Németország egyben a lépcső történetének legsötétebb korszaka volt. Albert Speert és a náci kultusz rendezőit ugyanis megihlette a revü. A nürnbergi, berlini vagy müncheni náci építményeket végtelen hosszúságú lépcsőkkel díszítették, amelyek tetején Hitler lángoszlopként jelent meg, hogy leereszkedjen a jól tagolt tömeghez. Charlie Chaplin A DIKTÁTOR-ban leleplezte a megvadult kispolgár nagyzási örületét, és a kulisszák mögé vetett pillantással megmutatta annak nevetségességét. A világ azonban átélte az állami pompa nyomában járó szörnyűségeket, és Németország 1945 után sokáig irtózott a nagyszabású entrée-knak még a szagától is.

A háború utáni évek mulatós estéi az illedelmes illúziók lépcső nélküli zsákutcájába jutottak. A gazdasági csoda idején pedig átváltak a szőnyegre, ami alá minden kellemetlen dolgot be lehetett söpörni. A háború utáni Németország egyetlen világsztárja kellett ahhoz, hogy a hosszú lépcső újra szép és ártatlan legyen a köztársaság polgárai szemében: Caterina Valente az ötvenes évek közepén olyan kecsesen lejtett végig a lépcsőfokokon, mintha máris a párizsi Olympia színpadán vagy Las Vegasban lenne.

Amikor visszatért, 1964-ben, a baden-badeni slágerfesztiválon Michael Pfléggar rendezésében új csillagórával ajándékozta meg a színpadi lépcső történetét: fönt, a színpadlás alatt begördült egy kocsi, Valente kiszállt belőle, és a legfelső lépcsőfokhoz vonult. Minden lépés kinyilatkoztatás volt, a szó szimbolikus és betű szerinti értelmében egyaránt: az énekesnő földig érő, zárt ruhája oldalt szétnyílt, láthatóvá téve csillogó harisnyába bújtatott lábszárát és a vakmerően magas sarkú cipőt.

„Fittyet hányva a jó ízlésre, sliccet vág ma a szoknyarészre” – szól a Comedian Harmonists híres sanzonja. A Valente-féle slicc és a lépcső rafináltabb: a csábítás és a háritás, a közelség és a távolság régi rituáléjának eszközei voltak. Ahogy az alant ülő közönség felé indult, töredékmásodpercnyi kacérságot fölillantva, Valente egy epifánia istennőalakjává változott, körülötte a lépcsők és drapériák tabernákuluma közelebb hozta őt a közönséghez, ám egyúttal mozdíthatatlan határvonalat is húzott közéjük. Alig tizenöt percig tartott: drámai, könnyes kiáltással záruló sanzonnal a végén. Aztán kialudt a fény, csak az üres lépcső maradt, rajta egyetlen reflektor kis fényköre – elkezdődött a következő gáláig tartó böjt.

Nem sokkal később a színpadi lépcső már a tegnapi ragyogás limlomjának számított. A hetvenes és a nyolcvanas évek új sztárjai: a beat- és a flower-power-nemzedék képviselői, a rock-, pop- és folkzenészek jól kijöttek lépcső nélkül is. Az érintés kultusza dívott, a szőnyegekbe pedig nem sztárokat tekertek, legföljebb tompítóul szolgáltak a dobokhoz – vagy mint Mick Jagger szeretője, Anita Pallenberg számára, ugródeszkául a filmkarrierhez, amely Schlöndorff MORD UND TODSCHLAG-jával éppoly hirtelen kezdődött, ahogy aztán véget is ért.

A színpadi lépcsőnek Las Vegasban a száműzetés keserű sorsa jutott; országról országra, faluról falura járt a hahnizókkal. Frank Sinatra és Barbra Streisand koncertjein ezer dollár volt a belépő, de náluk a bárszék és a teázóasztalka már maximális dísz-

letnek számított: a szórakoztatóipar nagygúyúinak és a lépcsőnek az ideje, úgy tűnt, végérvényesen lejárt. Időközben azonban újra ott magasodik: a fiatalítókúrán átesett André Heller-féle varieté és annak elmaradhatatlan színpadi lépcsője pillanatnyilag ismét diadalmasan uralja a nagy koncerttermeket.

A színpadi lépcső reneszánszának tetőtől talpig újjávarázsolt istennőjét Chernek hívják. A kortalanná lett rock-pop-énekesnő lelkes tizenévesek tízezrei előtt lebeg egy profán Pergamon-oltár tetején, mint Eurüdiké az alvilágban, majd táncolva és énekelve leszáll a tomboló rajongók közé. Amikor hirtelen eltűnik a *chorus line*, és Cher egyetlen reflektor fényében, egyszerű fehér ruhában a THAT'S THE WAY OF LOVE-ot, a szerelem törekenységének balladáját énekli, síri csönd támad az arénában. A giccs ebben a pillanatban borzongató művészetbe csap át, mert egy pillanatra félrelebbenti az illúzió fátylát. Ilyen pillanatokban elengedhetetlen a lépcső: aki egyedül áll rajta, az végtelenül magányos.

Cher nemrégiben a San Remó-i dalfesztivál vendége volt. Ehhez a fesztiválhoz minden divattal dacolva ragaszkodnak az olaszok, a miniszterelnöktől a kamionsofőrig. És ragaszkodnak a kétszárnyú lépcsőhöz is, amelyen a színpadi jelenlét szigorú próbáját állják ki a versenyzők.

San Remo elevenen él, akár legjobb napjaiban. A Grand Prix úgyszintén. Barbra Streisand éppen utolsó előtti lépcsős búcsúturnéját abszolválja, Ute Lemper a Broadway lépcsőin vonaglik, Meret Becker hamburgi lépcsőkön lépked lefelé. Ebben a felhozatalban a SUNSET-BOULEVARD, az örök sikermusical, amelyben Nora Desmond lubicokol a lépcsőn járásban, szinte periferikus jelenségnek számít. Úgy tűnik, a színpadi lépcső következő diadalmenete is biztosítva van.

Dietmar Polaczek

A KÁOSZ

Kezdetben volt a szó: legyen. Avagy Gottfried van Swieten Lidleynek Haydn TEREMTÉS-oratóriumához írott szövegében: Eloszlik a zűrzavar, és kicsírázik a rend. De mi volt a kezdet előtt? A káosz. Zűrzavar, tagolatlan ősmassa, üres és mérhetetlen tér, Nüksz atyja, Erebosz – az antik káoszmeghatározások kaotikusak, és ez így is van rendjén. Ha elkülöníthetők, egymásnak ellentmondók, akkor éppen a káosz ellentétét jelentik. Mert a káosz maga a különbségtétel nélküli, arctalan egyféleség és mindenség. A különbségtétel nélküli a logikai Semmi. Csak a különbségek konstruálnak rendet: alakot és formát – mint ahogy a modern fizikában is csak a benne meglévő anyag definiálja a teret.

Joseph Haydnnak nagyon is rendezett elképzelése volt az egyetemes rendetlenségről, mert zenével írta le, ami tudvalevőleg rendezett idő. Egy magányos C hang, a bécsi klasszika dúr-moll hangrendszerének kiindulópontja négy oktávot átfogva az elképzelt c-mollban – mindez elég Haydnnak ahhoz, amihez későbbi kollégájának, Wagnernek A RAJNA KINCSE előjátékában a párhuzamos dúr szörnyű sok hangja kell. Az idő felfüggesztését, a holtponthoz, a ritmus, a harmonikus vagy melodikus előrehaladás kiiktatását, a világosan elkülöníthető zenei történések szinte teljes hiányát Wagner – hasonlóan Ligeti ATMOSPHÈRES-éhez – számtalan elenyészően parányi elem felhalmozásával éri el. Haydn egyszerűbben festi le az ősvilág mozdulatlanágát: a fermatával,

egyetlen hang mozdulatlanságával. Akkoriban ez az eszköz még nem volt elkoptatva. Az ős-egy-hangúság (eltekintve a későbbi modulációktól). De vajon Wagner is azt akarta-e, amit Haydn: zenében lefesteni a káoszt? Az álomba ringató Esz-dúr nem inkább olyan-e, mint Haydn tökéletes konszonanciája: a tökéletes rend megtestesítője, lévén tökéletesen harmonikus? Igen is, nem is.

A zene nem kiválasztott, megformált vagy véletlen hangesemények egyszerű egymásutánja, nem is „jelentéseké”, amelyeket egy zenei kultúrán belül bizonyos hangokhoz, tartamokhoz, ritmusokhoz rendelnek hozzá, hanem egy kommunikációs folyamat hallgatónként más és más meta-eseménye. Ennek a dialektikája megfelel minden emberi kommunikáció ambivalenciájának: nemcsak a túl egyszerű unalmas, hanem a túl bonyolult is. Az a rend, amely túlságosan összetett vagy más okokból nem átlátható szabályokat követ, rendtelenségnek tűnik. Az összetettség elérheti azt a fokot, ahol az eredmény ama befogadó számára, aki nem ismeri a geneziséjét, a véletlen művének tetszik.

A szeriális zeneszerzők – akik nemcsak a hangmagasságot, mint Schönberg a dodekafóniájában, hanem minden paramétert egy sor által meghatározott rend szerint kívánták szervezni – korán felismerték ezt a dilemmát. Amikor Cage Darmstadtban kiáltotta a meghatározatlanságnak a teljes meghatározottságba való betörését, nyitott kapukat döntetett. Csupán a káoszlól alkotott egyik elképzelést helyettesítette egy másikkal. Közben Ligeti György egy salzburgi előadásában Anton Webern vonósnyegyesre írott BAGATELL-jeinek elemzésében kimutatta – anélkül, hogy részletesen kitért volna a mű hallápszichológiai vonatkozásaira –, hogy ezek a kristályos képződmények, a Stravinsky által emlegetett „gyémántok” először tökéletesen szabályosnak tűnnek, ám valójában önkényes, megmagyarázhatatlan töréseket, egyes, az elvből nem következő hangokat, logikai következetlenségeket rejtenek magukban. Viszont éppen ettől eredetiek és autonómak. Az elmélet megengedi a jóslást, a mű megjósolhatatlan. Ahogy Ligeti mondja: a mű „*a megzavart rend elvét*” követi. Legyen fölismerhető a rend, hogy a zavar is fölismerhető legyen benne. „– *Mely szabály szerint fogjak bele?* – kérdi Stolzingi Walter. – *Ön szabja meg, s azt tartsa be!* – feleli Hans Sachs.”* Ligeti verziójában: Adsz új szabályt, s azt megszeged. Mozart vagy Schubert soha nem másolta le szolgálai a repríz az expozícióról, az irracionális variánsok ügyesen megzavarják a rendet. Ez emeli műveiket az epigonok hibátlan termékei, a barkácsolás, a sorozatáru és az önismétlés fölé. Peskó Zoltán hívta föl a figyelmet arra, hogy Bartók a népművészeti tárgyak gyűjtésekor a hibás darabokat részesítette előnyben. A törvényszerűségek általános érvényűek, a hibák viszont egyéniek. A tökéletesség (a tökéletes káosz is) valami emberfeletti, isteni. A perzsa szönyegekben is megbújik egy-egy szándékos hiba, ne-hogy kivívják az ördög haragját és irigységét.

Heinz-Klaus Metzgerrel folytatott beszélgetésünkben – jóval az új egyszerűség, a meditáció divatja és a minimálzene hulláma előtt – az „izgalmasság” kritériumait kerestük: mivel próbálták ébren tartani minden idők komponistái a hallgatók érdeklődését, amely a sztereotípiáktól, a túlságosan ismerttől lankadni szokott? A hagyomány megtörése (Beethoven ELSŐ SZIMFÓNIA-ja disszonanciával indul), szélsőséges hangerőingadozások a romantika óta, a virtuóz darabok szélsőséges tempói, a meglepetés (Haydn ÜSTDOB SZIMFÓNIA-ja a példa) – minden változatosság, minden kontraszt elhasználódik, ha folyamatosan és intenzíven használják. Egy darab nem akkor változatos, ha egyik változatosság a másikat éri benne, mert ilyenkor megint csak homogénné, azaz kevésbé változatosá válik. A változatosság bevetésének változatosága – a mate-

* Blum Tamás fordítása.

matika nyelvén: a funkció második levezetése – a fontos; és a változatosságok e változatossága sem rendszeres, hanem valószínűtlenül rendszertelen kell hogy legyen. Ugyanez érvényes a termodinamikában. A legvalószínűbb állapot a teljes rendetlenség: a káosz. Minél valószínűbb egy állapot, annál magasabb az entrópiája. Az információs folyamatokra kivetítve: minél valószínűbb, annál érdektelenebb, annál nagyobb benne a redundancia, annál csekélyebb az „információ” mértéke.

A differenciák és a differenciálok megléte hozza létre a rendet és az információt. Ha a teremtés első napja előtt nincs világosság, akkor éjszaka sincs; ha nincsenek egymástól elkülöníthető frekvenciák vagy frekvenciacsoportok, akkor nincs zene sem, csak fehér zaj. Ha nincs felismerhető szabály, akkor azt meg sem lehet szegni, ha nincs konvenció, nincs provokáció sem. Stolzingi Walter és a mesterdalnokok konfliktusa, amennyiben zeneileg (és nem társadalmilag) artikulálódik, megfosztja értelmétől ezt a vége felé tartó évezredet. Szabályok? *Anything goes*. Ez a kultúra fehér zaja.

A kezdet előtt volt a káosz? Meglehet. Az viszont bizonyos, hogy az általunk ismert világ végén ott van a káosz. Az entrópia elérte a maximumot, a redundancia végtelen, minden differencia eltűnt, az információ egyenlő a nullával, a hőhalál elérte a világűrt. A zene mint globális rendszer az elsők között fog áldozatul esni. Az utópiákban az a legszebb, hogy nem válnak valóra. Ha Cage kívánságára az élet művészetté válna, ha a művészet az élet lenne, a befogadási folyamatok értelmében vett művészet nem létezne többé. Ha minden különös lenne, nem lenne semmi különös. Akkor elveszne a művészet számára létfontosságú energiapotenciál.

Wolfgang Rihm

A SZÉP RÉSZEK

Először: Kell, hogy legyenek, mert Adorno a legszebb rádiós előadását szentelte nekik. De ettől eltekintve és eltekintve attól is, hogy mindenkinek más és más „rész” kellei magát: vannak is ilyenek, meg nincsenek is. A szép részek éppen ebben mutatják meg a zene lényegét: a zene az elmúlásban létezik. De mi is az, ami elmúlik? Legtöbbször egyetlen pillanat, amely nemcsak kifejezést, de (mégoly illanó) alakot is képes kölcsönözni annak a kívánságnak, hogy maradjon még. Általában nem is annyira a lezárt formarészek, a teljes dallamok, a végigvitt zenei kibontakozások azok, amelyek mint szép részek megindítanak bennünket, hanem inkább az átmenetek, a közbenső állomások, a késleltetések. Ezekben a pillanatokban mibennünk zajlik le valami: az emlékezés megakad, megszakítva a zenei folyamatot is, mintha a zene saját magára reflektálna. Mintha a zene egy pillanattal minket hallgatna – ezért ezt sokkal közelebb érezzük magunkhoz, mint az előző vagy a rá következő pillanatot. Ez a pillanat egy darabka mibőlölünk, egy pillanat töredékéig tükröző felület.

Másodsor: Néha egyetlen hangköz, a harmónia parányi elmozdulása, nyomokban változó hangszín, egy basszuslépés, egy késleltetés az, melynek sikerül ily módon behatolnia az előzményekbe és a folytatásba. A probléma is éppen ebben rejlik: egy szép rész csak kontextusában létezik. Ha kiragadjuk, már egyáltalán nem szép, hanem egy hulla testrésze. Ha a fizikai szépség jegyeit – feltehetően perverz fetisizta indítékkal – elszigeteljük az egésztől, akkor megöljük az általuk szépnek látott egészt. (Egy

hattyúnyak, egy kecses láb...) Az egésztől elszigetelt szép részekből álló zene ehhez hasonlóan a holt szövet mutációjának viszolyogtató benyomását keltené. Márpedig gyakran komponálnak így, különösen akkor, ha a szórakoztatás szempontjai megkövetelik. És gyakran hallgatnak is így zenét, mert alkalmasint félreértik a szép rész hívását: le kívánják rövidíteni a hozzá vezető utat, kiragadják az összefüggéséből, és ezáltal megölik. Így születnek „A legszebb Mozart-dallamok” és hasonlók, amelyek természetükből adódó bárdolatlansággal szólítanak fel a zenében való ringatózásra.

Harmadszor: A magas színvonalú zenék közt is van, ami kényszeresen a szép részekre törekszik. Schubertnél ez gyakran előfordul, dramaturgiailag még virtuózábban Mahlernél. Az ő kompozícióik gyakran mintha kizárólag szép részekből állnának, de anélkül, hogy a formai összefüggések elveszítenék az értelmüket; anélkül, hogy szétfoslana a titkuk. Ám ezekben a darabokban is az átmenetek, a „hivatalosan” ideális szépségű fordulatok közti szakaszok a legszebbek. Olykor – és nemcsak a két említett zeneszerző esetében – a zeneileg legszebb rész a nemes borzongás pillanata. Feltartóztathatatlan folyamat, amelynek fizikai megvalósulása bennünk megy végbe, a húzóerő olyan szépségét mutatja meg, amelyhez hasonlóra más művészeti ág kifejezőeszközei nem képesek. Ettől „veszedelmes” a muzika. Rögtön tisztázzuk: nem szükségképpen a fortissimo szakaszokra gondolok. De nem zárom ki őket, nagyon is számítanak.

Negyedszer: Akármennyire összekapcsolódik is a szépség és az emlékezés, a szép részek nem egyértelműen az elmúlt korok művészetéhez tartoznak. A jelenkor zenéje is a szépség és ezáltal a szép helyek szédítő arzenálját nyitja meg előttünk. A klasszikus-sá vált modern zene két darabját szeretném említeni. Az egyik Pierre Boulez *MARTEAU SANS MAÎTRE*-ének utolsó részében a gong és a két tamtam pianissimo belépése. Mintha kiöblösödne a tér. Összefüggéseiből kiragadva néhány különböző anyagú tárgy érthetetlen csörömpölése lenne. Mivel azonban sokáig tartogatott hang, a megszólalása igazi esemény, és az önmagában véve egyszerű ünnepélyesség elmélyíti az addig hallottak differenciáltságát. Felejthetetlen. A másik: az a pillanat Stockhausen *INORI*-jában, amikor először mutatkozik meg teljes fegyverzetben a mű harmóniarendszere. Elragadóan szép rész. Ahhoz azonban, hogy érezzük az erejét, szükség van a hozzá vezető hosszú útra. Csak az egyetlen hangmagasságon való hosszas elidőzés teszi lehetővé, hogy – miközben kialakul a mű ritmikája – beteljesedjen a harmóniai telítettség későbbi pillanata. Tehát megint csak az összefüggés teszi a rész szépségét. Az összefüggés, amint megformálja elvárásainkat.

Ötödször: Azokban a művekben, amelyek a véletlenből nyernek alakot, amelyekben tehát semmit sem várhatunk, mert a váratlanság a formálóerő (miközben elhallgatjuk, hogy a megélhető váratlannak nagyfokú stratégiai formálásra van szüksége, hogy tényleg váratlanként történhessen meg), tehát John Cage műveiben vannak lélegzetelállítóan szép részek. Ezeket nem az összefüggésből való kiragadás, hanem a reprodukálás veszélyezteti. Cage zenéjét természetesen CD-n hallgatom. Más zenék is rosszul járnak a technikai reprodukálással, de Cage-nél különösen megbosszulja magát az ismételt meghallgatás, a szép részek ismételt elvárása. Tiltsam meg magamnak? Ha jól meggondoljuk, ebben a zenében szép részek – és egyáltalán elkülöníthető részek – csak akkor lehetségesek, ha nem visszafelé értelmező formai stratégiának vetjük alá őket. Ennek ellenére Cage zenéjére is jellemző, ami minden zenére igaz: bár-

melyik rész az őt körülvevő időáramlástól függ; a szükségképpen váratlan, nem kiszámítható folyamatban is csak a felvezetés és a lecsengés tesz széppé egy részt. Mégis: Cage mint a „szép rész” megmentője – szép gondolat. Biztosan jót nevetne rajta.

Hatodszor: Az első találkozás után elvárjuk, hogy a szép részek megismétlődjenek. Ennek óhatatlan következményeként belesodródunk az auditív függőség állapotába. A szép részt újra akarjuk hallani, aztán megint és megint újra. A modern hanghordozó-technika lehetővé teszi a tetszőlegesen megismételhető találkozás bármilyen formáját. Az iteratív is, amely már nem ismeri az „ismét” fogalmát, csak ezt: „mindig”. Az ismétlésre beállított, kielégíthetetlen hallást korszerűen ki lehet szolgálni a program-szerűen minimalista kínálattal, amit viszont a médiumok mint a telítettséget magát közvetítik. Minden csatornán ugyanazt. A kielégítetlenség lassan kívánatosává válik, és a maszturbáló, orgazmus nélküli fülnek semmi nem áll az útjában. Mert ez a sajnálatos tulajdonság már régen kultúraalakító erővé és objektíven mérhetővé vált: a kvóta alakjában. A félholt fülnek már jószerivel csak azt ajánlatos kínálni, ami folyamatosan túlharsogja az alternatív kívánságok fenyegetését. Mégiscsak a holtpontra lenne a leg-szebb hely? Ahol oszlásnak indul az egész? (Ettől viszont csak még édesebbé válik...)

Hetedszer: Apropos édesség: a szép részek időnként úgy hatnak, mint a hallott darab erogén zónái. Valójában a mi hallószervvé vált testünk megfelelő zónáit érintik meg. Ott, ahol összeérnek a különböző textúrák. Hallásunk textúráját tapasztalataink rajzolják ki. A feszültség és a kielégítetlenség nyomvonalán kora gyermekkorunkig jutunk el: ha onnan érkezik az érintés, vigasztalhatatlan, kéjes fájdalmat érzünk. Néhány pillanatra kiszolgáltatottá válunk. Ha jobban megnézzük, legtöbbször technikailag pontosan leírható eljárások váltják ki a hatást: kis perspektívaváltások, az energia áramlásának minimális visszatartása. Ilyesmik tárják fel a kép potenciálját. Ez a potenciál azonban bennünk van, nem pedig a zenében. A zene zavartalanul megy tovább. Nem ismer sem megállást, sem részeket.

Ligeti György

BAGATELLEK

Tudomány és mesterség. A zene mellett már egészen korán foglalkoztatott az, hogy rájöjjenek: miből áll az élet. Ezért is érdeklődtem a biokémia iránt, bár maga a szó akkoriban még nem létezett. Világos volt számomra, hogy ehhez azonban nem kémiát, hanem fizikát kell tanulni. Ez már a kolozsvári gimnázium negyedik évében kiderült, amikor megadták az akkor ismert legkomplexebb szerves anyag, a klorofill képletét. Tudtam, hogy ebben a képletben ott rejtőzik, mint pók a hálójában, egy magnéziumatom, amely lényeges az oxigén lekötéséhez és kibocsátásához. Első gondolatom ez volt: ha kutató leszek, fel fogom tárnai a hemoglobin kémiai felépítését, benne a vasatommal. De a globinok sokkal összetettebbek. Ehhez fizikát kell tanulni. 1941-ben, az érettségi után felvételi vizsgát tettem a kolozsvári egyetemen. A vizsgán megfeleletem, mégsem vettem föl. Az egyetlen helyet, amelyet zsidónak tartottak fenn – numerus clausus volt –, valaki más kapta meg. Így zeneszerzést kezdtem tanulni a kolozsvári konzervatóriumban, Farkas Ferencnél. Azt, hogy zeneszerző lettem, az akkori zsidó-

törvények döntötték el. Miközben Farkasnál összhangzattant tanultam, matematikával és fizikával foglalkoztam a szabadegyetemen, ahol a többi föl nem vett zsidó diákot elsőrangú (nemcsak zsidó) tanárok tanították. Én mindig fél lábbal a zenében és fél lábbal a tudományban álltam. Jóval később jöttem rá, hogy naiv gyerekként igazam volt a fizika iránti érdeklődéssel. A késő negyvenes években Max Perutz, a nagy cambridge-i fizikus a röntgensugarak, tehát fizikai módszer segítségével megfejtette a hemoglobin szerkezetét. Tanítványai, Crick és Watson az ötvenes években szintén röntgensugarakkal tárták föl a DNS-molekula, azaz a kettős spirál szerkezetét. Más szavakkal: a genetikai tudás fizikai módszereken alapul. Én ezt diákként homályosan sejtettem. Amikor túl voltam a magyar munkaszolgálaton és a szovjet fogságon, föltettem magamnak a kérdést: mit is tanuljak? A zene mellett döntöttem. Farkas ideális tanár volt a mesterségbeli alapok elsajátításához: tőle tanultam a koráldallamok harmonizálását Bach stílusában és technikájával.

Anyag. Egy időre – 1957 és 1959 között – az elektronikus zenének szenteltem magam, de aztán felhagytam vele. 1972-ben a Stanford Egyetemen számítógépes zenével foglalkoztam, de azt sem folytattam, mert úgy találtam, hogy a szintetikusan létrehozott hangzások szegényesebbek, és visszatértem az akusztikus hangszerekhez. Ezzel együtt megpróbálom – mint például az *ATMOSPHERES* című zenekari darabban (1961) – felhasználni az elektronikai stúdióban szerzett tapasztalatokat az instrumentális és a vokális zenében, hogy újfajta hangzó szöveteket hozzak létre. A zenei anyag önmagában azonban nem döntő fontosságú. Talán Bach *WOHLTEMPERiertes KLAVIER*-jában az anyag az elsődleges? Nem, a mögötte húzódó szellemi réteg lényegesebb. Ami „az anyag tendenciáját” illeti, az anyag történeti közvetítését, ebben Adorno híve vagyok. Adorno ellenfele vagyok akkor, amikor arról van szó, milyen megsemmisítő hatással volt, ahogy félreértette Stravinskyt. „Az anyag tendenciája” létezik, gondoljunk csak a tonális zene történetére Dufaytól Debussyig és Schönbergig. Ezek következetesen végigvitt folyamatok. Ám a zenetörténetet a zeneszerzők csinálják. Nincsenek a zenei anyagnak objektív, inherens kritériumai.

Improvizáció. Az improvizációt egy szerzeményen belül egyáltalán nem kedvelem. Csak a jazzben, tehát stilisztikailag normakövető formában, egy előre meghatározott, korlátozott eszköztárral lehet valamit csinálni. Az ilyesmiből gyakran minőségi eredmények születnek, legyenek azok tonálisak, mint Louis Armstrongnál, modálisak, mint Miles Davisnél és John Coltrane-nél, vagy atonálisak, mint Cecil Taylornál – ezek egészen nagyszerű zenék. De a megkomponált zene esetében, a saját területemen a pontos kidolgozás és notáció híve vagyok, mint Bach.

Káosz. Érdekes a matematikának ez az ága, ami a hatvanas évek óta létezik: a determinisztikus káoszé. 1983-ban egy Strasbourgból Párizsba vezető vonaton olvastam valamit a *L'Express*-ben Mandelbrot elméletéről, és lenyűgözött. Később Brémában találkoztam Peitgennel és Richterrel, a *BEAUTY OF FRACTALS* szerzőivel. Azóta jó barátságban vagyok Mandelbrottal és Peitgennel. Anélkül, hogy tudtam volna róluk, ilyen képződményeket már fölhasználtam azokban a művekben, amelyekben a komplexitás a végtelenbe tör. Ez nem rendetlenség. Ez káosz, még hozzá olyan, amelyben több különböző rend érvényesül. A *REQUIEM* tulajdonképpen fraktális darab.

Egyszerűség. Mozart és Schubert egyszerűségét mindennekfölött szeretem. Bach és Beethoven nincs ennek az egyszerűségnek a birtokában. De a komplexitás is nagyon érdekel, az Ars nova polifóniájában vagy a Szaharától délre található afrikai zenei hagyományban a maguk hihetetlen ritmikai összetettségével. Ám a partitúra összetettsége csak papír, ha nem felel meg a hangzó zene összetettségének. Számomra a partitúra a játékosoknak adott utasítás, nem pedig öncél, bár Bach valamelyik összetett fűgája vagy Thomas Tallis polifóniája – negyvenszólamú motettát is írt – nagyon izgat. De Schubert ländlerai annyira egyszerűek: nyolcütemesek, tizenhat ütemesek, szimmetrikusak, alig van bennük moduláció – mégis a legnagyobb művészet rangján állnak. Tehát az a kérdés, hogy a komplexitás-e az, ami önérték, vagy pedig az egyszerűség. Egyszerű-e A VARÁZSFUVOLA? Talán. De a szellemi szakadékok másutt húzódnak.

Divat. Ha egy divat elég sokáig tart, akkor stílussá válik. Bizonyos konstellációk maguktól szerveződnek, és tovább élnek, mert jobban alkalmazkodnak a valósághoz. A tonális zene hihetetlenül kedvező konstelláció volt; Haydnnál és Mozartnál tökéletesedett ki, Beethovennél kezdett szétesni, Schönbergnél összeomlott. Azóta tart a keresés, de nem találtak semmi általános érvényűt. Talán nem is szükséges, hogy megtalálják. A divatok megszületnek, és nem „jó” vagy „rosszak”. Csak az a végzetes, hogy üzletelnek velük, a kereskedelem eszközeivé teszik őket. Például a hatvanas évek mozgalmait egyik oldalról a moszkvai ideológia, a másik oldalról, a legcinikusabb módon, a kapitalizmus érdekében használták ki. A farmer csak azért volt rendkívül sikeres, mert praktikus. Szét is lehet tépni. Erre föl rongyos farmereket kezdtek gyártani, ezeket az olasz nadrágokat, amelyek sokkal többet kerültek, mint a nem rongyosak. Határozottan ellenzem az ilyen módszereket.

Nemzet. Az „orosz hangzásvilág” kétségkívül létezik. Még Csajkovszkijnál is, aki igazi szalonzeneszerző volt. Muszorgszkijnál ugyanez sokkal hitelesebb. Csodálatosnak tartom ezeket a nemzeti különbözőségeket, azonban a nacionalizmus minden árnyalatának ellensége vagyok. Ha ugyanis egy embercsoport egy másik fölött állónak érzi magát, máris Hitlernél kötöttünk ki. Annyiban érzem a kötődésemet a német kultúrához, hogy Beethoven és mindenekelőtt Bach nagyon fontos számomra. De a francia hagyomány, különösen Debussy, még közelebb áll hozzám. Magyar zeneszerző vagyok-e? Magyar az anyanyelvem, a magyar kultúra formált. Bár zsidó vagyok, a zsidó hagyomány szinte semmilyen hatással nincs rám. Ugyanakkor a budapesti zsidó értelmiségi attitűdje, noha nem ott születtem, nagyon közel áll hozzám. Érdekes módon az angol *understatement* jut róla az eszembe.

Inspiráció. A művész olyan, mint egy harang, amit meg kell ütni. Néhány művem nem születhetett volna meg a káoszelmélet nélkül. Nem látok elvi határvonalat művészet és tudomány között. A módszerek valamelyest különböznek egymástól. A tudomány a valóság felé orientálódik, abból alakít ki hipotéziseket. A művészet szabadabb, nem határozzák meg a valós világ premisszái. Ennek ellenére nem tetszőleges, mert – bár lazán – mégiscsak kötődik a történelemhez és a társadalomhoz.

Horváth Elemér

ARANY JÁNOS UTCA

ebben a nagy kozmikus ürességben
egy csillag ég s mintegy mellékesen
egy bolygót melegít ahol a víz
természetes ahogy a levegő
itt az okos élőlények között
van egy amely szonátát komponál
a holdvilágról nincs még villany és
végtelen világegyetem üres
kivéve egy költő verseiben
púpos gróf tündér pesszimizmusa
este tejért megyünk esik a hó
s egy falu az isten háta mögött
egy teljesen marginális falu
kétségtelenül a világ közepe

HAMVAZÓSZERDA

a második világháborúban
a gyerekkorom lett az áldozat
az újvilág érzéketlen nyitánya
az ifjúsággal bánt ugyanúgy
maradt a fényes fagyasztó nyugat
aminek szintén szabott ára volt
szerelem szülőföld haza
míg megtudtam por és hamu vagyok
most itt tartok nosztalgiátlanul
és másképp nem lesz már soha
a versek ellenére sem
s azokkal együtt sem
legjobb esetben biológia
a legrosszabban csak történelem

VISSZFÉNY

nem mentem vissza hozzád s ez kudarc
amerikai szemmel nézve is
nem szereztem diplomát ez is az
szegedről nézve new yorkból alig
megkerestem a mindennapi kenyere
s utálok az öncélú kariert
nem kevésbé a nem öncélút is
nem érzem magamat fontosabbnak
júliusz cézárnál se a postás
unokaöcsémnél verset írok
valahogy úgy ahogyan pissarro
festett párisi utcasarkokon
beleadva mindenemet
akármennyi por és hamu vagyok

A SZERPENTINÚT

magánya megszokott erdeiben
boldog a száműzött ezüstfenyők
őrzik a tisztás zöld napfoltjait
mahopac firenze a pannon ősz

visszafelé a távcső kék szeme
i have found the fountain mother
lascia perder le acri lacrime
itthon vagyok a csillagok alatt

könyvére borult diákfej mereng
a jövő sötét kérdőjelein
fehér kövek közt tündöklő csapás
amelyen újra visszatér ide

Szabó T. Anna

AMI MEGMARAD

Horváth Elemérnek

jó tudni hogy van valaki
aki tud és aki lát
jó tudni:

dolgozik
ír

evidenciák
konzekvenciák

világjárt
szabad

magyar
belakta Amerikát
de költő

mindenekfelett
és mindent tud
mint az apák

megférnek verseiben
percek és galaktikák
mítoszok
történelem
nyárdélutáni fák

jó tudni hogy van valaki
aki nem hagyja magát
itthon van
könyveiben
csak maga van
odaát

Vallasek Júlia

A CLOWN ÉS A PICARO ÁLARCA

Karácsony Benő utolsó regényei

Karácsony Benő munkásságát lehet a legnehezebben besorolni a két világháború közti erdélyi irodalom kéznél levő kategóriái közé. Az önéletrajzokban és emlékiratokban oly gazdag erdélyi prózában Karácsony életműve a rejtőzködő íróé, akiről néhány levélen és interjún kívül alig maradt fenn közvetlen, személyes vallomás. A kritika többnyire az író alteregóiként emlegeti regényeinek főhőseit (az újságíró Baltazárt vagy a szobrász Felmérit), de néhány formális egybeesésen kívül (színhelyek, események) alteregó voltak aligha bizonyítható. A posztumusz kötet (*A MEGNYUGVÁS ÖSVÉNYEIN*) kivételével Karácsony Benő minden írását az Erdélyi Szépművéses Céh adta ki, tagja volt a helikoni társaságnak, mégis a korabeli irodalmi életről összegyűjtött dokumentumanyagban feltűnően kevés a rá vonatkozó információ. A *Brassói Lapok*nak adott interjúbán a magányos szigetlakó palacküzeneteit használja az írás, az írói lét metaforájaként: „*Igen, most bevallom, írogatok. Palackokba üzenetet zárok, s a palackot a tengerbe dobom...*”¹

Karácsony Benő periferikus helye a két világháború közötti irodalmi kánonban több szempontból magyarázható. Cs. Gyimesi Éva a „*korán jött polgár*” metaforát alkalmazza a Karácsony-recepció kapcsán, ahol a polgár szó a személyiségközpontú értékrendet képviselő független értelmiségi mentalitás ideálját jelenti: „...*a polgár ebben a hipotézisben inkább a független értelmiség, mint a klasszikus (gazdasági tekintetben nem egyértelműen pozitív) polgári mentalitás ideáljához közelít. Ami bennük közös, az a személyiségközpontú értékrend, melyben az ember mint individuum az alapérték*” – írja.² Karácsony Benő nemzeti sorskérdéseket és a kisebbségi lét problémáit egyaránt ironikus távlatból vagy áttételesen kezelő (esetleg kiiktató) munkássága a két világháború között sem az anyaországi, sem pedig az erdélyi kritika elváráshorizontjába nem illett bele. (Kritika és olvasóközönség véleménye azonban nem esett egybe, hiszen a Karácsony-regények már megjelenésük idején jelentős népszerűségnek örvendtek.)³ Az író személyes vonásai mellett (zárkózottsága, világnézeti függetlensége, hogy egyetlen korabeli irodalmi csoportosuláshoz sem kötődött szervesen) zsidó származása sem segítette abban, hogy művészetének kiteljesedésekor (a harmincas évek második felében) kritikai megítélése érdemben változzon.⁴

A Karácsony-életmű perifériára szorulásában végül az a sajátos kanonizációs tendencia is szerepet játszott, amely a humort (különösen annak nyelvi formáját) nem tekintette valódi értékképzőnek. A humor, a játékosság szerepét a gyermekirodalom, illetve a szórakoztató irodalom közegében vélték megtalálni, s ezzel értékkülönbséget is feltételeztek a sorskérdéseket feszegető „komoly irodalom” és a szórakoztató célú „populáris” irodalom között. Tamási Ábelnek vagy Nyíró Uz Bencéjének humoráról szólva a kritika mindig megjegyzi, hogy a szereplő tréfás „odamondogatásai” mögött az adott helyzet kritikája rejlik, s a tréfa többnyire a szegény székely kiszolgáltatottságát leplezi az úrral, illetve az idegennel szemben. Maga Karácsony Benő is a NAPOS OLDAL derűs jelenetei mögött húzódó „*fájdalmas problémák*”-ra hívja fel a kritika figyelmét,⁵ illetve a humoros írások pillanatnyi népszerűségéről és tartós mellőzéséről el-

mélkedik. „*Nincs humorhiány. Itt van Tamási, Molter. Erdélyben viszonylag semmivel sem kevesebb a humor, mint máshol. A humor általában ritkább irodalmi jelenség. Pillanatnyilag mindig hálás irodalmi vadászterület, de van egy szépséghibája. A humoros író legfeljebb népszerű lehet, de nagy, olyan értelemben, ahogy a zordabb műfajok művelői – aligha. A humor és a nagyság nem együttjárók.*”⁶

Az 1940-ben megjelent *UTAZÁS A SZÜRKE FOLYÓN* című regény nem illeszkedik a Karácsony-életmű pikareszk vonulatába, a *PJOTRUSKA*, a *NAPOS OLDAL* és a *MEGNYUGVÁS ÖSVÉNYEIN* alkotta sorozatba. Hőse pedáns, fegyelmezett patikus, nem könnyelmű picaro, hanem félresodródott, magányos szemlélő. A regény két egymástól jól elkülönülő egységében, a Párizsban játszódó jelenetekben, illetve a falu melletti szigeten zajló „robinzonádban” egyformán csetlő-botló, elveszett ember, aki miközben fintort vág a világnak, önmagát is kifigurázza. Ilyen értelemben jellemezte a regény egyik kritikusa, Szabó István: „*Sebestyén ötletei tréfás bukfencekben követik életét. Sebestyén a saját életének bohóca. Az író voltaképp ezekből a fáradhatatlanul és kiapadhatatlanul előbukkanó, minden eseményre visszaható és visszatekintő, eltűnő és újra felbukkanó reflexiókból s a valóság naplószerű, apró tényeiből és adataiból építette fel regényét. Minden díszlet, a Párizsból visszakerült gyógyszerész életkezdeése Borjúmálon s a figurák változatos, tarka tömkelege, akikkel a folyton bukdácsoló hős találkozik, csak arra jók, hogy igazságát a maga sajátos modorában szemükbe mondhassa. S ez alkalmából fintort vághasson a világnak.*”⁷ Sebestyén tehát már nem társadalomból kilépő picaro, hanem az átlagpolgárok közösségéből mássága által kirekesztett „szomorú bohóc”. Ez már külsejének leírásából is érződik: a patikus állandóan mulatságos szemüveget visel, játékos előkelőséggel babrál angol pipájával, miközben naiv jóindulattal figyeli a körülötte levő világot. A bohóc ügyefogyott téblábolásával halad előre az életben, a cselekmény során mintegy fényképszerűen kinagyítva számos humoros helyzet jelenítődik meg. (Pl. a patikus „*vizes rongyként*” csüng a fán, amikor szigetét elönti a víz, átesik egy asztalon, vagy mentés közben fejére esik egy nyolcvankilós özvegyasszony, így kerül súlyos sebesüléssel a kórházba, ahol az el-elbóbiskoló nővérnek elmeséli élete történetét.) Ezek a mulatságos balsikerek többnyire nem mellékes történések, hanem cselekményformáló elemek. A balul sikerült mentési epizód például megteremtí az alkalmat arra, hogy Sebestyén, aki addig „*nemigen szokott önmagában turkálni*”, most visszaemlékezzen, és elmondja életét. Ugyancsak a másokat nevetésre ingerlő baleset kapcsán válik nyilvánvalóvá az az erkölcsi ideál, amit a gyógyszerész képvisel: a se nem bolond, se nem hős és éppen ezért a társadalom számára érthetetlen és kinevethető bátorság. „*Ha ugrom – írja egyik levelében – nem kétséges, hogy az a szerencsétlen nő halálra zúzza magát a kövezetten. Tehát vállaltam, Papaverin uram, vállaltam ezt az ismeretlen asszonyt, vállaltam a balesetet, a nevetségességet, a bepólyált vállat, a gipszbe rögzített kart, fájdalmasca s mindent, ami utána következett: újságírókat, fényképészeket, kórházi ágyat és a Sörház utca meg Kuzmás borbély röhögésorkánját. Bolond voltam? Nem. Hős? Nem.*”

A clown vagy bohóc a huszadik század első felében már a nevetés ingerlésen túl lépő, sajátos jelentéstartalmat hordozó figurává válik. A bohócképzet művészettörténeti vizsgálatával foglalkozó könyvében Szabolcsi Miklós így jellemzi: „*Hosszú, több évszázados, sőt több ezer éves az útja a »bolond« – »bohóc« – »Harlekín« – »clown« képzetnek, s ebből aránylag rövid ideig, vagy 130–140 évig lett az irodalomnak, művészetnek egyik állandó alakja, díszítőeleme, motívuma. És ugyanebben az időben vált a művész egyik önarcképévé, helyzete, érzése jelzésévé, kifejezésévé is. Ilyen szempontból pedig a képzet, a jel kiszakad eredeti kontextusából, és egy másik hálózatba illeszkedik: a polgári rendben helyét vesztett, helyét, funkcióját kereső művész magatartásának jelzői közé sorakozik.*”⁸

Tót H. Zsolt Karácsony Benőről írott monográfiájában a filmburleszk és a Chaplin-hatás felől jellemzi az *UTAZÁS A SZÜRKE FOLYÓN* főszereplőjét.⁹ „*A bohóctréfáknak ez a lazán összefüggő sorozata idővel egy különleges cselekménytípus alkotója lesz: eljön a pillanat, amikor a műre már úgy tekintünk, mint egy filmes műfaj, a burleszk prózai viszonyok közti megvalósítására. [...] ezek között a műfaji keretek között kényelmesen és otthonosan tudnak elhelyezkedni a tőle [ti. Karácsony Benőtől] megszokott szertelen figurák és szeszélyes nézetek, ám eközben arra is lehetősége nyílik, hogy túllépve a pikareszk történetek évszázados konvencióin, egy olyan cselekménytípussal dolgozhasson, amelyben a lírai anarchizmus helyett inkább egy clown szemzőgéből láttatott keserű abszurdítás kaphat erőre.*”¹⁰

A regény burleszk vonalvezetése azonban időnként megtörik. A párizsi részben inkább a modernista prózapoétika elvei érvényesülnek, a burleszk jelenetben szerzett sebesülés következményeként ágyhoz kötött főszereplő visszaemlékezik addigi életére, s lázas közlékenységi rohamaiban hosszú képzettársítások során igyekeznek értelmezni azt.

Az *UTAZÁS A SZÜRKE FOLYÓN* végső soron a menedékkeresés regénye lesz, amely ugyanakkor a menedék illuzórikus voltára is figyelmeztet. Úgy tűnik, magányos Robinsonként Sebestyén otthonra talált a szigeten, de az otthonosságérzés már itt megkérdőjeleződik. A partra sodródott deszkákból összerótt házikóra a patikus kiszégez egy levél-szekrényt, a világgal való kommunikáció tárgyiasuló jelét, amely azonban nem tölti be hivatását. „...*igazában semmiféle levelet nem várok. A kis szekrény csak jelkép. Figyelmeztetés a világot kormányzó lappangó erőknél, hogy az az ember, aki hajótöröttként ezen a szigeten vesztegel, értesítést vár még az élettől.*” Az értesítés helyett azonban az árvíz érkezik, amely elmosza a nehezen megteremtett menedéket.

Karácsony Benő utolsó, halála után megjelent regénye, *A MEGNYUGVÁS ÖSVÉNYEIN*, a *NAPOS OLDAL* folytatása, Felméri Kázmér életének további alakulásáról számol be.¹¹ Sebestyénnel ellentétben Felméri picaro típusú művész, kreativitása nonkonformizmussal társul, könnyelmű, felelőtlen, játékos szellem. A *NAPOS OLDAL* még vérbeli pikareszk: Kázmér nekivág a nagyvilágnak, megpróbál karriert teremteni magának, míg végül Pest és Párizs, lelki és szakmai kényszerpályák után, a megkésett elismeréseknek hátat fordítva fiával, Kiskázmérral tér vissza oda, ahonnan elindult, a Maros menti malomba.

A Felméri-regények sajátos, szubjektív hangjának megteremtésében nemcsak az egyes szám első személyű elbeszélésmód játszik szerepet, hanem a perspektívaváltások is. Karácsony az eseményekben szereplő Felméri alakjától különválasztja az eseményeket elbeszélő Felmérit. A történetek hőséne és elbeszélőjének egyaránt megvan a jelentősége, a hős egy-egy megnyilatkozását a narrátor gyakran ironikus kommentárral magyarázza. A regénybeli események idősíkjá nem korlátozódik a jelenre, többször is szóba kerül, hogy „*visszaemlékezésként*” íródott a történet, s így a narrátor gyakran korrigálja korábbi nézőpontját, egyes dolgokat, embereket (például volt feleségét, Ilonát) enyhébben ítél meg, önmagával szemben szigorúbb, leleplezőbb hangot üt meg. A narrátori munkájának eredményeképpen létrejött szöveget is kritikával illeti, rámutatva az elbeszélés szubjektív, interpretatív, a valós eseményeket ferdítő voltára: „*Kevély voltam és fennhéjázó, s e sorok között is, ha csak lehetett, csinosabb tulajdonságaimmal kérkedtem. A Nofretetével való dolgomat is úgy mondtam el, mint egy fölényes amorózó...*”

A visszatérés a malom körüli kisvilághoz nem egyszerűen kivonulás az életből, hanem a megnyugvás, az értelmet nyerő élet ígérését hordozza, a megérkezés szimbolikus stációja a vándorútnak, amit a klasszikus idézetek használata jelképez és megelőlegez. A *NAPOS OLDAL*-ban Goethe versét idézi Felmérinek Éberlein, a falusi doktor,

A MEGNYUGVÁS ÖSVÉNYEIN-ben Felméri válaszol egy Petrarca-idézettel fia kérdésére. „Szeretted egyedül kószálni, Pipán? Petrarcát idéztem: »*cercato ho sempre solitaria vita – le rive il sanno, e la campagne, e i boschi – Per fuggir quest’ ingegni storti e loschi – Che la strada del ciel hanno smarrita*«. Kerestem a magányt, látták ezt a martok, rétek és erdők, hogy elkerüljem az ostobákat és a röviillátókat, akik eltévesztették az éghez vezető utat.”

Az első Felméri-regényben az a kérdés, hogy az örökös megtartja-e a malmot, a másodikban pedig az, hogy sikerül-e megszereznie az árvizek által lerombolt malom új-jáépítéséhez szükséges engedélyeket. Végül különböző bonyodalmak és kerülő utak igénybevételével épülni kezd a malom, és a regény folyamán egyre csak épül. Mire kész lesz, már hiába minden, Kiskázmér, aki miatt az egész otthonalapítás történt, visszatér a városba. A MEGNYUGVÁS ÖSVÉNYEIN lassan haladó, mozaikszerűen töredezett cselekményét két érzelmi szál tartja össze: Felméri szerelme a báró felesége, Nofretete iránt és a fiával, Kiskázmérral való kapcsolata.

A szerelmi tematikát talán ebben a regényében dolgozta ki a legérzékenyebben Karácsony Benő. Míg a korábbi regények hősnőit egysíkúan, tetteikben és reakcióikban kiszámíthatóan ábrázolta, itt a női szereplők titokzatosak, ugyanakkor titkolóznak is, a szerelem kiszámíthatatlan érzések, kimondatlan gondolatok összjátékában formálódik. Felméri, Nofretete és Veronka (Kázmér gazdasszonya) szerelmi háromszöge mindhármas számára állandó színjátékot, maszkviselést jelent. Mindhárman szerepet játszanak: a báróné eleinte hideg arisztokratizmusával, közönyös távolságtartással leplezi feltámadó érdeklődését, majd a Kázmér iránt érzett szerelmét álcázza hűvös objektivitással. Azt érezteti, csupán gyereket akar a férfitől, hiszen az anyaság (feltehetően a férje családjában lappangó genetikai deformációk miatt) eddig csak tragédiákkal sújtotta: egyik gyermeke fiatalon meghalt, a másik süketnémán jött a világra. Felméri viszont a „*parlagi donjuan*”, az érzéketlen, „*brutális kőfaragó*” álarca mögé menekül saját érzelmei elől, kettőjük viszonya csupán az asszony halála után tisztázódik. „*Nem volt már közöttünk kőd, sajtó mindennapiságunkat nem hamisította meg a misztikum. Nofretete igazában már szeretett akkor, amikor gyereket akart tőlem. Nem volt elég pajkos, nem elég hősi, hogy megmondja nekem. Szemérmes tartózkodásában inkább vállalta a szemérmetlen kaland látszatát.*”

Veronka, aki gyerekkora óta a viszonzás minden reménye nélkül szereti Kázmért, a kacér asszony szerepét játssza önkínzó tapintatossággal, még attól is meg akarja kímélni imádott gazdáját, hogy szerelmét felismerve kellemetlen helyzetbe kerüljön, ezért úgy tesz, mintha sorra cserélgetné udvarlóját. Kázmér pedig már a NAPOS OLDAL-ban is hajlik az álarcviselésre, felszíni könnyedsége, mosolygós felelőtlensége mögött önemésztő tépelődések húzódnak, tréfacsináló kedve érzékeny, könnyen sérülő lelket takar: „*Ha az érzéseimről beszéltem, mindig meghamisítottam őket. Takargattam őket, mint hiú asszony a púpját. [...] mókáim csak vastag pokrócok voltak, amik fázékony valóságaimat óvták a meghűléstől.*”

A szerepjáték, az érzelmek eltitkolása a regény során nem okoz tragikus összecsapást, a maszkok néha, egy-egy elszólás erejéig félreecsúsznak, ilyenkor fény derül ugyan az addig titkolt érzelmekre, de feloldásukra, megnyugvásra nincs lehetőség. Nofretete igazi érzelmei csak halála után derülnek ki, Veronka érzelmeit pedig csupán akkor fedezi fel Kázmér, amikor fájdalomtól bénán, betegen fekszik, s még egy részvevő érintés is komoly fizikai fájdalmat okoz. Az igazság pillanata nem hozhat katarzist. Míg a NAPOS OLDAL-ban a szerelmesek beolvadtak a természet rendjébe, az érzés megfogalmazása is többnyire természeti metaforákon keresztül történt, itt a szerelem szerepjátékkal fedett, álcázott pokoljárás.

A szerelmi kapcsolatok az álarcviselés szabályai szerint alakulnak, az apa-fiú viszony pedig az őszinteség és a játékos vallomások jegyében formálódik. A malombeli életet Felméri arra használja, hogy különböző beavatásokban részesítse Kiskázmért. Egyrészt a természet szépségeire, másrészt a társadalom fonákosságaira hívja fel játékosan a gyermek figyelmét. A MEGNYUGVÁS ÖSVÉNYEIN olvasható nevelési regényként is, ahol a hangsúly a nevelő szempontjaira esik, ahol a nevelést vezető pedagógiai elv a gyermeki szuverenitás megőrzése, s így a személyiségfejlesztés kényszermentes, szelíd intelmek formájában történik. A világnézeteken felülemelkedő szellemi szuverenitás egyébként Felméri jellemének meghatározó vonása, amit a NAPOS OLDAL-ban a zászlómetaforával ír körül: *„Ami a világnézetet illeti, alapjában kevésre becsülöm. Köteles szellemi zászló – gondoltam hetykén –, amit mindig ki kell dugni a padláslyukon, ha jön valaki. Jobban szerettem csupasz zászlórúd lenni, amelyen a játszi szél nem lebegtet semmiféle gyermekes lobogót.”*

Apa és fiú bensőséges kapcsolatát időnként idegen elvek zavarják meg, Ilona, a gyermek anyja azon a véleményen van, hogy a természetes körülmények közti éldelégelés nem higiénikus, a falusi tanulatás nem biztosítja Kiskázmér jövőjét. A gyermekért folyó, heves indulatoktól mentes huzakodás végül az asszony győzelmével ér véget, Kiskázmér visszakerül Pestre, lassan kezd elfelejteni a malom világát, és Kázmér rezignáltan állapítja meg: *„Láttam már, az apám példáján, hogy egy szép napon kisiklik a sínekről minden szépen zakatoló szülői álom, elpukkan apai reményeink gömbölyű hólyagja, és mi magunkra maradunk a cafatjaival.”*

A regény zárata Felmérinek egy francia szanatóriumból, a „világ legkisebb bájából” írott levele Kiskázmérhez, amely a „nevelési regény” jellemformáló intelmeinek sorába is beilleszkedik. Az itt megfogalmazott tanácsok azt az ellentétet próbálják feloldani, amely Karácsony Benő csaknem minden művében megjelenik: a személyiség és közösség ellentétét. Kázmér a tücsök és a hangya La Fontaine-i metaforáin keresztül arra buzdítja fiát, hogy ne engedjen *„a hangyaboly törvényeinek”*, őrizze meg önmaga és mások számára a lélek *„tücsökdalát”*. A líraian érzelmes zárósortok arra utalnak, hogy az érzelmeit mindenkor álcázó, ironikus távlatlall kezelő szereplő, a picaro ekkor visszavedlik *„szomorú bohóccá”*, aki az utolsó pillanatban mintegy leveti maszkját, és szembefordul a közönséggel. *„Hogy mikor látlak újra, Nagy Adófnök, nem tudom. Sokszor gondolok rád. Azt hiszem, jó pajtások voltunk, nem lehet ellenem sok panaszkod. Nem mondom, hogy mindig példás apa voltam, de amit a rossz példákkal elrontottam, azt a szívemmel igyekeztem helyrehozni. A szívemmel, amelyről sohasem szoktam senkinek sem beszélni és amelyben most sok vágy és sok szomorúság lakozik.”*

A kevés kortárs feljegyzésből tudjuk, hogy a háború egyre sötétebbé váló napjaiban Karácsony Benő családja után éppen ennek a regénynek a kéziratát féltette legjobban. Mikor elhurcolták a kolozsvári téglagyárban berendezett gettóba, éppen csak arra szakított magának időt, hogy a kéziratot háziasszonyánál biztonságba helyezze, de ezt megelőzően felhívta rá Gaál Gábor figyelmét.

A MEGNYUGVÁS ÖSVÉNYEIN zárószavait már csak a szerző halála után olvashatta a közönség. A *„napos oldal”* írója, aki mindig is óvakodott a személyes érzelmek kimondásától, aki olyan szereplőket alkotott, akik tréfával vagy iróniával keverednek felül saját érzelmeiken, egyedül ezekben a sorokban vall arról, ami a szentimentális regényekben oldalanként előfordul: a szomorúságról. A nyelvi játékok, szikrázó humor vagy éles ironia maszkja mögül itt bukkan elő a világnak és önmagának egyaránt játszó bohóc festetlen, szomorú arca.

Jegyzetek

1. MAGYAR ÍRÓK ÖNMAGUKRÓL. In: *Brassói Lapok*, 1938. márc. 6. 19.
2. Cs. Gyimesi Éva: KORÁN JÖTT POLGÁR. KARÁCSONY BENŐ PRÓZÁJA. In: *UŐ: COLLOQUIUM TRANS-SYLVANICUM*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 1998. 172.
3. Legalábbis erről árulkodik az az interjú, amelyet Dsida Jenő készített az íróval, mely arról is tudósít, hogy „Napos Oldal Társaságot” is alapítottak már a lelkes olvasók. „...leveleket mutat az író. Naiu, szinte gyerekes örömmel teregeti ki a teleírt papírlapokat. Tisztelőinek és rajongóinak levelei ezek, arról beszélnek, mennyire szeretik az író új regényét. Egyszerűen vagy színesen, okosan vagy együgyűen, de mind őszintén fejtegetik, hogy milyen jó is ebben a sok borúban a napos oldalra kerülni. Az egyik csehszlovákiai magyar városból pedig éppen arról értesítik az író, hogy regényének hatására *Napos Oldal Társaságot* alapítottak.” Dsida Jenő: ÍRÓ, AKI SEM JOBBOLDALRA, SEM BALOLDALRA NEM ÁLLOTT, HANEM A „NAPOS OLDALT” VÁLASZTOTTA. In: *Keleti Újság*, 1936. máj. 11. 4. Idézi: Tót H. Zsolt. In: *SZÉTTAPOSOTT ÖSVÉNY. KARÁCSONY BENŐ ÉLETE ÉS MŰVE*. Balassi Kiadó, 1994. 99.
4. Írásainak faji alapon történő elítélése már első novelláskötete, az 1925-ös TAVASZI BALLADA kapcsán megfogalmazódott. (Lásd Kiss Ernő: TAVASZI BALLADA. *Páosztortűz*, 1925/14. 320.) A hasonló előítéletre alapozó kritikák száma a közélet fasizálódásával gyarapodott.
5. „A »nehéz kritika«, amely csak komoly alkotásokban hajlandó irodalmat látni, nem vette észre, hogy regényeim játszi napfénye mögött aktuálisan fájdalmas problémák húzódnak meg. Ezek a kritikusok sokallták a derűmet. Az írótól azt követelik, hogy görnyedjen meg a problémák súlya alatt, mint a zsákhordó munkások.” Ligeti Ernő: KARÁCSONY BENŐ NYILATKOZIK A DARABJAIRÓL, AZ ÍRÁS MŰHELYTTITKÁIRÓL ÉS SOK MINDENFÉLÉRŐL, AMI BEVILÁGÍT EGY ÍRÓ GONDOLATVILÁGÁBA. In: *Független Újság*, 1937. okt. 9. 6.
6. Ligeti: i. m. 6.
7. Szabó István: UTAZÁS A SZÜRKE FOLYÓN. In: *Ellenzék*, 1940. jún. 16. 13.
8. Szabolcsi Miklós: A CLOWN MINT A MŰVÉSZ ÖN-ARCKÉPE. Corvina, 1974. 155–156.
9. A burleszkfilm felől történő interpretáció jogosságát erősíti meg Karácsony Benő nyilatkozata a regényről: „...regényt írok. A hőse *chaplini* figura, egy olyan félretolt, létszámfeletti ember”. In: Ligeti: i. m. 6.
10. Tót H. Zsolt: SZÉTTAPOSOTT ÖSVÉNY. KARÁCSONY BENŐ ÉLETE ÉS MŰVE. Balassi Kiadó, 1994. 66–69.
11. Veronka jóslatából, miszerint Kázmér csak évek múltán fog visszatérni a malomba, a kritika egy része arra a következtetésre jutott, hogy Karácsony Benő Tamási Ábeléhez hasonlóan trilógiában akarta megörökíteni Felméri életét. Lásd Robotos Imre: UTÓSZÓ. In: K. B.: A MEGNYUGVÁS ÖSVÉNYEIN. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1958. 356–357.

Ferdinandy György

KONTINENCIA

A képernyőn kevés értelmes dolgot lát az ember itt a trópuson. Az életben azonban még kevesebbet. Így aztán én is csak ülök a tévé előtt, és nézem az alulfejlettek számára sugárzott agymosást, a gazdag világból ideirányított kultúrműsorokat.

Ma este, úgy látszik, programváltás van, mert a kereskedelmi csatornán egy csipkelléros, finom hölgy beszél. A fiáról, aki már nem él. És akit a rajongásig szeretett.

Csodagyerek volt – mondogatja. Ötéves korában elolvasta a klasszikusokat, újságot szerkesztett hatévesen. A családnak felolvasásokat tartott, színdarabokat rendezett.

Még nem járt iskolába – meséli a hölgy –, de ő már biztos volt benne, hogy nagy ember lesz a fia.

Az is lett. Világhírű író. Talán a leghíresebb. Nézem a műsort, és mi tagadás, nem szeretem. Van bennem valami enyhe viszolygás. Eszembe jutnak a mama kedvencei: osztálytársaim, akik mellett nem rúgott labdába az ember, és akikből később – mondanom sem kell – semmi sem lett.

Azután mégis. Hallgatom ezt a szép, komoly öregasszonyt, és felülvizsgálom az ellenérzéseimet. Mert annak idején én is újságot szerkesztettem, hatévesen. Öcsém viselt dolgain élcelődtem. A vicceimen azonban senki sem nevetett. Színdarabot is írtam: a bábukat magam készítettem, és magam játszottam el minden szerepet.

Szerettek engem is, most utólag legalábbis így képzelem. De valahogyan nem volt figyelmes ez a szeretet. Engem nem ösztöngött és nem biztatott senki sem.

Volt egy híres ember a családban, aki mindig küldött meghívót, ha valahol szerepelt. A szüleim egyenesen a papírkosárba dobták ezeket a leveleket.

– Mihályka marhaságai! – mondta anyám, és apám kedvesen, elnézőn nevetett.

*

Jött a háború. Nálam pedig ez a szégyen: az inkontinencia. Az ilyesmit – gondolom – titokban szokás tartani. Hasonló esetekről máig sem tudok. Anyám azonban nem így gondolkozott. Azt hitte talán, hogy ha közhírré tétetik a takargatnivaló, bűnbánatot tartok, és megjavulok.

Amikor látta, hogy minden hiába, kijelentette, hogy a gyerek a jelek szerint megátalkodott. Egy reggel elhozta az óvodába a vizes ágyneműmet. Emlékszem, álltak az udvaron, anyám és az óvónő:

– Szégyen, gyalázat! Pfuj! – kiabálták, és úgy lengették a pisis lepedőket, mint a hajótöröttek Verne Gyula regényeiben.

Volt egy barátom az óvodában, a kis Mita. Húsz évvel később Párizsban ott ment el előttem. De én elfordultam, és lesütöttem a szemem.

Kikúrálásomra mindenki más és más csodaszerekkel kísérletezett. Nagypám, a professzor pénzjutalmat helyezett kilátásba, ha száraz maradok. Majd elmúlik! – mondogatta apám, aki ellenezte, hogy megverjenek. – A pénz azonban nem sokat nyomott a latban. Magamra maradtam. Nem játszottak velem a szomszéd gyerekek.

Az ember elfelejti, ami elviselhetetlen. Rémlik, hogy volt azért néhány lázadásom. Rúgtam, karmoltam, ha vertek, az óvónő kezét véresre haraptam. Egy szó, mint száz, nem voltam valami mintagyerek.

Közben azután a háborúnak is vége lett. Romba dőlt a város, robotolni vitték az embereket. Nem vert és nem gúnyolt többé senki.

Így vágtam neki a világnak. Tapostam a romokat, elszántan és jókedvűen.

*

Osztálytársaim eltűntek a villanegyedből a háború után. A konjunktúralovagok követték a visszavonuló hadsereget. Helyüket átvette a menekültek szedett-vedett társasága. Mint régen mondtuk: az utcagyerekek.

Mindenki új életet kezdett, ez volt a divat, én pedig ezekkel az elszánt kiskamaszokkal kezdtem el az új életet.

A Sas-hegy sziklás, bozótos oldala igazi aranybánya volt ezekben az időkben. A menekülő katonák eldobálták az egyenruhákat és a fegyvereket. Mi pedig összeszedtük

a dióverőket, a bajonetteket és a rohambiliket, tároltuk a puskaport és a sárga dinamitrudakat – a makarónit –, a kézigránátokat és a dobtárrakkal felszerelt gépfegyvereket.

Volt egy német valamelyik keskeny sziklaszorosban, a budaörsi laktanya felett. Egy hulla és két páncélököl. Ilyen nagyszerű dolgokat talált az ember '45 tavaszán a Sas-hegyen. Mi pedig robbantgattunk, így mondták rólunk. Rettegésben tartottuk a környékbelieket.

Ami engem illet, volt ebben a robbantgatásban valami tervszerűség. Egy éjjel például kiraboltuk az óvodát. Papp Jóska, egy mokány gyerek bemászott az ablakon, és kiadogatta az óvónő élesztárát. A csalamádét és a dunsztosüvegeket.

Zsákmányunkat nagyapám házába vittük. Ez volt a főhadiszállás, ez a szomorú kis épület. Mióta benne pusztult a professzor, mindenki elkerülte ezt a helyet.

Azután sokat verekedtünk. Eltanultuk a felnőttektől a gyűlöletet. A régi pajtásaimat törbe csaltuk. Sorra kerültek, egyik a másik után. Elkaptuk a grabancukat, ha valamelyik előmerészkedett.

Egy Szarka nevű ember ki akarta igényelni a házat. Őt főbe lőttük. Fényes, kopasz feje volt, ömlött belőle a vér.

Hát igen. Más világ lett a háború után. Mióta nem volt ágyam, senkit sem zavart, hogy ágyba vizelek.

*

Nem szerkesztettem már újságot, és nem írtam költeményeket. Élesbe éltem az életet. Az utcában lakott egy részeg ember. Egy argentin, aki nyilván elaludt, és átcsapott fölötte a front. Inci hívta be a házba, mert volt egy lány is, lány nélkül nem lett volna teljes a csapat.

Ez pedig követte őt. Hogy gyanútlanul vagy gyanakodva, azt nem tudom. Nagy tálcára krémest egyensúlyozott a kezében, ezt rekvirálta el tőle először a csapat. Pénz nem volt sok a brifnijében, nyilván már minden készpénzt elivott. Inci kiforgatta a zsebét, kapott egy nagyot a fejére, a süteményből a lány mindenkinek adott.

Ami a bábszínházat illeti, itt a romok között is kitaláltam egy nem is akármilyen színdarabot. Felfeszítettünk egy padlódeszkát, így lestük, felülről, a színpadot. Alattunk, a tűz körül történt valami minden este. De ehhez tudni kell, hogy Inci egyszerre csak egy fiúba volt szerelmes, nem érdekelt, hogy őbelé meg szerelmes volt az egész csapat.

Tehát fent hasaltunk. Néztük, amint Inci lehúzza a bugyiját, azután ráfekszik a Nagy Majom. Egyik a másik után, mind sorra kerülünk. Nem volt valami változatos a darab.

Nagyapa klasszikusait kihordták az udvarra a katonák. Most ezzel tüzeltünk. Minden este elégett egy-két remekíró, néha, ha sokáig fennmaradtunk, egy egész sorozat.

A villanegyedben – mondom – félték tőlünk. Még az oroszokkal is jóban voltunk. Ha kedvünk kerekedett, fellőttünk egy színes rakétát, és még le sem hullott a pernye, amikor szirénázva megérkeztek a patruclok.

Szomorú kis társaság, ha jól meggondolom. Papp Jóska kezében felrobbant egy kukoricagránát, Nagy Majom pedig megnémult, és folyt a nyála, mióta légnyomást kapott.

Rólam azt mondták, hogy kiabálok. De úgy látszik, mélyen aludtam: erről a kiabálásról nem sokat tudok.

*

Aratás előtt néhány hónapig még éhezett a város. Éjjel sorban álltunk kenyérért, volt úgy, hogy fel sem kelt a nap, és Préda úr, a pék, már lehúzta a redőnyöket. Elterjedt a

hír, hogy a közvágóhídon gyerekekre vadásznak. Tény, hogy egy nagy, kővér fiú, Zalai Benőke egy szárazkolbászban női kisujjra akadt.

– Kannibál! – kiabáltuk. Benőke elhányta magát. Mire letörölte a könnyeit, a tíz-óraját már megették a többiek.

Mindenki ment, amerre látott. Elszéledt a sas-hegyi csapat. Én vidékre kerültem. Egész éjjel kattogott velem a batyuzókat szállító pesti vonat. Emlékszem, volt egy felüljáró valahol Simontornya és Pincehely között, és ez a híd lesodorta a vonat tetejéről az embereket.

Almamelléken megállt a szerelvény. Hajnalban egymás után érkeztek a szekerek. A parasztok hazavitték a pestieket.

Én a szomszéd faluba, Keresztúrra kerültem. Egy csendes, nyugodt sváb családhoz. Niklaus, a férfi nemrég jött vissza a háborúból. A mellén, egészen a derekáig, mély, hosszú sebhely éktelenkedett.

Más gyerekek is voltak velem a faluban. Szöllősi Gyurcsikból Zürichben lett építész, Tóth Jutka Párizsban írja a regényeket. Ilyenek.

Gyurcsikra azért emlékszem, mert egyszer leitta magát, és a vizesárokba esett. Jutkával pedig meglestük a bika üzekedését, és az írónő pofon vágott, amikor megmondtam neki, hogy a bika hegyes micsodáját hogyan hívják a falubeliek.

A gazdáimat később kitelepítették. Sajnáltam őket. Nem bántottak, jól bántak velem. Én ott maradtam a faluban. A jószágot nem hagyja magára az ember. Az alvégen én lettem a pesti. A fiú, aki sikoltozik éjjel. Az idegen.

Berniczky Éva

FÖLDET AZ ÉGTŐL

*„Vannak borzasztó kalandok,
mik nem férnek el a világ rendjében,
s még ha akarnának,
sem történhetnének meg.”*

(Wisława Szymborska)

Fundánicsot nem nyomasztották a reggelek. Éveken át csavarokba vágott menetet, így aztán koponyákat lékelni és felmetszeni sem esett nehezebbre, nem viselte meg túlságosan a váltás. Továbbra is ugyanúgy nyúlt át a kerítés kis szuronyai között, kitapogatta a csengő melletti kampót, vaktában is ügyesen ráakasztotta a kulcsot, mintha mi sem változott volna, holott néhány hónapja nem a vasgyár felé vette az útját, hanem letért a hullaház irányába. Megszaporázta a lépteit, s még el sem tűnt a kanyarban, amikor már befordult utcájukba a menetrendszerű rendőrautó, végiggurult cipője sárban hagyott nyomain, a kerékabroncs átmintázta az eredeti rajzolatot, felülírta a távozót, mintha valami kivetnivalót talált volna az indulásában. A terepszínű dzsip legtöbbször éktelen szirénázással és villogással érkezett, a szomszédok már megszokták, nem kaptak fel riadtan a fejüket, belefásultak a látásába, hallásába, ki sem dugták az orrukát,

mert megértették, hogy ezt az egész felhajtást közönséges kontaktushiba gerjeszti, amíg jár a motor, tehetnek bármit, a kék lámpák kikapcsolhatatlanok. Pár másodperc múlva a motorzajjal együtt elhalt a vijjogás, és elhalványult az egyesekben felöltő gyanú, miszerint kell lennie valami összefüggésnek a két történes, az indulás és érkezés mozzanatai között, hiszen Taran Tula, a körzeti megbízott ugyanazzal a mozdulattal pipiskedett, nyújtózkodva érte el a kampót, s ugyanazzal a kulccsal nyitotta ki az ajtót, ahogyan és amelyikkel pár perccel ezelőtt Fundánics végezte el a fordított szertartást. Csak a sokat megélt Dániel atya rágódott a különbségen, mégsem akadályozta meg a személycserét, keresztet vetett, és behúzódott az alagsori kuckójába. Hiába szűrődött le hozzá fentről Ljubocska kéjes sikítózása, az öreg egy ideje már nem próbálta elnyomni maga keltette zajokkal, nem öntött rá vizet a kancsóból, éles pengéjével nem kaparta le, nem mosta le az arcáról, nem törölte, dörzsölte szárazra, mint korábban. Inkább nem borotválkozott többé, szakállat eresztett, és hagyta, hogy fülkagylójának járatát bozótosan benője egy-egy őszes szörpamacs. Reggelente, amikor a fia dolgozni ment, ideiglenesen megsüketült.

Fundánics gépiesen tette meg az utat a hullaház szürke épületéig, fel sem tűnt neki, hogy indulása mindennap többet és többet veszített érvényességéből. Mióta a vasgyárat egyik napról a másikra felszámolták, a kezdetek fokozatosan belemosódtak a folytatásba, semminek sem volt pontosan kivethető, azonosítható eredete, ha mégis, akkor időben visszametszették, furcsa csonkok meredeztek a helyén, a kiteljesedés az elmúlásból vette gyökereit, és a halállal végződött. Ha megelőzhetette egyáltalán valamelyik irányból az elkerülhetetlen véget valami, az egyedül a hullaház előterében párlódó pálinka lehetett, amelynek ismeretlen eredetű és összetételű alapanyaga óriás kémcsövekben cirkulált. A bonyolult szerkezet bárminek a cefrójából szamogont csepegtetett a horpadt fémbödönbe, egy olyanformába, amilyenbe az esővizet szokás felfogni az eresz csurgója alatt. Fundánics egyenesen ebből a kiszolgált edényből csapolhatta védőitalát a bögréjébe. A legelviselhetetlenebbek a dregány felhajtása előtti és közvetlen utána következő másodpercek voltak. Még meg sem ízlelte, épp hogy a szájahoz emelte, az ismerős lötyt szagára elindult a nyála a torka felé, undorral előnyelte a borzalmas kotyvalékot, amelyről tudta, mennyire ihatatlan, de bensője heves tiltakozása ellenére felhajtotta az ocsmányságot, mert inni muszáj. Mindig türelmesen megvárta, amíg a szesz metamorfózisában orra kellőképpen benáthásodott, szemét belepte a pára, feje jótékony ködbe merült. Aztán belépett a jéghideg helyiségbe, belevetette magát az elmúlásba, s azzal az elszántsággal kotorászott benne, amellyel a természetjárók matatnak a penészes, rothadó őszi avarban, mikor a megemelt rétegekből bódultan szippantják be az oszlásnak indult pudvás gomba felszabaduló bűzét. Nem mindennapi helyzetében rózsaszínű férgek emésztették fel kételyeit, lemondását finomlisztte örölték, s ez a fehér por kellő mennyiségű boldogsághormonná oldódott az alkoholban, pontosan annyivá, amennyitől a töredezett betonasztalokon elfuserált szoborrá nemesült valamennyi holttest. Egy kis jóindulattal elkezdődhetett az a nagyszabású átalakító munka, amelynek során gondosan előkészítették a porhüvelyeket a feljebbvalónak, aki majd a kapott formák szerint megalkotja és magasba emeli az arra érdemeseket. Mivel mindehhez elengedhetetlennek látszott a tiszteletlenség fesztelen gyakorlata, az egyszerűség kedvéért az itt ügyködők kölcsönösen felmentették egymást. Néhány hónapja, amikor az utolsó szakavatott orvos is véglegesen távozott, szűz kezekbe került a kés, amely elválasztotta a földet az égtől. A szellemek törhetik a diót egy elátkozott kúriában ahhoz hasonlóan, ahogyan Fundánics feszegette,

nyitogatta a koponyákat, precízen, ügyelve a kidolgozott eljárás betartására. Az ördögien forgó pengeél a varratok érintkezésénél felpattintotta a csonthéjat, a csattanáson kívül semmi sem látszott a vágószerszám végén, mert nem a munkálkodó kezéből nőtt ki a körfűrész, hanem éppen fordítva, használója vált a szerszám nyelének részévé. Tárgyasulásának folyamata nemigen foglalkoztatta, észre sem vette, hogy egy álmos reggelen az éles penge tövig beleszaladt az életébe, és lenyisszantotta sorsáról, amelyhez azontúl bizonytalan leffegés kötötte. Kizárólag jól beidegződött mozdulataihoz ragaszkodott, rajtuk keresztül pedig a merev, hajlíthatatlan anyaghoz, semmi másához. Acélon és koponyacsonton kívül megbízhatatlanul puhának, süppedősnek talált minden egyebet, igyekezett nem belegabalyodni az érzéseibe, de ennél is jobban irtózott mások véleményétől, amely kívülről változtatta volna belső kiterjedéseit a fagyáshoz vagy mondjuk a forrósághoz hasonlóan. Addig őrizgette sivár állandóságát, mígnem a csendes vegetálásban bárkivel összetéveszthetővé vált.

Főképpen a feleségtől óvakodott, aki szerinte merő lustaságból nem eresztett időben vasfogakat, s most már, ha szeretné, sem nőhetnének ki az igaziak, mert nincs hová. Tejfogai összeértek, végleges rácsként akaszkodtak egymásba, hely híján nem hullhatnak ki, ezért szürcsöli gusztustalanul Ljubocska a szavakat, majd átszűri száján, mint bálna a tengervizet. És Fundánicsot épp a nyelve körül gyülemlő hordalék riasztotta, amely teljességgel kiszámíthatatlan volt, el-eltűnt a hullámzó mimikribe, néha alig látszott belőle valamicske, de bármelyik pillanatban habos bujasággá verődhetett, akár egy jelentéktelen tojásfehérje. Nősténységének ez a színtelen, szagtalan folyása leginkább az ősz beálltával vált érzékelhetőbbé, amikor együtt sűrűsödött a tűzön pöfögő reszelt gesztenyebéllal, mígnem bekocsonyásodott a piszkos színű keverék, az üzletben kapható méregdrága pillanatragasztó filléres változata. Előállításában és árában valahogy úgy viszonylott egyik a másikához, mint halálos maráshoz az ellenméreg.

A gesztenyeenyv goromba kipárolgása minden kétséget kizáróan a postahivatalok ormóttan csomagjait idézte fel, az azokon éktelenkedő pecsétzárakat, amelyek a postáskisasszonyok vegytiszta ostobaságával keveredve tették érinthetetlenekké a cukorspárgával átkötött küldeményeket. Ljubocska hajdani munkahelye feloldódott a kétes kinézetű és állagú, ám a célnak igazán megfelelő habarcsban, ezt árulta a Részegpiacon, ahol ugyancsak éjjel-nappal vég nélkül mérték a vodkát, hát nem csoda, ha mindenki a gesztenyéből főzött ragasztóra esküdött, tudni valóan nincs hálásabb vevő a mámoros vásárlónál. Legfeljebb Taran Tula, a nagydarab rendőr százados, aki ellentmondást nem tűrve szedette össze a tejfogú asszonnyal a cók mókját, azt mondta, megveszi az egész tételt az utolsó tégelyig. Ljubocskát megcsapta a férfiből áradó végzetes, kitörölhetetlen fokhagymaszag, amit még a gesztenyeecsiriz büze sem nyomhatott el, s azonnal rádöbrent, hogy ez az ő embere, akivel kötelessége félrelépni. Nem mint-ha eddig ez sohasem esett volna meg, ezúttal azonban úgy érezte, végre méltó szertőre talált, hiszen nem csalhatja meg akárkivel Fundánicsot.

Taran Tulából süttött az őserő, szelídebb perceiben grúznak tartották, pedig valójában kurd volt, igaz, a vérbosszú már civilizáltan csordogált ereiben, a vékony- és vastagbélen keresztül az adzsika perzselő lágájával hömpölygött a vérebe, s keserűvé csupán azokban a rövidke intervallumokban vált, amikor kénytelen volt megszabadulni a már elhasznált elixír salakjától. A kis- és nagyvérkörök ilyenkor áttörtek a bőrén, vörösen hálózták be arcát és testét, s ebben a zseniális szövetédekben, önmaga rafinált fogóságában fickándozott egészen addig, míg egy újabb adaggal ördögien megsokszorozhatta végtagjait. Ljubocska teljességgel elveszett karmaiban, a nyolclábú zsarnok leál-

lította az anyagcseréjét, elakasztotta a lélegzetét, elkötötte a petevezetékét, pillanatok alatt meddővé szédült a keze között, és soha többé nem akart más gyereket, mint ezt az óriás szeretőt. De az is meglehet, hogy az adzsika boszorkányos keverékétől öntötte el a kéjes vágyakozás, erjedt fűszereivel mohóvá, telhetetlenné tette ízlelőbimbóit, attól kezdve, hogy első alkalommal megkóstolta és nem köpte ki undorral, úgy maradt, többé nem volt képes abbahagyni az evését, addig nyelte, amíg égő torkát kettéhasította a fokhagyma, a paprika, a paradicsom, a bors együttes ereje. Taran Tula ezért kezdte az őrjáratot minden áldott nap Ljubocskánál, mert biztos lehetett benne, hogy előző nap befektetett magvai másnapra meghozzák termésüket, szorgalmasan járt szüretelni, nem hagyhatott semmit veszendőbe, egy szemet, egy magocskát sem, az utolsó gerezdig végigmezgerélte, nem telhetett be vele, utoljára a mamuskáján érezte ezt a vadgesztenyebűzzel keveredő penetráns nőstényszagot, az anyján, aki már harmincévesen öregasszonnyá ráncosodott. Addigra végigélte szegény pára az egész életét, mert idő híján napok alatt pergette le az éveket valahol magasan a hegyekben, és mint ha a légnyomás préselte volna ki elhasznált, száraz testéből a nedveit, szüntelenül nyáladzott, a fogatlan gyermekhez hasonlóan, aki csak úgy ismerheti meg a környezetét, ha szájába veszi, és jóízűen szopogatja, megpogogatja. Kizárólag a megízlelt falatokban bízott meg, így azzal etette a családját, amit előzőleg kemény ínyével alaposan szétnyomott, nyelvvel megcsócsált, majd nyálkahártyáján át eresztett. Az ünnepeket megelőző napokon sohasem evett, kitartóan koplalt, hosszú böjtben gyűjtögette a megtakarított nyálát, hogy a vendégek tiszteletére majd jól megköpködhessen a kondérban gőzölgő juhtúrós galuskát. Ez után az elsorvasztott kannibalizmus után nosztalgizált, ezt hajszolta azóta is Taran Tula, amíg meg nem találta a képzeletében őrzött fiatal szülőjét a Részegpiacon. Amióta Ljubocskába eresztette és ugyancsak belőle meríthette nedveit, megnyugodott, végre biztonságban növeszthette tovább az erejét. Naponta zárándokolt szeretőjéhez szükséges adagjáért, a rend kedvéért ilyenkor megfigyelte Dániel atyát, és hidegvérrel érvénytelenítette a fiának reggeli indulásait, szétaposta a cipője ejtette nyomokat, minden tőle függő eszközt bevetett, hogy elhitesse a közelben lakókkal, szomszédjuk el sem ment, hiszen nincs hová, a vasgyárban leálltak a gépek, senki sem vág menetet a csavarokba, a hullaházról meg amúgy is szívebben hallgattak, a viláért meg nem említették volna.

Miközben Fundánicsról fokozatosan lekopott maradék sorsa, egyre kevésbé emlékezett a történetekre. Lelkét mind gyakrabban szállta meg a kétely, talán nem is vele, hanem valaki mással esett meg az élete, s ettől a kínos bizonytalanságtól csak akkor szabadult, amikor felhajtotta az első bögre szamogont. A távozó sejtések jócskán megkínózták, fájdalmasan szakadtak fel, a torkáig emelték a gyomrát, a máját, egész testében undorodva remegett. A második adaggal aztán újratöltötte élmény nélküli, kiürült zsigereit, ettől határozottan jobban lett. Egyesével rakta vissza belső szerveit, szervezete begyakorlottan végezte befogadásukat, a transzplantáció alatt végig érezte, mennyire idegen, akivel azonosul. Holott az apja kiváló donornak bizonyult, a görög katolikus atya nemhiába állt állandó megfigyelés alatt egészen a haláláig. Szegény azt hitte, kijátssza megfigyelőit, éveken át titokban készítette fel a papjelölteket, akik a lebukás veszélyét vállalva vízvezeték- vagy gázszerelőnek, bádogosnak vagy villanyóra-leolvasónak álcázták magukat, úgy érkeztek okítójukhoz a foglalkozásokra. Pedig Dániel atya tisztában volt vele, mit kockáztat, addigra már megjárta a vorkutai bányákat. Akkor hibázta el, amikor szabadulása bizonyítékaként könyvelte el a fia születését. Hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a kis Fundánics világra jött értelmetlen és hiábava-

ló igazolása a létezésnek, de akkor már késő volt, a fölösleges anyagból a kenyér mellé került a maradék vakaró. Hiába tartotta fölējük kezét az apja minden reggel, a megfigyelők arra gondosan ügyeltek, hogy a vasgyár néhány utcával lejjebb essen, no meg a postahivatal, ahol a menyé dolgozott, szintén kilógjon alóla, így mindketten kívül rekedtek az áldásán. Dániel atya egy ideig ennek ellenére sem adta fel, azzal biztatta magát, hogy a türelem kevés, a kitalált rendszer előbb-utóbb embernyivé zsugorodik, lehullik róla a túlméretezett irha, kinyúlik törzséből keze-lába, fejében egyetlen nemes gondolat tekeredik, s óriáskígyóként egészben nyeli el emésztésre a világot. Akkor majd végre vezekelhet, mert a ragadozó kegyetlenség, amelyért bűnhődni kell, az is jobb az előre kicentizett életnél, amelyben a mozdulatok nem valamiért történnek, csupán az izmok ránganak valami helyett.

Taran Tula szerette megfigyelni Dániel atyát. Annak ellenére, hogy hivatalosan rendelték mellé, valamiért személyes ügyének tekintette a szemmel tartását. Ezt a túllihogást semmi sem indokolta, egy bizonyos ponton túl azonban képtelen volt leállni. Valószínűleg azokért az álságos pillanatokért gerjedt be, amikor kegyetlenségét megmártogathatta a szelídség glazúrájában, s felfedezte a testen kívül helyezett jószágát. Talán Ljubocska is e nemes kontraszt jegyében lett a szeretője, a fiatal Fundánics pedig igazán nem számított. A legbonyolultabb gépezet szétszedésekor is ki szokott derülni néhány csavarról, hogy fölöslegesek, nélkülük ugyanolyan jól működik összerakás után, mint előtte. Minderről nem jelentett az illetékeseknek, valójában ezt akkor már nem különösebben várták el tőle, ő azonban ragaszkodott hajdan kijelölt posztjához, mert többé nem tudott nem megfigyelni, és jobb híján kényelmesen berendezkedett az öreg pap halálára. A beszédéből sejtette, nem sokáig él már, mert a halálukon lévőkhöz hasonlatosan furcsán kezdte képezni a hangokat, a hangszálai gyakran összegabalyodtak, nyelve nem tapadt többé a szájpadlásához, sipító ékszíjként csúszott rajta, és emberi füllel észlelhetetlen magas vibrálását időnként csak az alagsor párkányáról lógó denevérek értették. Dániel atya közvetlenül a távozása előtt belátta, vesztésre áll. Szomorúan ismerte be, hogy ez nem győtri annyira, amennyire környezete elvárna. Sőt jól megfontoltan készült arra a pillanatra, amikor Taran Tula véglegesen elfoglalja fia helyét, s neki, édes szülőjének kell időben visszafogadnia magába a kiszakadó Fundánicsot. Hatalmas lelkierő kellett ahhoz, hogy bekebelezhesse egyetlen gyermekét, átélve a kronoszi bűnök bűnét, kikotorhassa maradéktalanul az emlékekből, mielőtt édesanyja kihordaná és megszülné, könyörtelen önzéssel visszazippantsa ondóvezetékébe, mint egy oltóanyagot, amely egyszer s mindenkorra meg nem történtté teszi nemzését, az azt követő hiábavaló éveket, amelyek nem voltak elégségesek a túlélés bizonyítására. Az öreg szívacsként szívta fel a gyilkos felismerést, a végső kig elnehezedett, s hamarosan eljött a pillanat, amikor már nem bírta tovább elviselni annak a súlyát, hogy miközben retteg tőle, titokban az elátkozott csere beteljesüléséért fohászkodik.

Azon a napon, amikor apja tetemét boncolni szállították a hullaházba, Fundánics szólanul készülődött, búcsúzkodás nélkül lépett ki az ajtón, a szokásos érzéketlenséggel kétszer fordította el a zárban a kulcsot, kitapogatta a kampót, ráakasztotta és elhagyta elhasznált sorsát, mintha el sem ment volna. A szomszédok egy darabig még izlelgették a képtelenséget, néhány hét múlva azonban Fundánicsnak szólították Taran Tulát. Eleinte nehezen állt rá a szájuk, kicsit szégyenkeztek, röstellték kicsinyes gyanakvásukat. Végül, ha másnak nem, a saját szemüknek hinniük kellett, a két férfi magassága ugyanis kínosan megegyezett. Hát pápaszemet toltak kettős látásukra, s a homályos dioptriákon keresztül egygyé olvadt a látszatra különböző. Egy ideig újra iz-

gatottan kapták fel a fejüket, ha befordult az utcájukba a kéken villogó rendőrautó, aztán napirendre tértek nyomasztó képzelgéseik fölött, és halálosan irigyelték Ljubocskát, akinek nem kell többé azt a pocsek gesztenyeragasztót árulnia a Részegpiacon, mióta csoda esett ezen a jelentéktelen, vérszegény Fundánicson, s mindenki megelégedésére igazi vérbő férfivá változott. A reggelek attól kezdve fölöslegessé váltak, beleolvadtak a délutánba, az estébe, az éjszakába, hisz azt, aki eget rengető szirénázással jött haza, soha senki nem látta elmenni. Remekül eltitkolták a hajnalt, mert leginkább ehhez értettek. Mindig időben láttak az elhallgatásához, a legideálisabb sötéttségben, amelynek sűrűjében még olyan nehéz elképzelni a derengést, a valódiról pedig, mire valóban pirkadni kezdett, ügyesen elterjesztették, hogy nem más, mint közönséges szemfényvesztés. És ezekről a tökéletesen alakító amatőrökről most már sohasem fog kiderülni, az öröklétre rendezkedtek-e be, vagy éppen ellenkezőleg, beletörődve az elkerülhetetlenbe, türelmesen várják a világvéget.

Gerevich András

SZÓRAKOZÁS SAN FRANCISCÓBAN

1

Villanás, durranás,
karom hátracsap,
testem hátradől,
ahogy a fejét kilyuggatom,
a mellét is kilyuggatom,
ragasztunk a testére vörös pontokat,
célnek,
és ott is kilyuggatom.
Az üres töltények
a falon koppannak,
de a fülvédőben nem hallok semmit,
ami a durranásnál halkabb,
nem hallok semmit,
annyira koncentrálok.
Célzok. Levegőt veszek.
Kilövöm a jobb szemét.
Kilövöm a bal szemét.

2

A fiókban heverő rendőrpisztoly
történeket és lelket kap.
Kopott terem az üzletközpont hátában,
a falon plakátok: puskák, pisztolyok,
cicababák és szépfiúk
nyakig fegyverben.

Bérelhetek bármilyen pisztolyt,
cél táblám lehet egy test körvonala
vagy fénykép,
életnagyságú Oszama.
Bármit belógathatsz.
Egy hete valaki
saját halantékát vette célba.

3

Mindenki politizál.
Az embernek nem joga,
hanem kötelessége,
hogy otthon fegyvert tartson,
mert kötelesség a családot, az otthont megvédeni.
A nép kötelessége megdönteni,
ha diktátor kerül az elnöki székbe:
a fegyver tartja sakkban a kormányt.
Bólogatni kell, helyeselni –
ma este ide tartozom,
és tagadni már előttük úgysem tudom,
hogy mennyire élvezem,
ahogy kezemben a fegyver
villan, durran és visszacsap.
Pedig csak a félelem jó.

4

Felrakom a fül- és a szemvédőt,
egy rongyba törlöm izzadt kezemet,
a vonalra állok,
és cafatokká lövöm a homlokát.

LAPOK A „MINDENES KÖNYV”-BŐL. TOLNAY KÁROLY LEVELEZÉSÉBŐL ÉS NAPLÓFELJEGYZÉSEIBŐL (III)

Közreadja Lenkei Júlia

Maritain

Azt az intimitást, ahogyan Lesznairól írt, Tolnay naplófeljegyzéseiben csak Jacques Maritain tudta kivívni magának. Vele akár Párizsban is megismerkedhetett volna Tolnay, sőt a francia filozófus éppen abban az évben járt Magyarországon, amikor Tolnaynak cikke jelent meg (francia nyelven) a pécsi *Pannonia* című folyóiratban a mai ma-

gyar művészetéről. Jacques Maritain, aki filozófusként indult, majd megtérése után néhány évre elhallgatott mint filozófus, amíg a két tevékenység és gondolatrendszer összehangjára rá nem talált. Franciaországi, majd kanadai professzorkodását a háború után néhány évre a diplomáciai tevékenység kedvéért szakította meg; hazája vatikáni nagyköveteként működött, de sem akkor, sem később, midőn sógornője és felesége halála után végleg magára maradván Toulouse-ba, a Charles de Foucauld nevéhez köthető Jézus Kistestvérei kongregációjába vonult vissza, nem szenteltette magát pappá, nem tett szerzetesi fogadalmat, a világban óhajtotta hitének megújulását szolgálni. Erre volt is alkalma. A két pálya döntő pillanatai a távolból összekapcsolódnak. 1965 utolsó heteiben Tolnay számára kicsit megállt a világ, és nemcsak a közeli barát, a transzcendenciában bízó hívő, de a sokat megélt bölcshíró férfi vigasztalására is számíthatott felesége hirtelen elvesztésekor. „*Maritaint meglátogatom [...] azt mondja, a fontos, hogy Rina intenciói szerint éljek. Ő ha misét mondat, nem Raissa lelki üdvéért teszi, hanem azért, hogy Raissa intenciói megvalósuljanak e földön. Maritain, furcsa eremita szürke ruhában, szellemileg teljesen friss, arca kissé ráncosabb, de megmaradt szépnek. Rináról azt mondja, hogy erős belső élete volt (ezt látta meg, noha R. eldugta), és hogy »essentiellement bonne«⁵⁵ volt. Jól látta.*” (Dec. 12.) A filozófus éppen azokban a hetekben gyűrűközt neki egy újabb nagy műnek, egy már bőven teljes életművet maga mögött tudva, nyolcvan fölött új alkotói korszakot nyitva. G. B. Montini, azaz VI. Pál messzemenően támaszkodott közeli barátjára, mesterére, aki laikus megfigyelőként vendége volt az ekkor záruló II. vatikáni zsinatnak, s az ott megfogalmazottakat saját gondolatain átszűrve megszületett A GARONNE-I PARASZT.⁵⁶ Az a Jacques Maritain, aki feleségével, az ugyancsak írástudó Raissával – közös fiatalkorukat felidéző könyve örvendetes módon olvasható magyarul⁵⁷ –, valamint sógornőjével a princetoni években szomszédja volt Tolnayéknak, nemcsak bölcsességével, türelmével, emberi nagyságával igézte meg Tolnayt, de fizikai mi voltában is. 1959. január 4-én ezt jegyezte fel Tolnay: „*Kissé félrebillentve tartja szép, finom rajzú, gyermekes, szabályos vonású fejét, »mongol« [...] szabású kék szeméből jóakarató mosoly árad, ha hunyorítja. Mozdulatai lassúak, douce-ak,⁵⁸ nem egészen végigcsináltak. Erőszak nélküliek. Angyali lény, angyali douceur!*” „*Maritain – ahogy 1954. december 19-én ábrázolta – csöndes, finom vonalú arcával, »mongolos«, kedves szemével, fehér hajával, tiszta és jószágos kifejezésével...*” eleven megtestesülése volt a kalokagathiának. Sokszor gyönyörködik Tolnay Maritain szépségében, ami leginkább a belőle áradó szelídségben, jóságban és türelemben mutatkozik meg. „*1956. dec. 31. Tegnap délután Maritainéknél voltunk. [...] Maritain: doux, kedves, gyermekded, mint egy lycéeista diák mozdulataiban, jóság árad ki belőle – és nincs benne semmi pöz. [...] az ember lelke megnyugszik Maritain közelében.*” Mind ezt pedig – épp a kalokagathia szellemében – egy hihetetlenül magas fokú intellektus egészíti ki. Az 1959. január 4-i feljegyzés így folytatódott: „*Jó hazafi, értelmes, kitűnő gondolkodó.*”

Az értő hallgatóra, a kitűnő gondolkodóra támaszkodott is Tolnay, nagy, inspiráló,

⁵⁵ Lényegileg (alapvetően, természeténél fogva) jó volt.

⁵⁶ Az „*öreg laikus tőprengése napjaink kérdéseim*” magyarul nemrég jelent meg: Szent István Társulat–Kairosz, 1999. Fordította Turgonyi Zoltán.

⁵⁷ Szorosan vett családi és kiadói szempontokon kívül nemigen látom magyarázatát annak, vajon miért egy kötetben férje középfokú filozófia-tankönyvével: Raissa Maritain: NAGY BARÁTSÁGOK (ford. Rozorné Jávor Tünde) – Jacques Maritain: ÁLTALÁNOS BEVEZETÉS A FILOZÓFIÁBA (ford. Dabóczi Mária). Szent István Társulat, 1986.

⁵⁸ Lágyak.

megértő beszélgetéseket folytattak. 1956. febr. 19-én így számolt be az egyikről: „Ná-lunk van Maritain, Mlle Ramove, Edgerton (lemondtak: Bleuckeék és Máli). Gyönyörű beszél-getés Maritainnal az itteni filozófusról, Buchananról, és azután én elmondom Massacciót és Giorgionét. Remek szellemi összhang Maritainnal.” 1962. okt. 23-án pedig így: „Kedden Princetonban du. 5-kor Jacques Maritainnál, életem legszebb órái közé tartozott. Senki sem volt meghíva (csak a Louriék voltak ott), és egész idő alatt Boschról beszélteünk. [...] Ritkán volt al-kalmam ennyire megértő értelemhez beszélni. És felidézte a régi időket: Raissával.”

A fizikai, lelki és szellemi nagyságnak ez a szintézise igazi megrendítő élményekhez képes juttatni Tolnayt: „Princeton, jan. 1. 1960. J. Maritain belle-soeur-je meghalt (Vera Dussmançoff). Felkerestük: egy hatalmas bonbonnière formájú skatulyában feküdt a halott – az örök Béke gyönyörű képe. Este újra ott voltunk M-éknél. Rózsafüzért olvasott a pap (protes-táns külsejű angolszász kat. pap). Utána Croccóék egy percre nálunk voltak. Két nappal később templomi mise Vera Dussmançoff lelki üdvéért: amikor a teljesen megöszült J. Maritain fáradt, roskatag léptekkel, görbe testtartással végigment a padosorok között, hogy elfoglalja Raissával he-lyét, megértettem e gyönyörű embert: mintha azt mondaná ősz alakja: »Mi az ember? [...] semmi.« Ennek a tudatnak, hogy semmik vagyunk, volt ő ebben a pillanatban a szimbóluma. Mert a haj-lott ember, ki utalt arra a nagyobb összefüggésre, amely őt (és mindnyájunkat) meghajtja. Nem volt ez alázat. Ez csak tény volt.” Nem csoda, ha úgy véli: „A 76 éves úr különben teljesen ép gondolkodó. És tendre:⁵⁹ elmenéskor melegen, jól megcsókolt arcomon. Une accolade! Mintha a Légion d'Honneur kaptam volna,⁶⁰ úgy éreztem.” (1959. jan. 4.)

Természetes, hogy a hozzá legközelebb álló s feltételezése szerint rokon lelkeket igyekezett összehozni Tolnay. Nem csalódott.

1954. dec. 19.: „Vasárnap: Princeton. Máli és Jacques Maritain. Maritain meglátogat, Má-li és Tibor jelenlétében. [...] Maritain [...] jól megérti Málit. [...] Breton és a szenzualizmus, Francis Jammes (Máli kedvence), Éluard és a kommunizmus és Aragon és a kommunizmus – ezek voltak a témák. Mindig érezhető volt a mélységes emberisége Málinak és Maritainnek: so-hasem a »cégér« szerint ítélték, pl. Éluard-t nagyon szereti, mindig az emberek [...] belső termé-szetük szerint. És Maritain, katolicizmusa ellenére, hihetetlen belső szabadságot és elaszticitást őrzött meg ítéleteiben: azt mondta, nem mindenkinek tesz jót [...] a megtérés. Megmagyarázta és megértette, miért lett Éluard kommunista stb. Elmesélte, hogy ő 22 éves korában konvertált, ami-kor felismerte, hogy ez az igazság, úgy érezte, abba kell hagynia a filozófiát, »car la raison et la vérité me semblaient incompatibles.«⁶¹ Lemondott. Azután 4-5 évig nem filozofált. Azután elol-vasta Szt. Tamást, és ott megtalálta: hogy az Észt nem kell felfüggeszteni a (vallásos) Igazságért. [...] Gyönyörű du. volt. Meleg, emberi; Maritain és Máli rögtön megértették egymást, és sze-rették egymást. Maritain ismerte személyesen korunk összes számottevő francia íróját, költőjét, és ez [...] oly személyessé tette megjegyzéseit. Hiúság nélkül, igazi jóssággal megáldott ember.”

Maritain Franciaországba költözése csapásként érte Tolnayt. De most is – mint min-den válságban – a munkából merített vigaszt. 1961. jan. 25.: „Szerda reggel 1/2 8-kor el-megyek J. Maritainhez utoljára, búcsúzni. Elsőnek érkezem. Sápadt, de eleven. Pár percet vele együtt beszélgetve boldog vagyok a közelségétől [...] Jacques Maritain visszamegy végleg hazá-jába! Én itt maradok hazátlanul – és folytatom, amíg lehet, a munkámat.”

Jacques Maritain Tolnay Károlyhoz írt levelei egy angol nyelvű karácsonyi üdvözlő-lap és a Raissa halála utáni kondoleálást nyugtázó rövid (nyomtatott) levél kivételével

⁵⁹ Gyöngéd.

⁶⁰ Egy csók! Mintha a Becsületrendet kaptam volna.

⁶¹ Mert az ész és az igazság összeegyeztethetetlennek tűnt.

franciául íródtak. Tolnay gondosan összegyűjtve, külön dossziéban őrizte őket, nem egy esetben magyarázó jegyzeteket fűzött hozzájuk, ahol a boríték nem volt meg, és a dátum hiányos, azt kiegészítette.

1.

Levélpapír: Princeton University, Princeton, New Jersey

58. április 15.

Kedves barátom,

ezer köszönet a Learned Societies-re vonatkozó információért. Visszaküldöm a New York Times-kivágatot. Tudja, milyen forrón kívánom, hogy terve John Barrettnél sikerüljön. Legyen olyan jó, és tudósítson a fejleményekről.

Viszontlátásra, remélem. Szeretettel gondolunk Mme de Tolnayra és Önre.

Teljes szívből:

Jacques Maritain

2.

Levélpapír: Princeton University, Princeton. New Jersey

Tolnay írásával: Jacques Maritain, 58. IV. 21-én. Princeton, N. J.

Kedves barátom,

bocsásson meg, hogy ilyen későn küldöm a katalógust [Tolnay írásával: Chagall-kiállítás] – csak most kaptuk meg a galériától a példányokat. De mindenféleképpen örvendek, hogy megvan Önnek Raissa előszava. Köszönöm a Filippo Lippiről szóló cikket,⁶² az imént jött meg.

Szeretettel:

J. M.

3.

Angol nyelvű karácsonyi kártya képpel, nyomtatva.

Kellemes karácsonyt és boldog új évet kívánunk

[kézzel:] Hűséggel gondolunk Magukra, és szeretetteljes kívánságainkat küldjük

Raissa és Jacques Maritain

4.

1960. október 20.

Köszönöm, kedves barátaim, teljes szívemből. Tudom, mennyire szeretik Raissát, és milyen mélyen együtt éreznek velünk. Immár több mint három hónapja tart a gyötrelmem. Már nem képes se enni, se inni, csak a bőre alá fecskendezett szérum tartja élet-

⁶² Tolnay az évtized elején írt tanulmányt Filippo Lippiről: THE AUTOBIOGRAPHICAL ASPECT OF THE VIRGINS OF FRA FILIPPO LIPPI. *Gazette des Beaux-Arts*, 1952. 253–264. o.

ben. Isten békéje a legmélyebben lakozik benne, de fizikailag mindennap gyöngébb lesz. Isten legyen irgalmas. Mindkettőjüket szeretettel ölelem:

Jacques Maritain

5.

D. n. Angol nyomtatott szöveg.

Noha nem tudok annyit írni, amennyit szeretnék, mindazonáltal fogadja hálámat gyászomban való együttérzéséért és szenvedélyes imáiért.

[Francia, kézzel írt kiegészítés:]

A mielőbbi viszontlátásra. Öleli magukat

Jacques

6.

Boríték: Monsieur Charles de Tolnay, c/o American Express, 11 rue Scribe, Paris

Feladó: Jacques Maritain

Fraternité

École Théologique

Avenue Lacordaire

Toulouse (Haute-Garonne)

Toulouse [Tolnay írásával: 1961.] május 3.

Kedves barátom,

köszönöm, hogy elküldte az újságkivágást. Az olasz lapok számárságokat hordtak össze rólam; mikor erről a France-Presse ügynökség jóvoltából értesültem, a Le Monde-ban megcáfoltam, és hangoztattam, hogy laikus maradtam, de látom, ez mit sem ért. Igaz, hogy elvonultam a világtól, és az év nagy részét a Kistestvéreknél töltöm, de mint jó barátot, nem pedig mint szerzetest fogadtak.

Mindez azonban számomra nem fontos, csak ez a zshivaj undorít.

Remélem, Rina és maga jól vannak, és európai útjuk jól sikerül.

Én Toulouse-ból június 10-én megyek el, és Kolbsheimben leszek június 23-tól szeptember végéig. Csak azt merem remélni, hogy útjuk során eljutnak Strasbourgba, ha így lesz, örülnék, ha Kolbsheimben találkozhatnánk – bármikor, kivéve a július 29. és augusztus 6. közötti hetet. Októberben Princetonban mindenképpen találkozunk.

Mindkettejüknek hűséges szeretettel:

Jacques

7.

Kolbsheim, 61. december 17.

Kedves barátaim,

csak néhány szót írok, mivel még egy kissé fáradt vagyok, de meg akarom mondani, milyen szeretettel gondolok magukra.

Tudják, valami tüdőgyulladás-félém volt. Már meggyógyultam, két vagy három nap múlva szándékozom Toulouse-ba menni.

Úgy emlékszem, kértek rólam egy fényképet. Küldöm a legjobbat, amit találtam.

Nagyon örvendek Louriéék iránti barátságuknak. Jólesik arra gondolnom, hogy továbbra is járnak a Linden Lane-re,⁶³ mintha csak kedves látogatósaikat folytatnák Raisához, Verához és hozzám.

Az Isten áldja mindkettőjüket. Híreiket küldjék Toulouse-ba.

Mindkettejüket szeretettel öleli:

Jacques

December 18. Az imént vettem levelüket a fényképpel, ami nagy örömet szerzett. Teljes szívemből köszönöm.

Holnap biztosan utazom.

8.

Boríték: Mr. Charles de Tolnay

14 Murray Place

Princeton N. J.

U.S.A.

Tolnay írásával: Jeanne d'Arc nővérről, 62. II. 19.

Feladó: Jacques Maritain

Fraternité

École Théologique

Avenue Lacordaire

Toulouse (Haute-Garonne)

Toulouse, 62. február 19.

Kedves barátom,

csak néhány szóval tudok kedves levelére válaszolni. Meggyötört itt az influenza, valóban kissé legyengültem attól a tüdőgyulladástól, amit Elzászban kaptam. Toulouse-i második megfázásomból gyorsan kilábaltam, ez nem súlyos, de bosszant, mert elveszi az időt a munkától, és bátortalanná tesz, félek kidugni az orromat és beszívni e csalfa Délvidék hűvös és nyirkos levegőjét.

Jeanne d'Arc Bougier nővér írt nekem (elküldött néhány oldalt könyve zárófejezetéből). Ez a „nyájas dominikánusnő” olyan „remetének tűnik nekem, aki azért jól tudja, hány az óra” – ahogy Degas mondta Gustave Moreau-ról. De legalábbis tisztában van avval, mi a legújabb divat, és azokon a lapokon, amelyeket elküldött nekem, valami, a mai párizsi katolikusok szája íze szerint való misztikus szentimentalizmussal dönti le lábáról szegény olvasót. A kor privilégiumát kihasználva igyekeztem néhány apró igazságra finoman felhívni a figyelmét, és azt tanácsoltam, küldje el kéziratát a nevemben a Desclée de Browernek, ajánlást is ígértem (mivel bizonyos vagyok benne, hogy a könyv alapvetően kitűnő, ha Ön támogatja). De valószínűleg felingereltem valóság alázatát, és egyetlen köszönő szót sem küldött. Így hát nem is tudom, vajon követte-e tanácsomat a kiadóval kapcsolatban.⁶⁴ Mindezt azért írom magának, hogy mu-

⁶³ A korabeli amerikai Ki KICSODA? szerint Maritainék Princetonban a Linden Lane 26.-ban laktak.

⁶⁴ A DDB-nél, Maritainék kiadójánál nem jelent meg Jeanne d'Arc Bougier nevű szerző műve.

lasson rajta, és fegyverkezzék föl egyes téziseket fabrikáló nyájas dominikánusnők (úgy gondolom, kifürkészhetetlen) törekvéseivel szemben...

Ölelem Rinát és magát, meleg szeretettel:

Jacques

9.

Üdvözlőlap, Tolnay írásával: 1962. karácsony – Jacques Maritain

Legjobb kívánságaimmal és hűséges szeretettel
szegény barátjuk

Jacques

10.

Boríték: Monsieur Charles de Tolnay

14 Murray Place

Princeton, N. J.

U.S.A.

Tolnay kezével: Megérkezett 1963. ápr. 22.

Feladó: Jacques Maritain

Fraternité

Avenue Lacordaire

Toulouse (Haute-Garonne)

Toulouse, 1963. április 16.

Kedves barátom, mélyen megérintett levele és az a szeretetteljes gondolat, hogy nekem ajánlja Piero della Francesca vallásos elképzeléseiről szóló tanulmányát!⁶⁵ Igen, emlékszem beszélgetéseinkre és arra az örömrre, amit Raissának és nekem jelentettek. Izgalommal várom a cikket, megjelent már?

Remélem, Rina és maga nem unatkoztak nagyon ezen a télen. Mindkettejüknek forró jókívánságaim a húsvéti szezonra.

Úgy gondolom, ha nem lesz egészségbeli akadály, a nyarat Kolbsheimben töltöm. Júliusban nem fogok ráérni a Kistestvérek és más barátok tervezett tanulmányi összejövetelei miatt. De augusztusban nagyszerű lenne, ha jöhetnének. (Bár félek, nem lesz könnyű a maguk sűrű programja mellett.) Végül is, Isten adja, hogy egyáltalán utazhassak, és szeptember–októberben Princetonban találkozhatunk. De micsoda terveket szöhetnek én egy ilyen szeszélyes szívvel?

Jobban érzem magam, de még gyenge vagyok a szívrohamok hetei után.

Drága barátaim, ha tudnák, milyen gyöngéden gondolok azokra, akik, mint maga meg Rina, szeretetükkel vettek körül Princetonban bennünket, Raissát, Verát és engem. Most már nincs több gyökerem ebben a világban. Nehéz egy szegény emberi szívnek egyszerre viselni a határtalan bánatot és azt is, ha valamiféle öröm éri. Raissa segít. Ölelem magukat teljes szívemből.

Jacques

⁶⁵ CONCEPTIONS RELIGIEUSES DANS LA PEINTURE DE PIERO DELLA FRANCESCO. ARTE ANTICA E MODERNA. Firenze, 1963. 1–37. o. Magyarul: VALLÁSOS ELKÉPZELÉSEK PIERO DELLA FRANCESCO FESTÉSZETÉBEN. Fordította Beke László. In: TEREMTŐ GÉNIUSZOK, i. m. 18–51. o.

11.

Mr. Charles de Tolnay
14 Murray Place
Princeton, New Jersey
U.S.A.

Tolnay kezével: Jacques Maritain, 1963. okt. 24. Piero d. Francescámról

Feladó: J. Maritain
Fraternité
Avenue Lacordaire
Toulouse (H. G.)

Toulouse, 1963. október 24.

Nagyon kedves barátom,
Párizsban kaptam meg Vallásos elképzelések Piero della Francesca festészetében című cikkét.

Rögtön akartam válaszolni, de hirtelen olyan szívgyengeség fogott el, hogy meg kellett kérnem a Kistestvéreket, vigyenek autón, hordágyon Toulouse-ba. Most már jobban vagyok, szívem fölvette szokásos ritmusát, de rendkívül fáradt vagyok (bizonyára az időjárás változása). Bocsássa meg, hogy csak néhány szót tudok írni. El akarom mondani, mennyire drága nekem mindkét ajánlás – a nyomtatott⁶⁶ és a kézzel írt –, és milyen örömmel olvastam ezt a csodálatra méltó tanulmányt, amelyből annyi mindent tanultam. Nem beszélve az összehasonlíthatatlan erudícióról, műelemzései oly elmélyültek és precízek a látvány megragadásában éppúgy, miként a szellemében, valóban föltárják a festő lelkét és titkos szándékait. Nagyon meglepett, amit arról mond, hogy „a művésznek sikerült a flamandok bensőséges stílusát a klasszikus itáliai hagyomány méltóságának, világosságának és humanitásának szintjére emelnie”, és hogy e festészet monumentalitásának vallási jelentése végül egy intimebb stílusnak adja át a helyét. Munkája egyszerre nagyszerű tiszteletadás a nagy toszkánnak, ugyanakkor egyszer s mindenkorra bizonyítja, hogy e hit minősége magyarázza zsenijének eredetiségét.

Még egyszer köszönöm, kedves barátom. Remélem, Rina is, maga is jól vannak. Nagy szeretettel ölelem magukat:

Jacques

12.

Mr. Charles de Tolnay
14 Murray Place
Princeton N. J.
U.S.A.

Tolnay kezével: Jacques Maritain, 1964. december 19.

Toulouse, 64. december 19.

Kedves barátom,
köszönöm december 6-i lapját. Ahogy maga meg Rina is, én is el vagyok ragadtatva Firenzébe szóló kinevezésétől, és teljes szívemből gratulálok ehhez az oly fényesen kiérdemelt elismeréshez. Michelangelo hálájának és szeretetének jele ez.

⁶⁶ Jacques Maritainnek 80. születésnapjára, tiszteletem jeléül.

De elutazásuk nagy szomorúságot fog okozni Princetonban.

Szörnyen nyugtalan vagyok Arthur egészsége miatt. Közvetve kapott hírekből tudom, hogy kijött a kórházból, és jobban van. De még várom Ella részletes levelét.

Firenzére cserélni a Harvardot, ez kitűnő esély!
[Angolul:] Boldog karácsonyt mindkettőjüknek!
Szeretettel ölelem mindkettejüket:

Jacques

13.

Monsieur Charles de Tolnay
Via Ghibellina 70
Firenze
Italie (Florence)
Feladó: J. Maritain
Fraternité
Avenue Lacordaire
Toulouse

Toulouse, 65. november 20.

Kedves barátom,

a lap, melyet küldött, s melyet az imént vettem, valódi földindulásként hatott. Meg vagyok döbbenve Rina távozásától, akit Raissával oly melegen szeretünk. A magánytól, ahova most belép. Magával vagyok teljes szívemből. Köszönet a néhány kézzel hozzáfűrt szóért. Igen, kedves volt, jó volt, szép volt mindvégig. Könyörgök érte és magáért, ölelem teljes szeretetemmel. Az Ön szegény

Jacques-ja

14.

Írógéppel

Toulouse, 1966. december 30.

Tisztelt Uram,

Jacques nevében írok, hogy elmondjam, mennyire megérintette az Ön karácsonyi lapja. Sokat gondolt az Ön drága országára a mostani katasztrófa idején, különösen Firenzére.⁶⁷ Legjobb kívánságait és szeretetteljes gondolatait küldi az új évre. Megkért arra is, mondjam el, hogy nem kapta meg a Boscht.⁶⁸

Tisztelettel

Jacques Maritain nevében
[olvashatatlan szignó]

⁶⁷ A 1966-os nagy árvízről van szó, amely rengeteg pusztítást okozott, s amelynek során Tolnay saját kezűleg mentette a Casa Buonarroti műkincseit. Szőnyi Zsuzsa meséli el Márai-levelezéskönyvében (VÁNDOR ÉS IDEGEN. MÁRAI-LEVELEK, EMLÉKEK. Kortárs, 2000), hogy Tolnayt egyik alkalmazottjának rokona, aki az Arno felső folyásánál lakott, telefonon figyelmeztette a közeledő árra, mire ő haladéktalanul nekiállt (ahogy volt, pizsamában) az alsó szinteken található műtárgyakat felhordani a Casa Buonarroti felsőbb emeleteire, ahol már biztonságban voltak.

⁶⁸ Tolnay Bosch-monográfiájának (I. 36. jegyzet) új kiadásáról van szó: Baden-Baden, 1965.

15.

Monsieur Charles de Tolnay

Casa Buonarroti

Via Ghibellina 70

Florence

Italie

Tolnay kezével: Jacques Maritain, 1967. jan. 31. „Bosch”-könyvem

Feladó: Fraternité

École Théologique

Avenue Lacordaire

Toulouse (Haute-Garonne)

Toulouse, 1967. január 31.

Kedves barátom,

ma este érkezvén Párizsból, ahol két hetet töltöttem, meglepetésemre itt találtam az ön nagyszerű *Hieronymus Bosch*-át. Azonnal el akarom mondani, milyen hatalmas örömet szerzett ezzel a nagyszerű ajándékkal. Összehasonlíthatatlan monumentum. Lelkesen olvasom a szöveget, és máris el vagyok bűvölve a fotók alkotta csodálatra méltó Bosch-múzeumtól.

Remélem, jól van.

Milyen csodálatos munkát végzett! Még egyszer köszönöm teljes szívemből.

Hűségess szeretettel öleli

Jacques Maritain

16.

Írógéppel

Monsieur Charles de Tolnay

Ente Casa Buonarroti

Via Ghibellina 70

50 122 Firenze

Italia

Tolnay írásával: Jacques Maritain, 72. I. 13.

Feladó: Soeurs Dominicaines

54, rue des Cedres

31 Toulouse 04

France

Toulouse, 1972. január 11.

Tisztelt Uram,

Jacques köszöni Önnek firenzei lapját és jókívánságait, és ő is kívánja mindazt, amit egy hűségess barátság súg neki, hogy az új év legyen jó és termékeny. Kéri, bocsássa meg, hogy nem saját kezűleg ír, mert be kell osztania az erejét, és az orvos minden levelezést és látogatást megtiltott neki. A legnagyobb szeretettel és a legszívélyesebben gondol magára.

Tisztelettel

Marie Pascale nővér

Portrék és vázlatok

Tolnajt sokan kérték, írnia meg önéletrajzát, sőt láthatólag már az ötvenes évektől foglalkoztatta is a gondolat; ám élete végéig olyan sok feladata volt, hogy az kitöltötte teljes idejét. Néhány vázlat, töredék és néhány elkészült, remekbe szabott portré azonban fennmaradt az előmunkálatokból. Ezeket nem kronologikus rendben, hanem tematikus logika szerint közöljük.

1.

1956. okt. 23. Princeton, N. J.

Nem múlta-e idejét a művészettörténelmi attitude, a művészetnek való élés mint életforma? (Szerb Antal kérde ezt az irodalomról egy gyönyörű cikkben – „Könyvek és ifjúság elégiája”.)

Hogy kezdődött? Legrégibb emlékeim közé tartoznak a dadával vagy Fräuleinnel való múzeumba járások, én kértem őt erre, a Szépművészeti még nem volt akkor, a Nemzeti Múzeumban voltak a festmények, és az ilyen látogatások alkalmával lelkemet felzaklatta az a sok pompa és szín, amit a magyar romantikus történelmi képeken láttam, és ittassá tett az olajfesték illata. Optikus és szagélmények voltak az elsők.

Otthon „rablósdit” játszottam: elképzelttem, hogy az ebédlő falain lógó tájképeket lelopom. Mindez még iskolai éveim előtt volt. Látom magam a szobában a nippvitrin előtt, a nap besüt, csend van, egyedül vagyok, és soká elragadtatva nézem a kis müncheni és drezdai figurákat, a pásztorjáték rokokó gavallérjait és hölgyeit, akik tündérajátékká elevenednek.

Ez a vonzalom a művészet iránt és a művészetnek mint külön világnak élménye eredettől megvolt bennem.

E vonzalom azután, amikor már elemi iskolába jártam, nemigen kapott új táplálékot, de 13 éves lehettem, amikor döntő fordulat jött: házitanítóm, a csillogó dióbarna szemű, művelt, muzikális, jóságos és nagyon finom ízlésű Lázár Jenő alakjában. Ő megértette vonzódásomat, és istápolta, legszebb emlékeim közé tartozik a sivár középiskolás években, ha Lázár Jenő mesélt Párizsról, Aachenről (ahol diák volt), Bruxellesről – és Bécsről, amit imádott. Egyszer karácsonyra, Bécsből visszatérve, kérésre a Hofburg belső termeinek képeit (lev. lapok) elhozta. De legszebb emlékem volt, amikor elvitt váratlanul a Ráth György Múzeumba egy du.: sütött a nap és az áttetsző [...], az aranyvitrin, a perzsaszőnyegek, az egyiptomi macska és finom francia bútorok látványa ittassá tettek. Elvitt a Szépművészetibe is. Ekkor nyílt meg előttem a művészet birodalma mint szín, pompa, forma.

Lázártól megtanultam az egyszerűt szeretni. Megértettem a parvenüséget. Megtanultam azt is, hogy *mindennek* stílusosnak kell lenni az emberben (ruha, cipő, nyakkendő is). [A] funkcionális egyszerűséget megszerettette. A Kokoschka-kiállításnál (1913?) segítettem neki képeket akasztani (barátja volt K.-nak), és a Magyar Műhely (Kozma) Alkotmány utcai boltjában boldog órákat töltöttem.

Lázár után jött Serény Géza: ő is művészi lélek volt. (Talán kevesebb atmoszféra volt körülötte.) Akkor fogtam bele egy művészettörténet írásába, amelynek csak első oldalát írtam meg. Megkaptam Muther háromkötetes művészettörténetét, *ünnepi órák* voltak számomra, amikor elővettem nézni. Atyám könyvtárában viszont a Lübke-Semraut böngésztem, főleg, amikor „blitz”-eltem.

Mindez azért csak passzív pompaszeretet volt, még nem értettem meg belülről semmit. Amikor Serény G. a frontra ment, akkor jött a reveláció. 1916-ban v. 17-ben Nagybányán voltam, és Ferenczyékkel találkoztam. Felette csodáltam a Noémi műveit és a Bénit is.

De térjünk vissza... 1916-ban, 17 éves koromban tanárom lett az iskolában az az ember, akit mesteremnek tekintettem: Fülep Lajos. Romantikus aurában láttam e karcsú, délceg embert, rótes Krisztus-szakállával, hátrafésült hajával, nagy, művészi barna borzalinójával. Tökéletes, egyszerű eleganciával öltözködött (nyakkendőjében egy gyöngytű), mozdulataiban, hosszú ujjú kezének gesztusaiban arisztokratikus előkelőség, szemében nyugtalanul lobogó forradalmi fény, tökéletes művészi szuverenitás az egészben. És főleg magával hozta Itália és Párizs ígézetét, a latin kultúrát, napsütéses déli tájak szépségeit. A forradalmi lázadás a nyárspolgári környezet előítéletei, óvatosságai, életformái ellen itt tetet öltött. És ő volt az, aki „megnyitotta” előttem a világirodalom kincseit, akivel filozófiáról és művészetről beszélhettem, akinek otthona maga a nyárs- és nagypolgári életmód megcsúfolása volt! Egy *tudós* otthona: csak *könyvtár* és *dolgozószoba*! (Háló és ebédlő és szalon stb. nélkül!) Életem boldog óráit töltöttem a Lovas úti lakásában, az olasz székben ülve. Ez volt a döntő találkozás: mert megérlelte bennem a *szakítást* a burzsoá életformákkal. Rajta keresztül kerültem be a szellemtudósok körébe: Lukács, Mannheim, Hauser, Fogarasi, Ritoók Emma, Balázs B. világába. Máival és Antallal is itt találkoztam, Bartókkal és Kodállal itt találkoztam először. És Fogarasi bemutatott Wildének, második mentoromnak: aki egyengette utamat a szakirodalomban. Wilde (kevésbé pazarul) szintén példaképe volt a tudósgizisztenciának. Pátzay Pali, Beck Ö. Fülöp, Szőnyi, Bernáth...

A belső megértés a mystikus odaadással kezdődött. Kezdetén állanak a bécsi Bruegelek (1918/19), azután a francia katedrálisok (1920), azután az olasz út Michelangelóval (1921). A művészet birodalma biológiai, egzisztenciális jelentőséget kapott. Elfelejtteni, megszüntetni ittlétemet (testemet) és a művészet illúzióvilágát a reálisnak tételnie: ez volt az a képesség, amit kifejttem. Ebből lett azután az egész. Középkori realizmus.

2.

Önéletrajz

Egy determináció és egy megváltás története: *szabadságharc!*

A lipótvárosi milieu; az újjazdag lakások (Nádor u. 16.; Nádor u. 31.; Országház tér 4.). Tágas, kényelmes szobák. A cinikus, semmiben sem hívó osztálytársak és a Polacsek ruhák, az evés fontossága (Gerbaud), az áldatlan viszonyok Atya és Anya között. A nagyanyák atyai és anyai részről. Atya puritanizmusa, szigora, tisztessége és becsülete, eldugott jósága. Anya imbolygása, lazasága, félművésziessége (költészet-zene), szentimentalizmusa.

A *megváltás* kezdete 13 éves koromban hirtelen jött: Lázár Jenőnek (Kokoschka barátja, kémikus és zenész) köszönhető (Keresztelő Szt. János): ő tudatosította bennem, hogy Bp. parvenü város, „aranyozott platina”, cifra szegénység, nagyképűség – és hogy a patinás Bécs az igazi. Hofburg-termek. Ő tanított arra, hogy az *egyszerűt* és *célszerűt* szerezsem a bútorban stb., lakásberendezés. *Lorsy Ernő* és *Serény Géza* kiegészítették. Ekkor megkomolyodtam. A művészet lett idolum. Így minden elő volt készítve ahhoz,

hogyan megjelenjen életemben az igazi „Mintakép”, a „Megváltó”, és szakítsak végleg a determinációval. A kálvinista Fülep Lajos alakjában és életstílusában, amely megvetette a kicsinyes anyagiasságot, a pénz utáni futkosást, aki megalkuvás nélkül író volt, vagyis a Szellem embere, és íróként élt, aki azt tanította: nem szabad megalkudni, hűnek kell maradni a meggyőződéshez, az egyenes karakter *szépségét* és értékét revalálta a kényelmes megalkuvás helyett. Élete, utazásai, nyelvtudása, polyhistorikus orientációja – nagy és szép könyvtára, ízléses bútorai, műtárgyai stb. elbűvöltek. És elragadtott, hogy elvetette azt, amit a „Gesunder Menschenverstand” ravaszul nagyra becsült, és viszont *nagyra tartotta* azt, amit a közepes ember balgaságnak minősít: a *Maniát*, a szenvedélyt a szellemiekben.

Kezdtém ennek a mintaképnek a hatása alatt átgyúrni saját életemet. Persze ez csak negatívum volt lehetséges, amíg otthon éltem. Vagyis: *megvetéssel* néztem most már a polgári jómódot, a gazdag étkezéseket, a luxust, ami körülött. Vonzott a szegénység, mert az „más” volt, talán igazabb.

Az egyetem évek azonban, amikor már külföldön éltem, a „végleges” *emancipációt* hozták magukkal. Emancipációt a vagyonos polgárfiú léha életétől és eljegyzését a szellemi ember ideáljával. Az új életstílus külsőleg: ruhában manifestálta magát, kicsiny szobám falát Giotto, Tintoretto, Greco, Ma, Cézanne díszíti, evés: a minimum. Első szerelmem egy szegény filozofus leány (Gizi), pozsonyi órásmester leánya, de művészi és archeológus [...], majd a fél lengyel-fél cipszer Ani szintén a philosophia, a poézis embere.

Végül Rina, aki megszökött polgári milieu-jéből, és akiben a Szépség megtestesült – a Szépség és a Jóság és a *megértése* az én életutamnak.

A többi nő fűzér volt, életdíszítő.

Legkorábbi emlékeim egyike: gyermekkocsiba emel a [...] dajkám, és meg akar szíjjal erősíteni – ez ellen kapálódzva és zokogva tiltakozom. Már akkor: a *szabadságvágy!*

Csak sokkal később jött vissza a nosztalgiam a polgári kényelemhez, a szép kilátásos gyermekszobához.

Az évszakok

A tavasz a nagytakarítással és Anyám virágos Primavera *Schlafrokjával* kezdődött. „Auf auf zu dem Husaren”, kiáltotta harsányan.

A nyár a szünidő volt és a külföldi nyaralás.

Az ősz: a visszaérkezés a nyaralásból, a Déli pályaudvaron este, az átkocsizás langyos levegőben a Duna-hídon – a miriád fények pislogása a Dunában, a csillagos égbolt feketéje! Ezzel kezdődik az ősz. Iskolagondok.

A sült gesztenye az utcasarkon a jele a *télnek*. A tél bruegeli poézise a behavazott városban karácsonykor, karácsony fényes melege. A kályhák „kastélyszerű” ablakai.

A Nyugat és a haza mágiája: a vonathoz kimegyek Ischlben: az Orient Expressz. De *a Ritz előtt* órákat töltök, hogy lássam a ki-be járó nyugati külföldieket. A Ritz postás. Ha estefelé kihajolok a szobám ablakán, és látom a naplementét nyugaton, a Várhegy mögött révedező színeiben, ezt súgom magamnak: Párizs, oda kellene menni. Szüleim is Párizsról mesélnek. Fülep: Párizs és Itália.

Lépten-nyomon érzem, hogy a periférián vagyok, és hogy a centrumba kellene menni, közben szerelmes vagyok hazámba is, elnézem elmaradottságát. Pozsony, a le-

nyugvó nappal a Várhegy megett boldogsággal tölt el, amikor a gyorsvonaton elrobogunk: aranyglória.

A játék fontossága. Mivel játszottam? A szalonbeli „nipp szobrász” varázsa (életmegelevenítés), a Hütte kirakat *Humpty Dumpty cirkusza, a színházaim!*

A kis kerek asztalom és a kis szék. A hintaló pokróca, katonasapkák és csákók. Sötétségig játszottam. A játékból lett a *mese*: pazar, keleties mese. Rákóczy [sic!] hamvainak menete.

A művészet is játékkal kezdődött: kalóz voltam, és azt játszottam, hogy leveszem az ebédlőfalról a szép képeket, és elviszem. A *múzeumi látogatások* a furcsa színek és szagok bódulata volt, játékos vonzalom a képekhez. A Ráth Gy. Múzeum.

A atyai könyvszekrény atmoszférája: a klasszikusok. A Pallas Lexikon. Jókai 100 kötete.

A Mindenes könyv: a gyűjtőszennvedélyem. Az utópikus Opera, a múzeumok emlékei, a Nemzeti Színház, az utópikus egyetem.

Elő könyveim: Donászy és Verne, Muther, *Gesch. d. Malerei* (illata): mágia. Reinach S. *A művészet kis tükré.* Lyka K. *A képrás újabb irányjai*, később: Lyka, *A művészet könyve.*

Fülep ajánlta: A. von Hildebrand, *Das Problem der Form*, L. Volkmann, *Natur u. Kunstwerk* [...] Cornelius, Wölfflin.

A klozet szerepe.

A három pesti lakás: Nádor u. 16. (a lépcsőház), Nádor u. 31., Országház tér 4.: *a kilátás* (Vas p. 86.).

Az iskolák: Farkas elemi, Markó Reál, Keresk. Akad., a kicsapatás, Vas utcai.⁶⁹ A legreménytelenebb környezetben jelent meg a Megváltó: Fülep, aki felismerte, hogy ki vagyok.

A vacsora Atyával a hűvös Continentalban (James) nyári melegben; a Hungáriában.

Az emberek: Fülep és lakása, Lukács és lakása, Balázs és lakása, Mannheim és lakása, Antal és lakása, Wilde és lakása, Fogarasi és lakása.

A nők: a francia nők.

⁶⁹ Tolnay a Budapesti Kereskedelmi Akadémia Felsőkereskedelmi Iskolájának növendékeként Ferenc József halála után Glatz Ernő magyartanár önálló gondolkodásra felhívó bátorítására néhány társával egyetemben olyan botrányosan szabadgondolkodó dolgozatot írt, hogy az érettségét már kénytelen volt a Vas utcai reálban letenni. Fülep az iskola tanáraként a diákok védelmére kelt, sőt cikket is írt ez alkalomból *A JÖVŐ NEMZEDÉKE* címmel, melynek közlésétől a Szabó Ervin felajánlotta lehetőség ellenére éppen pártfogoltjai érdekében állt el, s az csak az 1976-ban kiadott *A MŰVÉSZET FORRADALMÁTÓL A NAGY FORRADALOMIG* című kötetben jelent meg nyomtatásban (II. 77–84. o., szerk. Tímár Árpád); viszont az események nyomán ő is otthagytta az iskolát. (Vö. FÜLEP LAJOS LEVELEZÉSE, I. M. I.)

3.

Princeton, 1956. dec. 29.

Anyám, aki 1875 körül született, nem hagyott mélyebb emberi nyomot bennem. Nem szerettem igazán, gyakran szégyenlettem, mert nem felelt meg annak a szépségideálnak és jellemideálnak, amit én formáltam egy nekem való anyáról. Valami puha, formátlan, mindent megbocsátó szubsztancia volt benne, de centrum nélküli volt jelleme is. Irigység és jóság együtt. Arca később megszépült, Sybilla-szerűvé vált, orra finoman hajlott, nemes volt. Művészi hajlamai énekben és költészetben jelentkeztek. Egészeben boldogtalan volt, mert nem volt képes saját életét felépíteni.

Árulónak, szótörőnek éreztem, amikor Abbáziában hirtelen egyedül elutazott Itáliába, pedig *megígérte*, hogy engem is elvisz magával oda, ahová vágyódtam. Ezt sohasem bírtam elfelejteni, sohasem hittem többé szavában. Megbízhatatlannak és hazugnak tartottam ezentúl.

És amikor elajándékozta, kérézésem nélkül, két gyerek [...]ámat (15 éves lehettem), dőfésnek éreztem ezt is. Nem értette meg, hogy mit jelentettek számomra e gyermekjátékok! Hiába sírtam, hiába akartam visszaszerezni: nyilván hazugság volt, hogy elajándékozta Mihálynak (a szolgának). Nem volt generózus, ajándékokban sem (szemben Atyával, aki szigorú, generózus és megbízható volt).

Nem volt respektusom vele szemben. Irigysége, féltékenysége kiterjedt mindenki-re, a cselédségre is, ami felette zavart. (Sassváry Annára is.) Jóságát főleg anyjával szemben gyakorolta: a bécsi szép Nagyanyával. „Matki” Lázár Jenőt szerette.

Anyával, szegénnyel, mindvégig kritikusan álltam szemben, „kívülről” néztem őt, nem éreztem magamban a szerelmet iránta. Elzárkóztam. Wortschwalljai⁷⁰ leperegtem rólam, egy szót sem hittem el neki, amikor a kis Baden b. Wien-i hotel szobájában meglátogattam. Par excellence „szerencsétlen” volt: *belülről* és *külső* életkörülményei következtében. Keveset örökölhettek tőle jellememben. Mindenesetre anyaiideáljaim teljesen ellentétesek voltak. Véletlenszerűnek éreztem, hogy éppen ő az anyám, és később e hiányzó anyaérzést barátnőknél igyekeztem pótolni. Azt is éreztem, hogy csak *beszélve* aggódik, pl. egészségem miatt, de hogy semmit sem tenne.

Atyámtól először félttem, azután megszerettem. Igazán csak halála után emelkedett fel alakja arra a magaslatra, amelyen most látom őt: most tisztetem. A maga nemében nagyszerű jellem, nagyszerű ember volt.

Ő sem felelt meg teljesen magasröptű Atya-ideáломnak (bárha sokkal inkább, mint Anyám): annak a délceg, karcsú, kultivált arisztokratikus Úrnak, akiről én álmodtam. Kissé kövéres, zömök ember volt, lúdtalpas lépteit voltak, tartása kissé görnyedt, műveltsége hiányos. Másrészt szép volt nemes arca. És nemes volt jelleme. A szép és jó felé törekedett egész életén át. Ő fejlődve emelkedett, külsőleg-belsőleg. Neki sokat, nagyon sokat köszönhetek. Vele szemben is elzárkóztam. Nem is igen lehetett vele problémáimról beszélni, nem értette volna meg őket. *Idegenként* éreztem magam a pompásan terített asztalnál a bécsi ebédeken. Ő is zárkózott volt, és jóságát szavak nélkül, tettekben mutatta meg.

⁷⁰ Szóáradatai.

4.

Princeton, 1958. nov. 28.

Szentmilivicsi Sassváry Anna dicsérete

Te kis keménykötésű, dióbarna szemű, barna complexú temperamentumos nőcske, Te kis meleg *színmagyar*, Neked köszönhetem, hogy a patinás Múlt iránt érdeklődni kezdtem. Te vittél fel bennünket a Várba, Te mutattad meg az Úri utca régi palotáit, te olvastad fel a márványablák történeti szövegét nekünk. Hála ezért! Szerettelek (talán kicsit szerelmes is voltam Beléd), noha Te Viktort⁷¹ szeretted jobban. Talán 6-7 éves lehettem. *Szerettelek, és bizalmam* volt Benned, ezért tudtam félelem nélkül engedelmeskedni dresszírozásodnak és állva a válladra ugrani és állani! Bedresszíroztál cirku-szi gimnazistának.

Csinos termetű, barna bőrű, meleg szemű, takaros kis nő voltál, déli típus (Bajáról jöttél, ha jól emlékszem), rendben volt a szalmád a fejedben (szemben Anyám konfúziójával, nemtelen ösztönéletével, szörnyű irigységével és féltékenységével), és én éreztem, hogy különb, nemesebb vagy. Atyám-Anyám sohasem gondoltak volna arra, hogy elvigyenek a „dicső múlt” emlékeit a Várban megnézni velünk. Nem volt kapcsolatuk a hazai múlttal. [...]ként éltek Pesten. Idegenként éltek ott.

Anna, Te voltál az első, aki elhozta nekem a föld Geniusát!, és megtanítottál rá: hogy szeressem.

Vidékies voltál; kis tarka virágmintás fekete bársonyblúzt hordtál vasárnap (ízleste- len lehetett, de nekem tetszett); de mindig nett és tiszta voltál.

Néhanapján elvittél „sétálni” valami hajókapitány rokonodhoz, aki a Dunán élt, egy teherhajón volt lakása – egész kis polgári világ. Egyszer elvittél a Szt. István Bazilika és körút melletti házba, rokonaidhoz (?) – szegényes, kispolgári keresztény milieu.

Egy fél század múlt el azóta. Visszatekintve csak azt sajnálom, hogy nem láthatlak, hogy nem ölelhetlek meg, hogy megköszönjem leckédet egy életre. (Tudom, hogy a 30-as években, hűségből, felkerested Anyámat. Neked akkor jól ment a sorod, elegáns voltál. Kedves volt, hogy nem felejtettél el Te sem.)

5.

1956. dec. 27.

Princeton, N. J.

Tegnap este olvastam Illyés Gyuszi fejezetét a „Hunok Párizsban”: *A Döfés* a címe.

Ilyen döféseket kaptam én is. A pesti életemben még Atyám-Anyám védtek, és úgy- szólván vattába voltam bepólyálva. Nem érhetett baj.

Az első döfés Glatz tanár beárulása volt és iskolaváltás „felségsértés” miatt: 1917-ben.

A második döfés az volt, amikor a berlini egyetemen 1919 őszén nem vettek fel diáknak (egy szemeszterig). Minden ok nélkül – engem, aki olyan idealizmussal és lelkesedéssel jöttem közéjük tanulni! *Csak* tanulni. Igazságtalannak éreztem.

⁷¹ Tolnay ekkor Svájcban élő fivérééről van szó. A dokumentumokban szó van egy bizonyos Révay-ági rokon- ságról is. A feljegyzések szerint Tolnay Antoine Révay nevű festő unokaöccsét utolsó éveiben szinte fiaként szerette.

A harmadik dőfés 1925-ben volt, a „könyv”-affair a bécsi Egyetemen. Tiszta koholmány volt!

A negyedik dőfés 1926-ban volt: Sedlmayr⁷² kritikája *Bruegelem*ről.

Az ötödik dőfés 1933-ban Párizsban a csukott ajtók az emigráns előtt. Egész párizsi éveim kis dőfések voltak.

A hatodik dőfés Princetonban ért: Weinberger kritikája 1945-ben. 1948-ban, amikor az Intézet nem újította meg tagságomat: ez volt a hetedik dőfés.

Máriának hét fájdalma volt. Hány dőfést kell egy halandónak kapni, aki nem vigyáz a szájára?

De voltak emberi dőfések: a legrosszabb Géraldine volt, kisebb Claude. A bolognai levél is ilyesmi volt, de hatása nem ment oly mélyre, mert ő kéznél volt. A dőfésekben megedződünk.

6.

1959. máj. 10.

A metafizikai idealizmus

Raissa Maritain, *Les grandes amitiés* olvasása közben:

Azt látom, hogy ami náluk döntően fontos volt: a pozitívizmus és materializmus meghaladása (Überwindungja), az új vallásosság és spiritualizmus és metafizikai idealizmus elérése – azt én készen kaptam már gyermekkoromban. Ez generációs kérdés: kb. 17 évvel vagyok fiatalabb. És azt is látom, hogy a Péguy–Maritain–Psichari–Léon Bloy⁷³ irány autochton volt, és egy *európai* courant-ná vált, amelyik minálunk Pesten hamar érezte hatását, szinte szimultán volt a párizsival: a *Szerda* (1908?),⁷⁴ a *Nyugat* és a *Szellem* (1911) körül tömörült társaságok. Én tehát (anélkül, hogy tudtam volna), Maritainnek tanítványa voltam, i. e. az ő *courant*-jában úsztam, vele voltam láthatatlan kapcsolatban, amikor *Fülep–Lukács–Balázs–Mannheim–Bartók–Kodály* szellemtudományi előadásaiba jártam! A Máli is ide tartozott. (De nem a Jászi.) (A felbomlás ott kezdődött, amikor Varjas, Bolgár, Spitzer és hasonló materialisták beléptek a körbe.)

De azért ez az irány mégis inzisztált nálunk – és ezt csak most látom, amikor annyi év után az a szerencsém van, hogy az irány egyik forrása, Maritain, barátom és szomszédom!

Maritain ugyanis *külsőleg, belsőleg egy* evvel a spiritualizmussal: szépséges, finom vonásai, kék szemei, douceurje, gyengéd finomsága, jósága, hangja, mozdulatai (lassúak, agresszivitás nélküliek) – minden *összevág*, harmonizál az égi szózattal – az idealizmussal, a spiritualizmussal, amelyet hirdet. És magától értetődő, hogy nem tagadta meg – hanem, íme, fél század után is hú maradt hozzá.

Minálunk azonban az irány átvett, másodlagos volt: ezért már *fizikailag* sem quadráltak az irány képviselői ahhoz, amit hirdettek: leginkább *Fülep* felelt meg szép és érdekes Krisztus-fejével, istenes ember lévén, rótes barna szakállá, finom orra, nyugtalan tekintete; de még ő sem, mert nem volt doux, hanem szilaj, gyakran gúnyos (né-

⁷² Hans Sedlmayr (1896–1984) osztrák művészettörténész. Nem tudjuk, hol jelent meg az a kritika.

⁷³ Charles Péguy (1873–1914), Ernest Psichari (1883–1914), Léon Bloy (1846–1917) modern katolikus francia írók, gondolkodók, utóbbi a Maritain házaspár keresztapja.

⁷⁴ A *Szerda* 1906–1907-ben működött, közvetlenül a *Nyugat* előtt.

ha epés), szürke szemében nyugtalan lángokkal. Nála az idealizmus a protestantizmusából jött: nemes elvei (meg nem alkuvás, kiállás az igazság mellett stb.) protestáns eredetűek. De spiritualizmus volt ez is. Fülep mindenben keresztül, talán meg is maradt a rúdnál.

Lukács már kevésbé quadrált fizikailag. Hiányzott a szépség. Noha abban az időben lecsüngő szőke bajuszával, sápadt arcával, óriás homlokával a katexochén *Szellem* embere volt. De valahogy német Professor-Privatdozent kiadásban. Hogy nála azután a nagy pálfordulás elérkezett, az onnan jön, hogy nem volt alapvetően egy a vallásos metafizikával? Mindenesetre törés van nála, ami a forrás embereinél (Péguy–Maritain) nem volt.

Balázs Béla, minden kedvességével, emberségével szintén nem hasonlítható a franciákhoz.

Mannheim akkoriban szép fiú volt, dús hajjal, romantikus külsővel (Werbőczy utca!) – ő megfelelt az iránynak fizikailag is (de zsidósága révén más nuance volt).

Bartók és *Kodály* voltak a legtisztább képviselői nálunk az új spiritualizmusnak – ezek a kis termetű, szép magyarok, bennük sem volt a *douceur*. Erősebb kötéseik, makacsok – mert több ellenállással kellett küzdeniök.

7.

1961. febr. 21.

Hatvany Lajos (1880–1961)

Először Pesten találkoztunk. Talán 1936-ban(?) – amikor Thomas Mann járt Pesten?⁷⁵ Nála vacsoráztam egyszer a Várban, palotájában. Gyönyörű két könyvtártermére emlékszem, a kisebbik a magyar, a nagy a világirodalom. Tökéletes rendben álltak a szép kötetű könyvek. Kéziratok vitrinben. Főleg Ady-múzeum volt ez. Képe csak egy volt: Rippl-Rónai Önarcképe (festett) a hálósobában (v. vendégsobában). A vacsorán állandóan fröcskölte a gyűlöletet, a panaszt, a kritikát üldözői ellen. Vicitimnek érezte magát, „ecetes spongya a szájamban”, mondta.

Másodszor találkoztam vele Párizsban, 1938/39-ben a Tour d’Argent-ban lakott. Szeretett az Île-re menni; minden házát ismerte, mint otthon az Úri utcáit, és szeretett guide lenni. Egyszer Tolnai Gáborral látogattam meg. Állandóan panaszkodott, támadt, szidott, és rosszmájú volt. Sárga komplexív bőre is utalt az epés emberre. Nagy termetű, elegánsan öltözködő, ördögi maliciózus és cinikus arckifejezésű ember volt. Honvágy gyötörte. A Boulevard St. Germain külsőbb részében (Cluny után), a teraszon trónolt egy kis kávéházban, körülvéve „famulusaitól” – akik között volt Hevesi András. A rosszmájúság megett hatalmas hazaszeretetet és irodalomszeretetet lakozott.

Ressentiment fűtötte, mert nem játszotta el azt a vezető szerepet, amely szerinte neki „dukált”. Az antiszemitizmus miatt. Nem értettem ezt a hepciáskodást: miért nem él gyönyörű palotájában békében? Miért a folytonos panasz? A dignitást hiányoltam benne. Megmutatta a régi Pest-Buda metszeteit, megmutatta a házat, ahol először közösült. Megmondtam neki, miért a sok *ressentiment*? És ő azt válaszolta, hogy a *ressentiment* az ideológiák *főrugója*, hogy Károlyi M. is *ressentiment*-ből lett baloldali [...].

⁷⁵ Thomas Mann 1935 és 1937 között hatszor járt Pesten.

A sok rosszal és sok kvalitással együtt, ahogy volt, H. Laci⁷⁶ jellegzetes, nélkülözhetetlen figurája volt Pest-Budának; rengeteg jót csinált, miközben sokat rombolt. De *kultúrája, tudása, érdeklődése* a múlt és jelen iránt szellemiekben – az volt neki. És flairje, új tehetséget felfedezni. Utolsó mecénás volt nálunk; átvette az Esterházyak szerepét.

Engem nem szeretett, mert megmondtam neki, hogy nem értem, miért nem nyugszik meg boldogságban, miért van tele súlyos ressentiment-nal, borúlátással? Ha közelemben volt, cinizmusa, előkelőtlensége zavart – távolról azonban tiszteltem.

8.

Lukács György

1. Nagy sápadt fej, hatalmas homlokával, hátrafésült, hosszú, művészi hajával, lekonyult szőke magántanári bajuszával, törekeny alakjával: aszkéta és tudós. Születése volt nagypolgári: distancia és szívósság. A Szellem embere.

2. A fiatal Lukács a pozitívizmussal szemben az új metafizikai spiritualizmus, a megalkuvással szemben a normatív etika, a hitelenséggel szemben a misztikus és lírai vallásos eksztázis, a polgári divulgációval szemben az arisztokratikus minőségiség, színvonal apostola. De kezdettől végig a nagy *humanisztikus hagyomány* és a „modernség” szintézisét keresi, legkorábbi kísérleteitől a legutolsóig, amikor a modernség egyenlő marxizmussal. Nobilis volt, és ezért használta a „von”-t. Ez a nobilitás megmaradt benne: az erkölcsi nobilitás. A lényegben soha nem alkudott meg.

3. Szenvedélyes, kifáraszthatatlan dialogizáló, beszélő, vitakozó volt, egy csésze fekete kávé és egy nagy szivar (amelyből élvetegen – ő, az aszkéta – szívta az inspirációt) mellett. Szenvedélyes volt a lényeglátása, azonnal meglátta a problémában a strukturális lényegét, az axiómát, és rögtön kiemelte, kihámozta azt a magot a betakaró burokból, és felcsillanthatta tisztaságában. Külön [...] gondolkodási szervei („csápjai”) voltak, amelyekkel a „komplexumból” kihámozta a lényegmagot, és a „mechanizmust”, a dinamikát is meglátta. Fényt derítő, sötétben világító agya volt. Produktivitása kifáraszthatatlan: a szellemben élt (alig evett). Bátor volt. Bátor volt 1956-ban: az egyetlen, aki nem írta alá a nyilatkozatot.

4. A „Lukácsi-naprendszer”: a többiek szatellitek voltak. Sokan neki köszönhették gondolkodásuk „forradalmasítását” – de ezt nem nyugtázták nyilvánosan, sőt igyekeztek eltitkolni, hogy tanítványai voltak/mentoruk volt – Mannheim, Hauser, Antal (Lesznai Anna) (Balázs Béla). Szellemtudósok köre. Révai pimaszul megtagadta, denúciálta. Mások: Lucien Goldmann popularizálták nyugaton.

5. Mint *kultuszminiszter* nem a politikai beállítottság, hanem a rátermettség és tehetség szerint nevezett ki: megnyitotta az Egyetemet, amely soha olyan kitérő tanári karal nem rendelkezett. Ellenségeit (Babits) is kinevezte.

6. Baráti hűség és kiállás: Popper Leo, Balázs B. Én magam.

7. *A fogalmak: Totalitás* és fragmentarikus, a tipológiai (pl. a Regény elméletében), a Kunstgattungen (Expr. + Roman) történetfilozófiai Bedingtheitjei. A fogalmak „dinamikája”, dialektik.

8. A közvetlen élmény, a forma élménye (nem akadémikus közvetettség), nem a

⁷⁶ Hatvany Lajost családtagjai és barátai Lacinak szólították.

priorik, de a célja transzcendálja ezt, mert utópikus etikába torkollik: a szabadság birodalmába, a lélek-lélek viszony, a megváltozott emberiség paradicsomába.

Tán legnagyobb dísze volt a mai Magyarországnak, szellemi kincse, mágneses vonzóereje, és nem akarta elhagyni – de ezt hazájában nem értékelték kellőképpen. Pl. Antal és Hauser. A törpék világában nem ismerték fel a szellemi óriást, és a nemzet, amelyért dolgozott és szenvedett, nem adta meg neki azt az eminens helyet, amelyet megérdemelt volna. Reméljük, hogy halála után megadja.

Filozófiája: egzisztenciális – az emberi lét javításáról van szó. Lukács az egyetlen, aki *nagy perspektívában* nézi ezeket a dolgokat [...]

*

Amalfi, 1954. szept. 24.

[Lukács Márai-kritikájáról:] Rómában olvastam, egy internacionális könyvesboltban, Via d. Botteghe oscure – ressentiment-ből született, fontoskodó, túllicitáló, gonosz – nem érvényes. Nem hittem volna, hogy Lukács ilyen kicsinyes.

*

Budapest, 1969. szept. 13-án Lukácsnál. Itt „itthon” vagyok. Lukáccsal a beszélgetés előbb az ő és az én munkámról folyik. Ő ír egy *Ontológiát*, ami az *Etikája* alapja lesz. Beszélünk a „Vasárnapról”, és én hangsúlyozom, hogy az ő számára is fontos volt (szemben azzal, amit előszavában⁷⁷ mond). *Antalról*: marxizmusa absztraktul applikált. *Mannheimről*: egocentrizmusáról (nyilván kihasználta L.-ot). *Fülepről*: jóban vannak, de nem látja őt, az ibseni attitűdjét nem bírja akceptálni.

Mindig és mindennel szemben talpraesett válasza van, mert különös észcsáppjaival minden helyzetből ki tudja ragadni azonnal a lényegét, és ezt azonnal a „helyére” utalja. *A meg nem szűnő* gondolkodó, aki mint mágus közeledik a léthez, és *előzetesen* végiggondolja azt.

[Kiegészítés ugyanazon a lapon:] 1971. jún. 24.

Az utóbbi évtizedben Lukács lakása a Duna-parton, szemben a Gellértheggyel – a legszébb kilátással – nemzetközi összejövetelek helye volt – hozzá jöttek mint egy csodaprófétához mindazok, akiknek Európa, a világ jövője szívügye volt. Mit akar az igaz ember végső soron? Az igazságtalanságot kiküszöbölni a világból, visszaállítani a Paradicsomot, ahol lélek lélekhez szól. Ezt elérendő, pusztulnia kell a kapitalisztikus rendszernek, de pusztulnia kell a mai álszocialisztikus világnak is! Mit is mondott a Gellérthegyen levő orosz felszabadulásszoborról? „Akkor fog megvalósulni az igazi szocializmus, ha az oroszok maguk elteszik innen.”

Két város

Megköszönve a fenti dokumentumok közreadásának lehetőségét mindazoknak, akiket illet, zárjuk ezt a válogatást egy emlékezetes pillanatképpel. Tolnay álmai városában élte le élete utolsó tizenöt évét, de szülővárosának emlékéitől sem tudott soha elszakadni. E két városnak állít emléket az alábbi naplófeljegyzés, amely akkor született,

⁷⁷ A REGÉNY ELMÉLETÉ-nek 1962-es előszaváról van szó.

mikor még sem azt nem sejtette, hogy lesz idő, mikor Firenzében élhet és dolgozhat, sem azt nem remélhette, hogy valaha viszontlátja Budapestet. Azt pedig végképp nem láthatta, hogy egy cédulán a pontokba szedett teendők között egyszer majd kifut a tola alól egy mondat, amelyet nem húz át, mert az elintézése már másra vár, de a helyszín ugyanaz lesz, mint az alábbi lírai gondolatfutamé, a Domb, „*hol a Templom ül, mely a jól-vezérlett város fölött lenéz a Rubacontra*”:⁷⁸ „Mon enterrement: auprès de Rina, no. 467, Monte S. Miniato.”⁷⁹ A firenzei vértanú sírkerttel körülvett hegyi templomának lábánál szülővárosa jut eszébe.

Firenze. 1957. júl. 29. Monte S. Miniato (Piazzale di Ma)⁸⁰ este 8-kor: hatalmas félkörben húzódnak az idomos hátú hegyek (mind horizontális hullámvonalban, nincs abrupt vertikális csúcs), és körülveszik a várost. A hegyek most már sötétlilák, szürkelilák, szürkék. A kupola messziről jelöli a városcentrumot. Szegletes dinnye (melone) alakja nemes korona. De a Signoria tornya: fiú, agresszor.

Az Arno fénylik, a hidak karkötők, az ég ma felhős (részben), de a hasadáson keresztül sápadt narancs *foszforszkálás*.

Hogy viszonylik ez Pesthez? Vielfáltiger, schöner als Pest.⁸¹ De Pesten a folyó dominál, a budai hegyek közelebb vannak, de a folyó szélesebb. Bp.-nek két arch. centruma van: a Vár és Parlament, Firenzének egy: a Duomo. Bp. feudális: mert a Vár természetszerűen uralja a síkságvárost, Pestet. Firenze polgári: nincs senki fölrendelve. De ő a síkságon terül el, amely körülhatárolt (és nem végtelen).

Bajtai András

AMI TITOK

Nem félünk semmitől, pedig lenne rá okunk. Amikor paplanunkat éjjelente elsodorja az ár, alig kapunk levegőt. Mégis folytatjuk az evezést a tó felé, ahol egyetlen szóval mindent megmagyarázhatnánk. Ahol a láztól még télen is kihajtanak a fák levelei. Nem ijedünk meg, ha fürdés közben hínárok fogságába esünk, vagy a kád vízből kiugrálnak a halak. Evezünk, amíg az első fényfoltok felnyitják

⁷⁸ Dante: ISTENI SZÍNJÁTÉK, PURGATÓRIUM, XII. ének. Babits Mihály fordítása.

⁷⁹ Temetésem: Rina mellé, no. 467, Monte S. Miniato.

⁸⁰ Piazzale Michelangelo, a kilátóterasz Szent Minias hegyének oldalában, Firenze fölött.

⁸¹ Sokoldalúbb, szebb, mint Pest.

az alvó szemét, majd egy hideg kéz
letépi testéről a takarót. Nem
reszketünk, ha jön a vihar, és elveri
a szőlőt a jég, hallgatunk tovább,
semmit sem szólunk arról, ami titok.

A VISSZAÚT

El akartam mondani, hogy
éjszakánként megszöktem,
és visszajártam a kertbe. Hogy
térképek nélkül barangoltam
be a várost: a szűk tereket
és a néma parkokat. Szerettem
volna, ha tudod, hogy sálam
a térdemig ér, de sokak szerint
még mindig nem elég hosszú.

El akartam mondani, hogy
időm lejárt, és ez már a visszaút.
Ez a kövekkel és kavicsokkal
teleszórt szűk folyosó, ez a
boldogságnál is hosszabb, fehér
labirintus. Szerettem volna,
ha tudod, hogy nem ilyennek
képzeltém, most mégis indulok:
összegubancolódtott ágaikkal ne
találjanak itt még egyszer a fák.

Utassy József

GONOSZOKHOZ

Engemet nagy ívben elkerül a Halál.
Sok borsot török még az orrotok alá!

RAGADOZÓ

Lármázik a kertben
egy karvaly.

A mihaszna.

Torkotokba fullad
a dal,
fülemülék!

És nincs könnyörület.

Csőre,
iszonyú karma
szívetek szaggatja:

csuromvér a pázsit,
piros csatatér.

Mert nincs füle a dalra:
csak a diadalra!

Isten egykedvűen
nézi e hülye lényt.

MINDENEK ELLENÉRE

Sietni én sosem siettem.
Gondoltam, megvárnak a dolgok.
Hiába volt sorsom kietlen:
boldog voltam, boldog és boldog.

Ezer dalnak életet adtam,
léteimet adtam ezer dalnak:
pacsirtálljanak a magasban,
örömére ifjúnak, aggnak.

Jenei László

A KISEBB ÉS A NAGYOBB HAZA

A csoda borzalmas dolog. Rávilágít arra a tényre, hogy nem vagyok a magam ura. Ha például az új naptár szerinti Nagyboldogasszony-nap vigíliáján a Madonna azzal kápráztat el engem, hogy a lábamon tátongó seb árkait elsimítja, akár a tó vizét az éj, akkor én inkább félni kezdek, mint örülni. Félni és duzzogni, durcásan mormogni egyszerre, ami, ugye, nem a legjobb vegyíték.

Az én bátyám a nyáron eljutott a loretoi Casa Sacrába, Szűz Mária házába, és elmesélte itthon, hogy a látogatás után még napokig eleség után siető rágcslóknak látta az út köveit, állandóan eligazító hangokat vélt hallani, akár a legkiválóbb vadász az erdőn, s minden, amit magához vett, tisztán érthetően szólt hozzá.

Bármennyire kérleltem is, azt már nem mondta meg, hogy mit mondott neki a hús vagy a kenyér, kiváltképp a bor, s a hangok felől sem bízott rám semmi közelebbit. Gondoltam, nekem is el kell majd mennem Loretóba, hogy szóra bír hassam végre a világnak ezt a csöndesebb és rejtélyesebb felét is.

Egyébként az egész eddigi életem ilyenre sikeredett – távol maradtam attól a lehetőségétől, hogy egy vegytani kísérlet összetevőjéhez hasonlóan feloldódjak az élet elegyében. Amikor az iskolákról esett szó, a szüleim erősen emlékeztettek arra, hogy másodikként jöttem a világra, s mint ilyennek, a nehézből és a könnyűből is csak a maradék jut. A lányoknál eregethettem a verejtékemet, amíg egyáltalán észrevettek, de persze abban sem volt igen nagy köszönet, hiszen ki figyel az árnyékban nőtt, satnya kis fára.

Tízéves lehettem, amikor a falunk melletti tóból ki kellett engem menteni. Elúsztam a partig, azazhogy a parttól csupán egy-két karcsapásnyi választott el, de ezt már nem akaródzott megcsinálnom. Akartam, hogyne akartam volna kikerülni, de megálltam, ahogy a karommal felvert fodrok is kacskaringós mintába merevedtek körülöttem, s elhallgatott minden és mindenki. Isten rám nézett odafentről, megcsóválta a fejét, és nézett hosszan. Azt hiszem, bosszankodott miattam, hogy ilyen engedetlen vagyok. Nem illek a rendjébe, nem öltözöm be alattvalójának, mert nézzék csak, ki tesz olyat, hogy szégyenszemre nem akar élni tovább?

Ha tudták volna, hogy mennyire félrevezette őket a látszat!

Később sem hitte el nekem senki, hogy valóban ki akartam kerülni a gyilkos anyagból, hogy eszemben sem volt idő előtt elengedni anyám kezét. Csak annyi történt, amennyi egy gép működésében is beállhat, hogy elromlik valami, és vége. Úgy romlik el valami, hogy nem tudjuk az okát.

De hirtelen elkapott egy kéz, megragadta a csuklómat, s a partról bedőlt fa ágára húzott. Amikorra kiszivárgott a fejem résein a víz, mindenki megnyugodott, s ez a békeség járulhatott hozzá ahhoz, hogy a bátyám nem bántott. Kimentett, s ezért joggal el is verhetett volna, mert megijesztettem, mert szerencsétlen voltam, mert a karmozdulatokat, melyeket belém sulykolt, ha csak egy pillanatra is, de elfelejtettem, és mert hogyan merem én magamra vonni a köz figyelmét, amikor ő is jelen van.

Attól kezdve egész mítosza lett a ráutaltságomnak s terjedelmes inventáriuma a kötelezettségeimnek.

Kevéssel ezután lóról estem le, s a fejemet annyira beütöttem, hogy napokig okádtam, szédelegtem, s még a láz is kivert. Ki más, ha nem a bátyám volt az, aki rám talált az erdőn, s karjában hazavitt. Mindennek betetőzéseképpen, alig két hónappal felgyógyulásom után, a vacsora végén majszolt alma darabja akadt a torkomon. Vitt, vitt, mint a szélvész, hogy a közelítő orvos hamarabb érjen el, s elesett velem, minekutána lélegzetem gátja kifordult a helyéből, s én a sok hab és nyálka után egy jó levegős hörgeést tudtam produkálni.

Ha bárki eddig azon gondolkodott volna, hogy számba vegye Istennek körülöttem való munkáit, immár a lényeg felől megbizonyosodva bátyám praktikáit elemezgethette. Senki nem vonta kétségbe, hogy a mi kettőnk kapcsolata olyan erős, mint az ikreknél lenni szokott, és még erősebb is. Bármilyen távolságból megneszeli, ha baj ér, s ott terem. Ha menteni kellett, mentett, ha védeni, védett. Ennek így is ment híre. Hiszen ami jól végződik, azt felemlégetik.

Én úgy éreztem magam ebben a helyzetben, mint akit úgy nevelnek, hogy ha arcul ütik, mosolyogjon. Nem azért vitatkoztam volna, hogy nem jó életben maradni, de-hogyis, hanem az egybevetés fokozódó igazságtalansága, egyoldalúsága miatt, azért, mert az öcs szerepe olyanná vált, mint egy bronz öntőforma, melyből bár szép szobor lehet, de változtatni a terven, sem alakján, sem mozdulatán, sem egészén, már lehetetlen. Megfogott a sorsom, mint a belül csirizzel bekent öltözet.

Éjszakánként belenéztem a sötétségbe, és úgy éreztem, hogy messzebb látok, mint bárki halandó. Nekem mozgott az, ami másnak állt, s nekem láthatóvá vált, hogyan születik újjá az életerő hajnalig, hiszen körülöttem egy műhely zajával és forgatagával ezen ügyködött minden kis rész. Elmondtam ezt egy alkalommal a bátyámnak, de szavaimat bizonyára nem jól választottam, hiszen olyan hahota tört ki belőle, hogy végre először nekem kellett megtámogatnom őt. Azután csak nézett rám egy ideig, de abból az elsimult arcból már semmit sem lehetett kivenni, ugyanúgy jelenthette a csendje az értő töprengést, mint a rémült, távolságtartó hitetlenkedést.

Más alkalommal jobban jártam. Bátyám ekkor már a kálvinista prédikátorok szavai-val kelt és feküdt, tanult Boroszlón s a bázeli egyetemen. Először láttam sírni, amikor apámékkal tudatta, hogy a hőn szeretett heidelbergi egyetemet elpusztították, s így a diákok Marburgba kényszerültek. Egykutyta, hogy pfalzi vagy Habsburg-párti, német vette német vérét, aminek valahol örülni is lehetett, de apám letudta a dolgot annyival, hogy ha a hitért háborúznak, ő megköti magát a békében. A bátyám dúlt-fült, majd-nem nekiment apámnak, és én akkor bizony igen nagy zűrzavarba keveredtem. Ott volt ugyanis a lehetőség, hogy először tegyem át a lábamat azon a védvonalon, melyet a körülmények vontak bátyám s az öregek köré. S amilyen én addig kívül maradtam.

Apámnak sohasem tetszett a sok ceremónia. Ilyen tekintetben egyszerű ember volt, mondhatnám, magának való. Mindazonáltal igenis sok dénárja kötött ki a bátyám zsebében, ha arról volt szó, hogy tisztuljon, nemesedjen az esze, hogy tekintélye tovább erősödjön. Tetszett neki hallgatni a színes beszámolókat utazásról, messze földön híres tudósok okfejtéseiről, idegen népek szokásairól. Állandóan nyitva állt a kapunk, ha bátyám itthon volt, de ez sem volt elég, maga invitált kisebb seregletet, kíváncsiságtól kipirosodott arcú bábész hadat az asztalunkhoz, hogy hallgassák csak, miket tár eléjük a fia. Ilyen alkalmakkor én a bátyám útiládáján ültem, rögtön az ajtó mellett, megbújtam, mint kosz a köröm alatt, s egészen úgy is éreztem magam. Ehhez az útiládához egyébként, ha csak hozzáértem, én már rögtön láttam is azokat a messzi tájakat, hallottam beszélni, s értettem is azokat az idegen embereket, elfogadtam furcsaságukat, miként ők is az enyémet.

A társaság pedig sistergett napestig, mintha víz került volna a forró vasra, forgatták a szót így meg úgy, hogy végül eluntam. Akkor már fontosabb volt nekem az, ahogyan én láttam a dolgokat, ahogyan bennem tovább éltek.

Az ilyen alkalmak után, másnap, a kiürült házban, apám peckesen járkált, és nekem szólnom sem igen lehetett hozzá. Két-három nap kellett, hogy engem, a család gépezetének apró alkatrészét, ismét szerepem szerint tiszteljenek.

Egy idő után azonban elmaradtak ezek a nagy vendéglátások, amikor az apám rájött, hogy merrefelé terelődik a bátyám filozófiája. A társaság a bátyámmal tartott az elvek egyeztetésekor, de ő lemaradt. Csendek, hümmögések, félmosolyok, vagyis hát a kényszeredettség csúf nyomot ejtettek kapcsolatuk patyolattisztaságán. Omladozott az a várszerű, rémisztő erősség, ami elém magasodott mindig, ahányszor csak szólni akartam jelenlétükben. Nem én vettem be tehát: maguk rombolták le. Úgy cselekedtek, mint a német Heidelberggel.

És eljött egy nap, amely olyan volt nekem, mint hadvezérnek a végső diadal. Apám megállt előttem, s félvállról bár, de azt mondta, hogy *nacsak, hadd nézzelek, mi lesz tebe-lőled*. Aznap kora este a mezőn azon gondolkodtam, mit láthatott, amikor rám nézett. Rontotta-e a látását bármilyen előítélet? Homályosította-e a tény, hogy nem érdemem emelt fel hozzá, hanem csupán rám fanyalodott a bátyámmal vívott háborúsága miatt? Azok a szavak, gesztusok, melyeket egykor a bátyámra sugárzott, megvannak-e benne még, hogy én is részesülhessek a jótéteményeiből? Egyáltalán, miféle látvány lehet egy magamfajta, akinek oly sokszor szegte szavát a művi sorrend, a tekintély parancsolta szorulás a torokban? Milyen látvány lehetek én, a meg nem hallgatott gondolatok Dáriusa, az egyediség számalmas hajlékocskája.

Az apám szavaival rám vetülő fény, hogy *mi lesz énbőlőlem*, eszembe juttatta a bátyám egyik füzetében látott idézetet – az idő ósága nevel magas fákat.

Egy évre rá meg is történt az, ami eldöntötte a sorsomat. Abban az időben már én is csókdostam a lányokat, markolásztam a melleket, ha messzebb nem is jutottam. Kinézetre is jobb voltam, izmaim lettek, elemelkedett a semmitől az ingujjam, megszelesedett a nyakam, még a járásom is megváltozott. Törekvő lettem, ha nem voltak akadályok, én akkor is kigondoltam egyet magamnak. Pontosan akkor lettem ellensége a világnak, amikor az végre felém kezdett fordulni.

A bajt mégsem én hoztam ránk, s nem is a bátyám gyötrődésben égő hitelvei. Apám került olyan állapotba, valami medicusi ellenvetést nem tűrő kór okán, hogy korábbi életét nem folytathatta. Többé nem tőle függött, hogy áll vagy ül, láb kellett neki a láb helyett, kéz a kéz helyett. A fejét nem érte támadás, s örökdő tudatával mérhette fel mindennap, hogy hová jutott. Ennél rettenetesebb csapást én elképzelni nem tudtam. Itt nem lehetett nyúlni érte, mint a bátyám értertem a vízbe, hogy kihúzzuk. Nem lehetett immár őt megmenteni, csak eltűnni. És ez a szó: eltűnni! Egyáltalán ez a helyzet, hogy a legmagasztosabbal ezt művelheti valami rafinált porszem, a levegő rossz része vagy a bensőjében rágó kártevő!

Az egész ház élete álomszerűen lelassult, mintha igazodni próbálnánk az ő lehetőségeihez, s nem akarnánk megsérteni azzal, hogy hevesebb mozdulatot teszünk előtte. Megrontotta még az őszinte mozdulatot is ez a helyzet. Mert a mozdulatban benne volt a számalom s a rend szerint élők leplezhetetlen lendülete. Feléje fordultunk, s azon nyomban elszégyelltük magunkat. Feléje fordultunk, és elsírtuk magunkat.

Két helye volt nappal s egy éjszaka. Éjjel az ágy, nappal a tornác s az asztalfőnél ál-

ló karosszék. A tornácon tilos volt zavarni. A fák tetejét nézte, a völgy ölébe hajló fasor koronáit, a természet királyi díszzeit. Az asztalnál utasítások hangzottak el, s az egyik ilyen alkalommal kihirdettetett – munkára fognak. Szólni akartam, hogy nekem semmilyen mesterséget nem adtak, hogy elvették a bizodalمامat bármilyen tevékenység iránt, hogy miképpen csonkítottak éveken át önmagamba vetett hitemben. Hogy álljak ily hirtelen két lábra? Szólni akartam, de szólni nem lehetett. Éppen akkor, amikor úgy érezhettem, hogy megfogják a kezemet, rögvest el is engedték.

A világ még ellenségesebb lett, s tőle vadabb pofát csak én mutattam.

Földvártól egyet várt el a török, hogy a közszolgálatba küldött személyeket szállítsa. Engem a magyarok néhányan megfizettek azért, hogy a vállukról e terhet levéve, kocsimmal váltsam meg őket. Azokat szállítottam, akik Buda felé mentek, a szükségeset túl is teljesítve, egészen a vámig, mely a török előtt Ercsin lett volna, ha a falu el nem pusztult volna. Nagyjából hat német mérföldnyi utat tettem meg oda s ugyanennyit vissza. Ha napfelkelte előtt indultam, estére meg is térhettem, hiszen a napi út nem volt hosszabb tizennégy német mérföldnél. Két pihenővel közlekedtem, csak a török palánkvárainál megállva, Pentelénél, s az adonyi lakosság húlt helyén, melyet Dzsán-kurtaránnak hívtak.

Kiléptem tehát a rémséges pofájú világba, s rögtön olyan messzire hatoltam, hogy társaim szemében majdhogynem kalandornak tűntem.

Maga a hajtás nem volt valami érdekesítő dolog. Nyugalmas, jól ellenőrzött úton, ha kényelemben nem is, de biztonságban haladhattunk. Előre elhatároztam, s ebből nem is engedtem, hogy senkihez nem szólok, csak ha nagyon utolsó stádiumba kerülünk, csakis akkor. Hát jó darab ideig nem is kerültünk, így a negyedik héten már úgy érezhettem magamat, mint az a bárgyú lélek, aki a szörnyet magával étette meg.

Utóbb azonban más kezdett foglalkoztatni. Szomorú dolog volt látni a sok romot, az elpusztult falvakat. Képzletben elrendeztem ezeket a köveket és gerendákat, új értelmet adtam a létüknek. Házak lettek, templomok, középületek, melyek úgy pöffeszkedtek a főutca két oldalán, akár a fűzbarkán a bolyhok. Kutak és falak rakódtak, kapcsolatok feszültek, és hamarosan egész kis mezőváros állt előttem, amelybe azután diadalmasan behajthattam. Ebben a városban tudtak a jövetelemlről, s így ijedség egyik arcon sem látszott. Számítottak is rám, ahogyan az ember az áldásra vár vagy inkább a *csodára* – gondoltam, hogy mindjárt feljebb is srófoljam az értékemet. Mivel az emberek szőlőt műveltek a domboldalon, esőt és napot megfelelő rendben kívántak. Én ebben kezükre dolgoztam. Az állatot tartók mindazt elvárták, ami csak a jószágot nem öli el. A kereskedők jó pénzt s tehetős vásárlókat, az úton lévők puskás kíséretet követeltek. A lakosság egy része vízért, a másik borért esdekelt. A gyermeket nevelők éjszákára csendelt, nappalra táplálékot óhajtottak. Az öregek időt kértek még.

És én leszálltam a kocsimról, melynek kerekei arasznyira a föld felett futottak hangtalanul, s kezemet feljűk emelve megáldottam a süvegvetve térdeplő, hálás sokaságot.

Ezekből az éber álmokból a kocsí váratlan rándulásai zökkentettek csak ki, felocsúdtam, de nem volt bennem bosszúság. Olyan édes, kellemes bódulat uralta még egy ideig a testemet s az elmémet is, mintha magától a Jóistentől kaptam volna kiváltságlevelet.

A török nem bántott tehát, a sok egyéb nép, a bosnyák, a rác a török pissenésére kushadt vagy mozdult, mikor mi kellett. A magyar meg, legyen az pápista vagy kálvinista, Bethlen- vagy Ferdinánd-párti, ugyanezt tette: kushadt a romjain, vagy mozdult

az ég felé, csak éppen senki sem fizette meg a szolgálataiért. Engem nem zavart, ki ül mögöttem a kocsin, el voltam foglalva azzal, hogy gondolatban felépítsek minden lerombolt, felégetett települést. Estére egyáltalán nem éreztem fáradtságot, inkább tüzet, hatalmas tüzet, melyet a vágyaim fújtatója egyre csak táplált. Mert az ügyeket intézni kellett, a kérelmezők egyre csak érkeztek hozzám, mert gond azért volt ezekben a teremtett falvakban is elég. Elvetélt asszonyok, részeges férfiak, vakon született gyermekek, számos alakban a veszedelmek az állatokra, hogy ne is folytassam. Egy éve hordtam rangos és jelentéktelen szerzeteket Földvártól majdnem Buda alá, mire rájöttem, hogy az én teremtett világom egészen hasonlatossá kezd válni az igazihoz, amelyik csúf pófával nevet rám hajnalonta, amikor az ébredő leginkább védtelen.

Nyár végén nagy mozgolódás támadt, melynek sodrásában hazakerült a bátyám is. Épp jókor jött, mert szeptemberre megérkezett a menekülő Mansfeld, majd vadász-kutyaként a nyomait követve maga gróf Wallenstein. Mindenki rettegett, hogy mi lesz, ha a török Bethlen segítségére siet, s szembeszáll a gróffal. Én pedig úgy gondolom, hogy ha valamitől nagyon rettegnék, akkor az be is következik.

Irgalmatlanul sok lett a munkám, jóformán éjjel-nappal úton voltam. Ama kevés órák egyikén, melyet otthon tölthettem, karon ragadott a bátyám, s lenyomott maga mellé a padra. A tornácon ültünk, alig pár lépésnyire az apánktól. A bátyám borral kínált, s én elfogadtam, de a kezem is remegett a nagy megtiszteltetéstől. Ahogy átszántotta a belsőmet a vörös fürgeteg, az elmém a hallásom is megélesedett. Hallani véltem apám motyogását, pedig hát szundikált, a feje úgy billent félre, ahogyan olyankor szokott. Mégis eljutott hozzám a hangoknak valami formája, amelyre csak annyira figyel fel az ember, mint a kolompra – tudomásul veszi, bár a jelentését nem érti. A bátyám bizonyára nem hallott semmit, mert szakadatlanul beszélt, hosszú, egymásba folyó mondatokban.

Így tudtam meg, hogy a bátyámnak egyik fejedelemség területére sincs érvényes ajánlólevele, nélküle pedig fölöttébb kétségessé válik a visszatérése. El kell kezdenie tervezgetni az itthoni életét, mihez kezdjen magával. Anyám bólogatott, apám felől jöttek a hangok, melyeket csak én hallottam, s közben a gyomrom mind összebb húzódott. Tudtam, hogy ha a bátyám velünk marad, megszűnik a kiváltságos helyzetem, s újra ugyanaz leszek, aki voltam, a facsemete a kert árnyékosabb végében. A bátyám közben már ott tartott, hogy micsoda nevelésesen csekély problémával kell nekünk boldogulnunk, amikor a népünket s a hitünket is ezer meg ezer támadás éri, amikor a kálvinistáknak a török segítségét úgy kell tudomásul venniük, hogy vele veszítik hazájuk újabb részét. Szembefordíthatja-e bármi a hazaszeretetet és az istenhitet? A hívő református magyar ember lelkében mi történik, ha ez mégis bekövetkezik?

Engem ez nem érdekelt. Ilyen aggályos instanciázóm még nem volt a kísértetvárosaimból. Azokat földhözragadt esetek kötötték le, úgymint élet és halál, éhség és szomjúság, szeretet vagy gyűlölet. S egyik sem, az élet, az éhség s a szeretet sem jelentett többet önmagánál. Hogy volt egy Thurzójuk az evangélikusoknak? És hogy ez a Thurzó kevéssel később Thurzója lett a reformátusoknak? Ha lendül a szekerce a fa törzse felé, ugyan kit érdekel az elszánás és a becsapódás pillanata közti táv. Az a bevégezett dolog, ha kidőlt a fa. Az már nem állítható fel újra. Manapság már csak a bevégezett dolgokra kapja fel a fejét az ember. Én még talán arra sem.

Arra viszont felfigyelhettem, hogy a bátyám valósággal semmibe veszi az apánkat. Hogy tudománya köntösében különbnek érezte magát, az nyilvánvaló volt. Am ki tud-

ja, igazából hogyan járt az elméje. Hiszen ő cipelte a rozzant testet, elzavarta a szolgálot, és vitte apánkat az ölében, amiként engem is egykor. S bennem meg is kötött, hogy ő már csak ilyen lesz mindig: úgy ereszkedhet le szolgálalkú gyermekké, hogy kevélysége kicsit sem csorbul.

Hosszú beszédének egyetlen célja volt, mely egybeesett sorsom újabb változásával. A bátyám ugyanis rá akart venni, hogy nagyobb teret adjak útjaimnak, szántsam másfelé is a port, s ha már szántom, tartsam nyitva a szememet. A litániát elhagyva elég annyi, hogy a testvérem afféle kémkedésre igyekezett rávenni, ugyan szép szóval, de hát mégiscsak olyan dologra, amelyen rajtaveszthetek. Anyám nem szólt, de láss csodát – ez is miféle ellenem operáló *csoda* volt! –, apám hangosan és érthetően megszólalt. A feje oldalt dőlt, mint amikor alszik, így azt is gondolhattuk, hogy álmában beszél, s könnyebb is volt így, ugyanis azt mondta, hogy *vad vagy, az eszed vadsága ránt hibból a hibbe*. Megnyugodva vettem tudomásul, hogy nem engem talált el a penge. A bátyám viszont fel sem vette a szúrást. Folytatta ott, ahol abbahagyta.

Anyám, akit már az is megtévesztett, hogy egy alkalommal részről részre megjósoltam a másnapi eseményeket, ebben a megnyilatkozásban az élet misztériumából előreugró jelet látott. Odalépett a bátyámhoz, és akkor olyan valami következett be, amiről bizton állíthatom, hogy kimozdította a napot naponkénti és évi pályájáról, megnyitotta a földet, és elsötétítette az eget, hiszen az anyám egy sunyi mozdulattal pofon vágta a bátyámat.

A csattanás, a tenyér és az arc érintkezésének illetlenül durva hangja végre megakasztotta a nagy monológ folyamatát, de még a lélegzetet is. A bátyám felugrott a padról, szeméből természetfölötti fényekkel világított kifelé az a nagy, de egyszersmind hiábavaló akarás, hogy magyarázatot adjon a beállt helyzetre. Helyére akart tenni mindent azonnal, mert a pofon lendülete néhány apróság pozíciójában mégis változtatott. Késedelem nélkül meg akarta javítani a bizonytalanul működő alkatrészeket, de engem nem tudott becsapni, mert én megsejtettem, hogy ezzel hová vezet vissza mindhármunkat: mint engedelmes deákokat a pálca alá.

Az eligazító szavak elmaradtak. Úgy mentünk hárman háromfelé, mintha ocsmány ürülék masszáját lötyyintették volna közénk. Apám, aki ugye nemigen mehetett a maga erejéből, csak ő maradt a helyén.

Minden tisztelem azoké, akik hisznek a gyökeres fordulatok lehetőségében. Tisztelem őket, mint a hibbantakat szokás, részvétellel elegyesen. Ugyanis én a nevezetes pofon után két nappal már úton voltam délre, Paks felé, majd még tovább, Tolnán, Szekszárdon át egészen Mohácsig evett a fene. Lehetett tizenkét-tizenhárom mérföld is, s akadt immár olyan este, amikor nem otthon hajtottam álomra a fejemet.

Szállítottam kereskedőket, követeket, kiismerhetetlen nációbeli utazókat, miközben jó ismerője lettem az útba eső karavánszerájok mindennapi életének. Bátyám kéréseinek megfelelően figyelmem javát a török palánkok erejének, a lovasok, gyalogosok számának, összetételének kipuhatolása kötötte le, de vittem persze tovább a saját ügyemet is, hiszen ennyi nép, amennyi már alattvalómmá lett, nem maradhat gazda nélkül. Még inkább ki is terebélyesedett az árnyékvárosokból álló birodalmam, új meg újabb szokásokkal jelölt népek kerültek alá, ismeretlen célból készült eszközök, élőlények, gyümölcsök és magvak sorjáltak a kincstárnokom lajstromain. Önérzetes mosollyal lepleztem kitörő örömet, mely akkor töltött el, ha merész, eleddig nem látott ívű, bűvös esésű hajlatokat fedeztem fel a sík vidéktől elrugaskodó tájon.

Az én embereim újra odahajoltak a szőlőtőkékhez, gondos kézzel állatbőröket készítettek ki, könnyen egyeztek meg a felvásárlókkal. A lányaink engedékenyebbek voltak, a férfiak viszont előzékenyebbek. A fokok úgy állt a kezükben, mint egy friss hajtás a fán, fenyegetés nélkül, természetes nyugalomban. Gondolkodtunk ugyan mi is, hogyan is ne tettük volna, hogy mi vezérli a világot, azonban nekünk fontosabb volt a rend ránézésre, mint lényegét tekintve. Senkinek sem jutott eszébe ördöggel bagzott banyának nevezni a megújítókat szülő anyákat, mert nálunk nem voltak megújítók. A rend képe azért az, ami, mert mindörökkön változatlan.

Ha így nézzük, lényeges változás mégsem volt ez a directio. Tettem tovább a dolgomat.

A bátyámmal azért megromlani látszott a kapcsolatunk. S nem csak nekem, anyáknak is. Megtörtént, hogy az egyik vacsorával nem vártunk rá, anyám azt mondta, megél az anélkül is. Megjijedtem, mert ez azért már nem a természet folyása szerint való volt, hogy egy anya így rábízsa a körülményekre magzatát. A magzat viszont fel sem vette a nyílt figyelmeztetést, rúgta-rágta magát előre azon az úton, amelyről más már régen visszafordult volna. A fájdalmas meghasonlás útján.

Mert nem lehetett nem észrevenni, mennyire kiszívja az életkedvét a saját gondolata, mellyel, hitét hátrébb tolvá, használni próbált a hazájának. Hatalmas lelkesülés öntötte el, ahogy a határban állva karját kitérte észak felé, majd mintha legyeket riasztana, elnyúlt nyugat felé is, s Sziléziát rajzolta elém, ahol nemrég össze akarta fogni erejét a nagyságos fejedelem Mansfelddel, hogy a Habsburg kutyák ellen forduljon. Ő járt már Boroszlón, mondta, s én kételkedés nélkül hallgattam, hiszen felrajzolta a porba a város képét, s egy erős bökéssel kijelölte rajta az Erzsébet-templom helyét, amely szebb a gyönyörűnél. S mikor arrafelé voltak azok a népek, rengeteg nagy sokaságot képeztek. Elhűltem, mert még elképzelni sem tudtam azt a sok tízezer embert, akik csak úgy gyűrődhetnek egymásra, mint a mákszemek, ömledéke a gyilkos, szent szándéknak.

Hatalmas volt a lelkesültsége, mondtam, de a gonosz fűthette áttüzesedett pokoli fűvókákon át. Hiszen hányszor láttam sírni! Az én hatalmas, életmentő, fölém tornyosuló, igazságkereső bátyám, ahogy lebukva egy ló oldalához, ház sarkán gyorsan átlenyúlva vagy a ház végi bokros felé futva a szeméhez kapja a kezét, s a távolodó test felől olyanféle hangok jönnek csak elő, amelyet a koca ad, ha már a vére végét folytatja. Szívet szorító érzés volt nekem, hogy így láttam őt, és igen komolyan zavarba is hozott ezzel. Mert nem lehet ugyanúgy szeretettel sajnálni valakit, s abban a pillanatban tudni s elfogadni a vele való harc célját is. Akkor a győzelemnek nincs esélye.

Egy hónap múltán a bátyám megváltozott magatartása végképp elrontotta a kedvemet. Keveset, majd már szinte semmit sem foglalkoztam a birodalmammal. Valahogy olyan kiürültnek tűnt, hogy is mondjam, amikor az ember nagy öröm után lábadozik, akkor érezhet így. Olyankor kétségbe vonja a világ erejét, hogy tehet-e még ennél különbet, s ha nem, akkor meg mi végre élni!?

A falvak erejét, hogy lábra kapjanak, láttam már a felnyitott szememmel is, s ebben is a bátyám jövődölgése igazolódott. Úgyszólván mindenben neki kezdett igaza lenni, s ez goromba figyelmeztetés volt számomra. Anyám megennyhült irányában, apám hosszan hallgatta okfejtéseit, s bár nem szólt, nem is tiltakozott ellene, bármit hallott is. Úgy tűnt, hogy a régi fényében tündököl, étkezéseknél vitte a szót, irányított mindenkit. Sírásainak alkalmi megrikkultak, egészében magabiztosabb lett, kipirosodott az arca, ellentmondást nem tűrő a modora. Elszívta a levegőmet, kifordította a testemet, taszított a szakadék szélére.

Ősz vége felé járt az idő, amikor hírért vettem, hogy megtörtént az a *csoda*, az a nagy magyar csoda, hogy nem történt semmi.

Először mentem túl az ercsi vámon, ahol az utasaim, szegedi mészárosok, tizenöt magyar dénárt fizettek üres szekereim után, mert csak levelet vittek. Először láttam a Sárkányok kastélyának romjait s az Érd helyén emelt palánkot, ahonnan már csak három mérföld volt Buda. Budára mégsem jutottam el, mert egy rengeteg kéményű, tágas karavánszerájban kellett várakoznom két emberemre, míg dolgaikat intézik.

Amikor visszatértek, nagyon feldúltak tűntek. Idegesen nevetgéltek, néha felhorkantak, hogy pisszenni sem mertem, csak hajtottam délnek. Idővel lecsillapodhattak, mert végre kerek mondatok érkeztek hozzám. Beszélgettek, s én ittam a szavaikat, mert tudtam, hogy ezek a hírek úrrá tesznek a bátyám szemében, kincs gazdájává, amivel bánhatok szűken, amíg csak meghunyászkodik.

Hát rosszul sült el a dolog, hiszen amikor megpihenve a tornácon belefogtam az első részletekbe, már láttam, hogy az én kincsem révén veszélyes gazdagságra tettem szert, hiszen mindenki kimeredt, mint a vágott tyúk lába, s leginkább a boros állapothoz hasonlatos végső fizikális és lelki tanácstalanság lett úrrá rajtuk.

Mert mit mondtam én, pár rövid szó volt csupán, csaléteknek a bátyám számára, de alig hangzottak el, a testvérem úgy megrázott, hogy kigombolódott rajtam minden, megfojt az orrom, s a szemem azonnal könnybe lábadt. Azután már nem volt megálás, ki kellett öntenem minden kincses zsákomat eléjük, oda volt a nagy stratégia.

A bátyámat ezután napokig nem találtuk, eltűnt. Én láttam már olyat, hogy a róka és a vadmacska hosszan méregeti egymást a mező két végéből, s nem mozdulnak. A róka szájában ott az elejtett nyúl, de nem mozdul érte a másik, mert tudja, hogy azonos súlyban vannak, a fegyvereik ugyanolyan gyorsan ölnek vagy ejtenek sebet. Ez a róka ismereteinek is a lényege. Ha egymásnak ugranak, lehet, hogy hozzájutnak egy nyúlhoz, de ha megsebesülnek, ez a nyuluk lesz az utolsó. Hogy a fejükben mi jár, ki tudja, mert csak azt látni, hogy álldogálnak, fordítják jobbra és balra a pofájukat, szimatolnak istentelenül, de nem is érdekes, hogy a döntés miképpen születik, úgymint mindig ugyanaz történik: megfordulnak, s egyetlen lendülettel eliramodnak, ki-ki a boldog tudattal, hogy békében távolodnak.

Erre gondoltam mindazzal kapcsolatban, ami miatt a bátyám elkóborolt. Hiszen az nekem nem jelentett mást, hogy a fejedelem és az a Wallenstein így hátat fordítottak egymásnak, mint azt, hogy ésszerű végkövetkeztetésre jutottak, egyikük sem akart nyúl nélkül maradni a jövőben. Fel nem foghattam, miért kell világgá menni azért, mert üyek vesznek el, ha az élet megmarad.

Tél.

Kis foltok lettek az arcomon a hidegtől, melyek azután sem múltak el, hogy fedél alá érkeztem. Orromban összeállt és ropogott a szőr, akár a nádas, ha vaddisznó szeli át. Két fuvar még, s idénre leállhatok, mondta az anyám, de én csak később fogtam fel, hogy ez pihenő, jogos, kiérdemelt ajándék, s nem a jó szolgálataimról való lemondás. Akkor még haragudtam is, hogy ismét sutba dobnak, s mentem volna, bele a fehér buckákba, melyek unos-untalan meggyűltek az úton, s megtáncoltatták még az én kiegyensúlyozott kedélyű állataimat is.

Azután, már televe a meleg szobában, mégis megnyugodtam. Hogy három férfiből kettő nem akart beszélni az istennek sem, az én gyenge hangom végre értékén kezel tetett. Ezen a télen anyám, ez a kép maradt meg bennem, a frissen rakott tűz ugráló játékával a szeme tükrében egészen felém fordult.

Még tavasz előtt jött a híre a békekötésnek, amelyhez még a karácsonyi csillag vezette el a nagyurakat. A bátyám annyit sem jelzett a hírre, mint odakint a kutya. Magára húzta bélelt kabátját, és visszasüllyedt abba a gödörbe, amelyben emésztődött egy ideje.

Az olvadás után, hogy a Duna is megnyugodott egy kicsit, én már úton voltam ismét. Keservesen küszködtem a sárral, mely kiszámíthatatlan sorban került elélem edzett acéllá fagyva vagy ragadós, cuppanó sziruppá gyengülve. A Palánkpuszta melletti, megáradt Sárvíz-patak mellé érve gondjaim kiteljesedtek, nem nagyon volt rá lehetőség, hogy kijussunk a fogságból, melyet még a szemerkélő eső is szigorított.

Az utasom dühöngött, egy kis pálcafélével ütötte az ülése karját, s kiabált nekem, hogy csak rajta, mert neki nincs ideje késlekedni. Mielőtt engem is a karfa sorsára juttatott volna, elhatároztam, hogy leszálok, rövidre fogom a kantárszárát, s ha kell, olyat rántok az álladzójukon, hogy lehasalnak.

Egy ideig így fenekedtünk egymásra, de a kerek csak nem engedtek. Épp azon voltam, hogy rakok valamennyi ágat alájuk, hátha rajtuk megszaladnak, amikor egyszerre felém lendült a ló és a kocsi, de olyan hirtelen, hogy már nem volt időm elugrani. Azt éreztem, hogy szöveget vernek belém, mint Krisztusba, s karót is az alfelemben, ahogy a török rendeli néha, de még az is bizonyosnak tűnt egy pillanatra, hogy az ég is rám szakadt, s a csillagok és az egyéb égitegek, ahogy záporoznak rám, mind ütnek egyet rajtam, hogy teljesen belezsibbadok. Azután éjszaka lett, de ezt már csak abból gondolhattam, hogy éjszaka az ember alszik, s nem emlékszik rá, mi történik körülötte. Mert én attól kezdve egypár napig valóban nem emlékeztem semmire.

Hogy én milyen boldog voltam, hogy nem haltam meg, azt elmondani nem lehet. Egyáltalán nem hittem volna, hogy ennyire ragaszkodnék az élethez, de bizony igaz volt, sírtam, mint a záporosó, örömben, hogy nem csupasz deszkát érzek a hátam alatt. És ők hárman fölöttem, három fej egy festett kép peremén, ahogyan figyelnek, benéznek középre, ahová a mondanivalóját festette a mester, a lényegét, a legfontosabbat, vagyis engem.

A szüleim és a bátyám aggódó tekintete, egyáltalán, ujjaik érintése! Ujjaik érintése az arcomon, mikor ki tudja, milyen régen nem értek hozzá a bőrömhöz, tán csak amikor annyira gyerek voltam, hogy etetni kellett. És a bátyám is végigsimított az arcomon a keze fejével, és beszélt hozzám, nem hallgatott, mint a bukott haza bukott hadvezérei hírére, hanem beszélt, és olyan jókat mondott, hogy ugyanaz a hatása volt lelkemben a szavainak, mint utána anyám borogatásának a lázas homlokomon.

Hát hogy nekem ennyire sikerüljön a haditervem, hogy engem ennyire magukhoz emeljenek és ilyen teljes földi kegyelemben részesítsenek a szerettem, az biztos, hogy a *csodával* határos.

És csak be kellett hunynom a szememet, s újra láttam a birodalmamat, a virágzó Tolnát, a szőlőkkel és gyümölcsfákkal zsúfolt Szekszárd környéki tájat, Szekcsőt s a Csele patakából kiváló mosolygó királyt, ki kezével intett felém, hogy éljem én tovább az ő életét is, uralkodóként, majd Mohács mellett a tágas teret, ahol visszavágtam mindenkinek, aki a birodalmamra rontott.

Amikor már nem csak élveztem, de értettem is a szavukat, kiderült, hogy még többet tettek értem. A bátyám el sem mozdult mellőlem, mindenét elhanyagolta, s amikor látta, hogy egyik-másik sebem nem igyekszik begyógyulni, s az orvos is csak hümmög rá, no akkor az én nagy hitű kálvinista bátyám felkapott a lóra, s alig pakolva valamit,

talán meg sem állt Loretóig. Ott Szűz Máriához imádkozott értem a Casa Sacrában, ahhoz a Szűz Máriához, akinek a képét a katolikus Ferdinánd csapatai előtt hordozták a fehér-hegyi csatában.

Apám, az én jó apám egy szót nem szólt az újabb pálfordulásra, sőt mikor hazajött a bátyám, azt mondta neki, hogy ha akkora urak, mint Esterházy nádor és Pázmány érsek úr is, protestáns szülők öléből katolizált, nem elveszett ember az, aki e tetteivel csupán visszatalált a forráshoz.

Persze nem volt zökkenők nélküli ez a visszatalálás, mert a bátyám néhány nap múltán már ismét prédikált, és ismét annyira hevesen, ha éppen most a másik oldalon is, hogy az apámnak nem maradt más lehetősége, mint kivetetni magát a tornácra duzzogni.

De az út nem volt hiábavaló. Az új naptár szerinti Nagyboldogasszony-napra a Madonna azzal kápráztatott el mindnyájunkat, hogy a lábamon tátongó seb árkait elsimította, akár a tó vizét az éj. És ekkor már, bevallom, egy kicsit sok volt a csodákból, mert a bátyám ismét kezdte kihízni a bőrét, ismét próféta-ságokkal traktált minket, anyám csodálatát s apám néma beletörődését kivíva, s én immár inkább félni kezdtem, mint örülni. Félni és duzzogni, durcásan mormogni egyszerre, ami, ugye, nem a legjobb vegyíték.

Azt a nyarat is követte egy tél, s azon a télen igen sok ember került az enyémhez hasonló lelkiállapotba, kinek nagyobb hazával kellett bajmolódnia, mint az én családom, s érezte úgy magát, mint egy utazó, mindig két jó között, valami félútfélén, magyar félállapotban, elveszve.

Győrffy Ákos

ÉGSZELET

Cigarettazni éjjel a körfolyosón,
 belehamuzni a fonnyadt muskátlikkal
 teli virágládába, tiszta, csillagfényes,
 keskeny égszelet, ennyi eget hagytak,
 egy nem túl nagy, téglalap alakú
 területet, fázom, ágyékom hideg lucsokban,
 az ujjaimra rakódott nikotinon is
 átüt az illatod, tested legmélyének
 illata, hallom, ahogy a konyhában
 csörömpölsz a teáskannával, tea és
 erdei méz és a tested méze, a keskeny
 égszelet csillagai méztől és nyáltól és
 ondótól csillognak, liftajtó csapódik,
 rántottaszag, felsír egy gyerek, elképzelem,
 hogy, de teljesen mindegy, hogy mit képzelek

el, ez a körfolyosó éppúgy nem valóság,
mint az illatod, az illatod a tea gőzében,
a rántottaszagban, a cigaretta füstjében,
mindenhol, átverés, tudom, átverés az egész,
itt reszketek valami rafinált színpad
díszletei között, túl egy eszméletvesztésig
fokozott szeretkezésen, amit hamarosan
újabb követ majd, mert nem érhetjük el
egymást soha, és ez nem vehető tudomásul,
hiába van tele a testem harapásaid nyomaival,
hiába suttogod orgazmus közben, hogy édes
istenem, mi ott sem, egymás testében sem, sehol,
fonnyadt muskátlikkal teli virágláda, ennyi
egyet hagytak, elpöckölöm a csikket, hullócsillagunk.

Miskolczy Ambrus

AMIKOR KOSSUTH KITÜNTETTE GÖRGEIT...

Az emlékezet játéka, avagy egy pletyka anatómiája

Amikor 1849. március 9-én Kossuth kitüntette Görgeit, az elnök bocsánatot kért – volna! – a tábornoktól – szól az ismerős történet: Jókai Mór, Vas Gereben és Kemény Zsigmond kürtölte szerte a világba. Az első kettő még életében, az utóbbi csak halálában, egyik posztumusz írásában. A történetet festményen is megörökítették. Sok ismerős arcot látunk, feszülten figyelik, miként tűzi Kossuth, az elnök a tábornok Görgei mellére az érdemrendet. Kérdés: valóban mit láttak és hallottak, és mire emlékeztek később? Más szóval: milyenek is az emlékezet játéka? De először beszéljenek a források!

Koronatanánk a legnagyobb magyar naplóiíró: gróf Gyulay Lajos. A századdal született, s huszonegy éves korától száznegyven kötetet írt haláláig, 1868-ig. Nevelője Döbrentei Gábor, és a család barátja Kazinczy Ferenc, aki állítólag egyik nővérebe még szerelmes is volt, úgy dicsérgette őt, mint aki nagy író lehetne, olyan jól forgatja a tollat. De volt annyi önkritikája, hogy felismerje, gyatra versei, ügyetlen karcolatai és zagyva cikkei nem ütnek meg a mértéket. Viszont a közvetlen beszéd, az élmények és benyomások megjelenítésének mestere. Diszkrétén fecseg, mert amit másoktól hallott, nem mindig adta tovább, saját véleményét viszont nem titkolta, és azt sem hallgatta el, amit látott. Az erdélyi reformellenzék radikálisainak egyike volt, aki az első magyar népképviselői országgyűlésben Hunyad megyét képviselte, és tagja lett a függetlenség kikiáltásában nagy szerepet játszó Radikál Pártnak, amiről egyébként szintén hallgatott.¹

Gyulay Lajos kétszer írt hosszabban az 1848–49-i fejleményekről. Először szemtanúként és az események részeseként, majd 1865–66-ban, amikor Horváth Mihály *MAGYARORSZÁG FÜGGETLENSÉGI HARCÁNAK TÖRTÉNETE 1848 ÉS 1849-BEN* (Genf, 1865) című nagy művét olvasta, és közben hajdani tapasztalataiból is fel-felidézett valamit. De nem követte Horváth Mihályt a hirtelen felemelkedő ifjú magyar hadvezér, Görgei Artúr osztorozásában. Igaz, Horváth sem próbálta meg kimutatni Görgei 1848-i szereplésében az árulást, viszont olyan alattomos, bosszúvágyó embernek mutatta be, aki mindenre képes. Például – szerinte – a fiatal tábornok szándékosan hagyta, hogy Perczel Mórt megverjék az osztrákok Budapest előtt. Így akarta Görgei – ugyancsak Horváth szerint – Kossuth kedvét elvenni attól, hogy beleszóljon a hadvezetésbe, és egyben riválisát is lehetetlenné akarta tenni.

Így ír: „*Vegyük elő Horváthot. [...] Debrecenben Kossuth ellen egy párt alakult, mely Görgeyt akarta a kormány elnökévé emelni. Valami másfélszáz képviselő jött egybe Debrecenben, és Kossuth hatalmas szónoklatával hamar visszanyerte a benne fektetett bizalmat, a csüggedő kedélyeket senki úgy felbátorítani nem tudta, mint Kossuth, ki annyi lelki erőt és erkölcsi bátorságot egy korszakban sem tanúsított, mint Debrecenben, a nemzetnek elvesztett önbizalmát visszaadta. A haza sorsa személyével azonossá vált. A csata meg őt kerülte, sőt bátorsághányt is árult el, de a szószéken nagy volt. [...] Bem csodákat művelt. Kossuthban gyanút ébresztett Görgey magaviselete, de nem volt elég bátorsága tőle a vezérséget elvenni, ki féktelen elbizakodottsággal mit sem hajlott a honvédelmi bizottmányának rendeletére. Windischgrätz azt hitte, ha Budát elfoglalja, övé Magyarország, azért nem is sietett Debrecen felé, és ez nagy szerencsénk volt, mert azalatt erősödtünk. [...] Mogát elfogatta, várfofogságba tette, holott István nádor tette őtet a hadak vezérévé, melyről utóbb maga lemondott. A nemzet kéntelen volt védeni magát, hol így bántak a magokat önkényt feladókkal. A magyar nép valóban nagy, bámulandó volt azon időben honszeretetében, vérét, vagyonát feláldozván. Hazudtak eleget a német hírlapok a magyarok csüggesztő állapotáról, veszteségéről, de azok nem tudták gyengíteni bátorságukat, mert Perczel és Klapka győzelmei felvillányozták a seregeket.*”²

E győzelem emléke felvillanyozta talán egy pillanatra Gyulayt is, hogy rögtön el is nyomja lelkesedését: „*Dembinski lemondása után Kossuth a vezérségre Vettert nevezte ki, és Görgeyt hadügyminiszternek, azonban Görgey mind a két hivatalt magához akarta ragadni. Kossuthnak nem volt elég bátorsága Görgeyt fékezni, ki ezt látva, annál bátrabban működött. Híres ember volt akkor Görgey, emlékszem, hogy magam is futottam utána, hogy csak láthassam, akkor volt a harc rendjelek kiosztása, melyeket Kossuth maga akasztott fel a jelöltekre, Görgey mellére is. Görgey egyszerű hadi és poros öltözetben, magas csizmákban jelent meg és félre vonulva a többiektől állott, mikor megtekintettem, egybefüggött karokkal, félrehajtott fővel, bíz én sokat nem néztem ki belőle, inkább egy drótos tóthoz hasonlónak találtam. Az alatt, míg Kossuth Görgeit kényeztette, ő egy Kossuth ellen forrongó estvélyben vett részt Kovács Lajosnál vagy Kazinczi Gábornál, nem tudom, csak annyit, hogy mikor onnan haza jött Kemény Sigó a legnagyobb felingerültségben láttam őt, ahogy lenni nem szokott, és elbeszélte, miként Görgeinek nem jár kevesebben az esze, mint a debreceni kormányt és képviselő házat széljel ug-ratni és élére állni a dolgoknak, de ebből aztán semmi sem lett, nem is vált volna hasznunkra. Görgey hazaáruló volt már akkor.*” (122. k. 372.)

Ha összevetjük e „*kijegyzések*”-hez fűzött magyarázatokat az 1848–49-i napló megfelelő részleteivel, elmondhatjuk, csodálatosak az emlékezet játéka. Láttuk, mennyire nem derült ki, hogy Kemény Zsigmond az ominózus találkozó után mit is mondott. Legfeljebb azt mondhatjuk, Kemény esze járt azon, amin szerinte Görgei esze járt vagy inkább csak járhatott. Egyébként láttuk, mindenki latolgatta a diktatúra célsze-

rúságát és lehetőségét. És mindenki belebonyolódott az ellentmondások hálójába. Gyulay Lajos is.

Nézzük csak meg, mit is írt hajdan – 1849. március 9-én – a kitüntetés átvételéről: „*Sok bolondja van a világnak. Ilyen Kis Ernő tábornokunk is, ki ma könnyes szemekkel fogadta el a rendjelt, melyet az ország nevében neki a kormány elküldött. Rajta kívül még hatan kaptak rendjelt. Vetter, Görgei, Percel, Demjanics, Guyon; és elfeledtem a hatodikat – igen – Bém ki talán legérdemesebb reá. Ezek közül a három első jelen is volt, Görgei egész harcias egyszerűségében, hosszú csizmában, sarkantyúval, dolmányban barna, öt hónapi bivouacot jellemző kezekkel és arccal. Komoly, szótalan, férjfiás állást foglalva, az elnök teremében, hol ezen díszrendek általa kiosztattak. Görgei 28 éves, lángeszű, jó hazafi, kit gyanúsítanak, hogy diktátorságra törekszik. Sergeit szeretik, azok által nyitva állhat útja arra. Csak a hazát mentse meg, az az első dolog.*”³

1849-ben tehát a szemtanú Gyulay másképpen látta, mi történt, mint az olvasó Gyulay 1866-ban, immár csak lelki szemei előtt. De mit szóljunk Jókai Mórról? – aki 1849-ben tárgyyszerű tudósítást adott, aztán 1850-i „naplójában”,⁴ majd 1861-ben VISSZAEMLEKÉZÉSEK 1849-RE. ÉRDEMRENDEK KIOSZTÁSA DEBRECENBEN címmel kis elbeszélészerű cikket szentelt ennek az esetnek is, amelyet az anekdotázó-adomázó *Üstökös* című lapban tett közzé,⁵ majd e cikket 1895-ben HÁTRAHAGYOTT MŰVEI-ben újra kiadta,⁶ és végül a század vége felé önéletírásába is bedolgozta.⁷ Idézzük fel mindezt, aztán vonjunk le néhány tanulságot ebből a Horváth–Gyulay–Jókai – (és látni fogjuk, Kemény Zsigmond–Vas Gereben–Vukovics Sebő–Görgei Artúr–Kovács Lajos–Hunfalvy Pál) intermezzóból, amelynek a következő címet adhatnánk: a fantázia ártatlan és ártalmas játékai.

Kezdjük a sort az *Esti Lapok* március 9-i tudósításával. Több okból is ezzel a lappal. Először is már aznap tudósított a fejleményekről, és a legterjedelmesebben: „*Ma délben 12 órakor történt az új katonai rendjelek első kiosztása.*

A kormányelnök, környezve a hadügyminiszter, a házelnök, számos képviselők s katonáktól kihirdeté, miszerint a kormány Kiss és Vetter altábornagyokat, Görgey, Bem, Perczel tábornokokat, Guyon ezredest az új rendjelek középosztályával feldíszíteni rendelte. A feldíszítendőek közül Vetter, Görgey, Perczel személyesen jelen lévén, a kormányelnök maga tűzte melleikre a rendjelt a jelenlevők őszinte éljenzesei közt.

Ezúttal kézbe adá a kormányelnök Vetter tábornoknak altábornagyi oklevelét s kijelenté, miszerint ő az összes magyarországi hadsereg fővezényletével bízta meg. Méltólag magasztalta e közben Görgei tábornok s felsőtiszai vezér érdemeit, ki keblének barátja, s kit, hogy ő állított egykor a sereg élére, úgy hiszi, a história előtt, mint egy szerencsés vonás a sors urnájából fog neki betudatni stb. stb.

Kiss altábornagy betegeskedése miatt nem jelenhetvén meg, neki a rendjelt a ház elnöke több képviselő s bizottsági tag kíséretében vitte meg s tűzte mellére.”⁸

Tartalmilag a legfontosabb mozzanat ebben a beszámolóban: a „stb. stb.” Mert ez a gunyoros kitétel – mely azt sugallta, hogy Kossuth csak beszélt, beszélt, ahogy szokott, és nem mondott semmit – jelzi azt a persziflázásra való hajlamot, mely később már a maga anekdotikus pompájában jelentkezett.

A radikális sajtó a kitüntetés eseménye fölött igyekezett gyorsan napirendre térni. A *Debreceni Lapok* ugyanis Dembinski-párti volt, és elég nyíltan célozgatott arra, hogy Görgei esetleg katonai diktatúrára tör. Madarász József, miután jelezte a kitüntetés tényét, azt hangsúlyozta, hogy „*inkább akarunk hazánk megmentése jelen pillanataiban hallgatni*”.⁹

A *Marczius Tizenötödike* már némileg emelkedetten fanyalgott. „Tegnap a kormányelnöki termekben oly jelenet ment végbe, melyet a táblabírói világban szávemelő frázissal volt szokás feldrészíteni. Mi azonban a kétségbeesésig prózai republikánusok lévén, azt mondjuk rá, hogy mikor az embernek sem dolga, sem jobb mulatsága nincsen, valahogy szórakozás és változtatás végett megjárja az efféle is. [...] Vannak tehát már katonai rendjeink, miből aztán következik, hogy lesz katonai fegyelem is. [...] Olvastuk a statútumokat, melyekben az osztrák modor híven van reprodukálva. [...] az egész institutióval több malheur csinálunk magunknak, mint mennyi örömet szerzünk a kitüntetetteknek. [...] Vécsei maga is jelen volt az érdem kiosztásakor. És ő maga ugyan nem, de a jelenlevők szörnyen megbotránkoznak, hogy [...] kitüntetés nélkül maradt. Oh statútumok. Oh osztrák minta!”¹⁰

A *Marczius Tizenötödike* tehát az egész ünnepet a régi osztrák példa követéseként tüntette fel, és újabb meghasonlás baljós előjeleit nyomozta. A radikális forradalmi sajtó nem ismerte fel, hogy a kitüntetéssel a kormányzat éppen az OHB főparancsnokságát hangsúlyozta, az érdemrendek elfogadásával pedig a katonai vezetők hűségükről tettek tanúságot.

A vadradikálisok és eszmei radikálisok közötti hézagot kitöltő *Alföldi Hírlap* ezt már korábban felismerte, és ennek megfelelően dicsérte a kitüntetés tényét, és óvott a belső viszálykodástól. Ugyanakkor sejtelmesen célzott arra, hogy a kitüntetések mögött vészhozó politikai csatározásokra is sor kerülhet: „A *Mart 15 a 17-ik számban már kimondotta, hogy egy bizonyos cotteria a hadseregben szakadást törekszik támasztani, hogy azt a maga hasznára kihasználhassa. Nekünk is az a hitünk, hogy ily titkos rugóknak, melynek mozgatói itt Debrecenbe székelnek, kelle a hadseregben működni [...] Órizkedjete uraim a hadsereg politikai civódás és korteskedés tanyájává elfajzítani.”¹¹*

A radikális sajtó neheztelt Görgeire, és a békepártra célzott. Görgeinek felröptető Dembinski elleni lázadását, de miután Kossuth már megerősítette a lázadó tábornokot a VII. hadtest parancsnokságában, és Dembinskit felmentette, célszerűbbnek tartotta a hallgatást. A radikális sajtó hallgatása jól jött Jókainak. Egy év múlva ugyanis Jókai – naplójában – a kitüntetés eseményét már a világosi tragédiát sejtető pszichodramaként jelenítette meg, hogy aztán tíz év múlva a sajtóban ezt még tovább cifrázza. Lássuk tehát, mit írt „naplójában” – amelyet egyébként szintén a nyilvánosságnak szánt, csak a cenzúra nem engedte megjelenni – és mit írt az *Üstökösben*, és rögtön hasonlítsuk is össze. Az 1849-ben távol lévő Kiss Ernő „aranyos molnárszínű mentéjében, mely a legfinomabb asztrakánnal [1861-ben az *Üstökösben*: »nyusztal«] volt prémezve, büszkén magasra tartott fővel jelent meg [1861-ben: »szállt ki hintájából«]. Fénylő zöld kócsagja délcegen reszketett a kalpagja mellett; [1861-ben: »míg hintájából a kapuig ért, többször«] megmégállt, kísérőjéhez egy-egy szót szólani, s szétnézett [1861-ben: »magasra tartott fővel nézett szét«] a nép között, mintha követelné azon bámulatot, mely láttára úgys támad a tömegben. Az aranypaszománt könyökéig ért már; minden új rangfokozat megszelesítette azt”. Ezzel szemben Görgei természetesen sárosan, tavaly ősz óta viselt kopott őrnagyi ruhában jelent meg a városházán. Kiss Ernőt, „a pompás gálába öltözött arisztokratát” észre sem akarta venni, aztán „levetette magát egy székre minden kínálás nélkül, nagy csizmáit hosszan elnyújtotta, s beszélt a hozzá legközelebb esőkkel, kik éppen nem voltak valami nevezetes emberek, míg a jelenlevő notabilitásokkal szóba sem ereszkedett” – hadd halmozódjon a feszültség, és hadd izguljunk, amíg sor kerül a ceremóniára, amelyet annak rendje és módja szerint épített fel Jókai, felvonultatva mindazokat, akik vagy nem voltak ott, vagy nem is kaptak kitüntetést.

„A tábornokok sorba álltak. Kossuth személyesen tűzte fel mellükre az érdemkereszteket, s mindeniknek monda aközben egy iránymondatot.

Első volt Mészáros. [Nem kapott kitüntetést!]

– *Az ősz becsületességnek!* [1861-ben még kiegészítve: »(megérdemelt jelszó)«] – *monda az elnök, a koszorús keresztet mellére tűzve.*

Azután jött Kiss Ernő. [Otthon betegeskedett!]

– *Az első győzelem hőségnek!* [1861-i értékelés: »(Ennek is tudjuk történetét.)«]

Utána Guyon. [A hadszíntéren tartózkodott!]

– *Az új haza legvitézebb fogadott fiának!* [1861-i magyarázat: »(ő angol volt)«.]

Végre Görgeire került a sor.

Miért maradt végül, maga vonult-e hátra, vagy Kossuth hagyta őt utol? Ő volt az utolsó a sorban. [1861-i kiegészítés: »Vagy tán mert a legfiatalabb volt?...«]

Midőn Kossuth hozzá [1861-ben: »elé«] közeledett, a két férfi szemei találkoztak.

Görgei jóval magasabb volt Kossuthnál, ő le, Kossuth felnézett órá. [1861-ben ez a sejtlemes nézelődés kimaradt a cikkből.]

És Kossuth kezei remegtek, és Görgei halavány volt, mint a fal, midőn az érdemrendet mellére tűzte.

[1861-ben már: »Emlékezzünk mindkettőnek beszédes szemeire; amennyi érzés beszélt Kossuthéból, annyi akarát és dac villogott Görgeiében.«]

Alig hallhatólag, megtört, elfojtott hangon monda Kossuth:

[1861-ben: »Kossuth, midőn az érdemrendet, mit a nemzet a legnagyobb elismerésül osztott, vezérének mellére tűzé, alig hallhatólag azon az elfogódott hangon, melyet akkor lehete tőle hallani, midőn az érzés uralgott ő rajta, nem ő az érzéseim, rebegé:«]

– *Engesztelődés – a haza nevében.*

A legközelebb állók közül is alig hallá egy pár e szavakat; de mindenki odanézett, és mindenki látta, mily kérve [1861-ben nem szerepel: »kérve«], mily engesztelően nézett föl Görgeire Kossuth [1861-ben: »a kormányzó a hadvezérre, azokkal a«] nagy, beszédes, kék [1861-ben nincs »beszédes«, ám »kék« helyett »sötétkék«] szemeivel, mint reszketett keze annak mellén; és látta mindenki, mily vad, mily megvető [1861-ben »dacos« és nem »megvető«] tekintetet vetett rá Görgei [1861-ben: Görgei helyett »a vezér«], mily névtelen dühvel álltak meg szemei mereven az elnökre tekintve, azon emberre, kit ő úgy gyűlölt, kit oly kevésre becsült, kivel játszott, kit tízszer megharagított, s ugyanannyiszor egy szavával kiengesztelt, kit gyengének látott, ki őt saját hatalmával megkínálta, kiről tudva: hogy őtőle fél, mint senkitől a világon, s mégis ő hozzá ragaszkodik, mint senkihez a világon – és akit a nép mégis bálványoz, szeret; míg őt alig emlegeti...

[1861-ben a szögletes zárójelünk utáni részt finomította Jókai: »mily fagyos merevséggel néztek szemei azon férfira, kit ő tízszer megharagított, s ugyanannyiszor egy szavával kiengesztelt, kiről tudta, hogy tőle fél, és mégis hozzá ragaszkodik – és akinek a nevét a nép bálványozva hordja – míg az övét alig emlegeti.«]

Kik e percben Kossuthot és Görgeit látták együtt, egymással szemben, ezen jelenetet nem fogják feledhetni [1861-ben: »feledni«] soha.»

1861-ben még többek között a következőkkel is megtoldotta az emlékező, aki a soha meg nem történt jelenetet átadta az ideiglenes örökkévalóságnak: „*A jó öreg Mészáros maga elé dűnnyögve monda: »Két kard egy hüvelyben.«*

Az idő bebizonyította, hogy az öreg katona jó próféta volt.»

A századfordulón saját életének regényében Jókai szerint Görgei megint sárosan állított be, nem is sejtve a kitüntetést, mert csak a haditerveket jött megbeszélni. Most már nem huppant bele egy karosszékbe, hanem egy nagy kályha mellé húzódott, és ott és akkor tudta meg Kovács Lajostól, hogy előző napon országgyűlési zárt ülésben

Vetert nevezték ki fővezérnek. Kiss Ernővel természetesen szóba sem állt. Kossuth pedig ez alkalommal bocsánatot kért: „Az Istenért, ne nehezteljen rám.” Mire: „Görgey hidegen meghajtotta magát és hallgatott.” És: „Ezt a jelenetet mindenki megtudta” – írta Jókai Mór a századfordulón. De miért is módosította Kossuth bocsánatkérését?

Jókai Mór azért módosította Kossuth szavait, mert időközben elolvasta Kemény Zsigmond – Beksics Gusztáv által kiadott – 1850-i védíratát. Kemény pedig némileg másképpen látta a történeteket. És tegyük hozzá, az egész történetnek a jelentőségét is jobban elő tudta adni. Kossuth – fejtegette a védírat – ugyanis előzőleg, a kápolnai csata után a katonai táborban járt; azzal a szándékkal indult, hogy Görgeit megbünteti, mert ez társaival fellázadt a fővezér Dembinski ellen. Csakhogy mégsem büntetett, hanem a szerencsétlen kezű lengyel hadfit váltotta le, és helyére éppen Görgeit állította. Aztán visszatérve Debrecenbe úgy döntött, hogy az egyesült seregek élére Vetter Antalt nevezi ki fővezérnek. Ebben a feszült hangulatban került sor a kitüntetések átadására.

„Reggel 11 órakor halljuk – írta Kemény Zsigmond –, hogy Görgei véletlenül Debrecenbe érkezett.

A Vetter kinevezetése, mely 8-án este történt a titkos ülésen, akkor még titok volt a publikum előtt s Kossuth csak később akarta a tábornak is megírni.

Kossuthnál éppen 11 órakor nagy pompa volt, húsz követ jelenlétében, t. i. érdemjelek osztattak ki s a tábormokok a legfényesebb díszruhában, egy félkört formálva állottak, várva az elnöknek a belső szobákbóli kilépését. Görgei számára is volt az asztalon egy díszjel, futár által elküldendő.

Midőn ezen előkészületek rendben valának, belép Görgei sáros lovagcsizmában és egészen be-mocskolt úti ruhában.

Ő mint fővezér, sietett Debrecenbe, Kossuthal közleni az operáció tervét, s Vetter kinevezetését, minthogy szekeréről leszállva, egyenesen ment a kormányelnökhöz, csak ott tudta meg.

Rendkívüli volt Kossuth zavara. A tábormokok hosszú képpel állottak, mint e státuscsin tanácsadói; a követek is, mint eszközök, szintén genirozták magukat.

Görgei a tábormokokra figyelmet sem vetve, egy kamin mellé vonult vissza, néhány szót váltva Kovács Lajossal és a közelebb álló követekkel.

Kossuth végét szakasztani akarván a rendkívüli kényelmetlen helyzetnek, sietett egy hatályos beszéddel a díjosztás ünnepélyét megnyitni.

A beszéd végén rendre előállottak a tábormokok, s ő kinek-kinek mellére feltűzte az érdemjelt, valami cifra frázist mondvá.

Midőn Görgeihez fordult, keze reszketni kezdett és a rövid oráció helyett félig suttogó hangon, de úgy, hogy a Görgei háta megett álló követek hallották, ezt mondá: »az istenért! ne nehezteljen ön reám!«... Görgei hidegen meghajtotta magát és hallgatott.

Az ünnepély végén néhány tábormok, köztük Görgei, Kossuthot belső szobáiba kísérte; a követek pedig aggodalmak közt oszlottak el.

Csak később tudtuk meg, Görgei, Kempelen által (mihelyt Kossuthtól távozott), mindenütt kerestette Kovács Lajost, de nem találhatta meg. Délután meg négy óra előtt visszaindult a táborba.

*Mi ezen esemény után még inkább megerősödünk azon szándékban, hogy Görgeit kell Kossuth ellen fölléptetni, és csak akkor lehet sikerre kilátásunk, ha Görgei áll hátunk megett.*¹²

Ott és akkor Debrecenben azonban még más is állt Görgei háta mögött: Vas Gereben, aki Jókaitól kapott kedvet, hogy a leghitelesebb tanúként lépjen fel:¹³ „Csak azt írom le, amit saját szemeimmel láttam, és mivel éppen ezen jelenetet egy kedves író társam is le-

írta, de az én tudatom szerint hibásan, jónak láttam emlékezetem és több jelenvoltnak bizonyítás után úgy leírni, amint volt.”

Vas Gereben a nép mozgósításában játszott korábban nagy szerepet lapjával és különböző röpirataival. Bár nem volt országgyűlési képviselő, úgy tűnik, körükben forgolódott. Arra is emlékezett, hogy amikor híre jött Görgei váratlan érkezésének, „*a képviselők szétszóródnak, és mindenki azon tűnődött, hogy a napnak lefolyásában Görgeivel miként végez a kormány*”. Aztán 11-kor hívták őket Kossuthhoz, és a városházára együtt ment Vörösmartyval, Palóczyval, Tóth Lőrincsel és Perczel Mórral. „*Az elnök igen derült arccal fogadott bennünket, és mindjárt az első szobába vezetett, hol idáig csak Görgei volt, és az érkezőkkel megösmertette. Említett író társam a tábournokra fényes ruhát adott, én pedig azt mondom, ami nagyon is meglepett, hogy egy nagyon elnyűtt barna atilla volt rajta, melynek aranygallérát is jól megviselte az idő, lábain hosszú szárú, térden felül érő lovagló csizmák voltak – kardja pedig az ajtó balszárnya mellett lévő úgy sarkához volt támasztva, a kardszija és bojt a legszegényebb, aminőt csak valaha láttam. A tábornok nyugodtnak látszék, bizalmasan beszélgetett, ám bár ő legjobban tudhatta, hogy e napon olyan történik, mi szívében tört hagy, és éppen nem csalódom, hogy e nap volt az, melyben közte és Kossuth között az őszinte vonzalom első csorbája megtörtént.*”

Ezzel nem sikerült ugyan Jókait felülmúlnia a feszültségteremtésben, de megpróbálta. Igaz, ellőtte a poént, amikor már jelezte, hogy mi volt a meghasonlás oka: a „*fővezér nevezés, mi Görgeit bizonyosan keményen sértette*”. Vas Gereben szerint „*az érdemrendosztás napja azon időre esik, midőn seregeink Kápolnánál megütköztek*”. Itt „*Görgei határozott parancs ellenére sem jelent meg*”, és emiatt elmaradt a győzelem. Kossuth azonban Dembinskit váltotta le, „*hogy Görgeinek és barátainak ne legyen az a kifogása, amit mondtak, hogy a magyar hadsereget nem magyar vezényli*”. A következő részből meg is tudjuk, hogy Kossuth „*bár szívéből óhajta, nem nevezhette ki Görgeit fővezérnek*”, mert akkor Damjanich és barátai haragudtak Görgeire, és ilyen körülmények között „*Kossuth nem akart játszani az érzelmekkel, s amint én tudom, hogy Görgeit nagy tehetségnek hitte, saját érzelmeit föláldozva*”, Vettert nevezte ki. Mindenesetre most a kitüntetés ünnepélyes alkalmából Kossuth „*Görgeinek egy külön beszédet tartott, ugyanazt, melyben azon híres és emlékezetben maradt szavak valának: »Szerencsének tartom azon napot, melyen a sors urnájából (fazekából) kihúztam Görgei Artúr nevét!« Görgei egykedvűnek látszék, és nyugodtan várta, hogy Kossuth hozzája közeledjék. Kossuth nem elégedett meg szónoklatával, mert midőn Görgeihez lépett, ki a sarokba vonultan állt, még szükségesnek vélte az érdemrend föltűzése közben bár igen halkán, ezen szavakat mondani: Az Istenre kérlek: ne haragudjál! Oly közel álltam e jelenethez, hogy e szavakat meghallám, de hallá Tóth Lőrinc is, ki szintén azon közelségben állt.*” Vas Gereben története szerint Görgei Vetter kinevezése miatt megharagudott, és így: „*Az érdemrendosztás napja tehát kezdete volt azon gyűlöletnek, melyet később Görgei annyiszor kimutatott Kossuth iránt, és e nap kulcsot ad mindazon aprólékoságra, melyek együttvéve eredményezték a két fő embernek egymástól eltávolodását.*”

Ha elgondolkozunk ezen az elbeszélésen, akkor úgy érezzük, logikailag az következne, hogy a kitüntetés oldja a feszültséget, nem is beszélve a – fiktív és utólag kitálalt – bocsánatkérésről. De az anekdotázó kedv éppen olyan szenvedély, mint a szerelem, nem ismeri a logikát. Vagy mégis? Maga Vas Gereben is érezhette, hogy valami hibádzik. Ezért a következő részben a végzetes gyűlölet magvát már Görgei jellemében találta meg: „*Görgei a hiúságnak azon szerencsétlen részét bírta, mely nem vadászta a kitüntetést, nem hajlongott érte; de ha valamit meg nem adtak neki, azt a gyűlölet mérgével írta fel emlékezetébe.*”

Most már kilenc változatban – öt Jókai-, két Gyulay-, egy Kemény- és egy Vas Gereben-előadásban – ismerheti „mindenki” e történetet, amelyet kis vízfestményen Medve Imre is megörökített. Ez méghozzá a Görgey család levéltárában maradt fenn vékony papírba csomagolva, melyen a következő olvasható: „*Medve vázlata. Debreczen 1849. március 10 Kossuth első decoratiója a magy. katonai 2od osztályú érdemkereszttel.*”¹⁴ Látuk, az eseményre előző nap, déltájban került sor. Medvénél pedig tízet mutat a falóra. Kossuth viszont az előtérben – tehát nem a kályhánál – tűzi Görgei mellére az érdemrendet. Ez így történhetett. A kitüntetettek mellett egy csoportban ott magasodik ki Damjanich, és ott feszít Kiss Ernő, akik – mint tudjuk – nem voltak ott. Realista vagy inkább realisan tetsző mozzanat, ahogy Mészáros Lázár – ez alkalommal bozontos szakállal – komoran néz maga elé, és kezében egy tekercs van. Rosszulesett neki ugyanis, hogy őt a harcmezőn mindig üldözte a balszerencse, miközben ő volt az a magas rangú katonai vezető, akit az országgyűlés szeretett és még sajnált is egy kicsit, és nem sajnálták volna, ha jobban elismerik fáradozásait.

Humorérzékét nem vesztette el Mészáros Lázár. Ha Jókai, Kemény, Vas Gereben története eljutott volna hozzá, azon is élcelt volna talán. Így sajnos emlékirataiban a kitüntetésről mit sem írt. Pedig milyen jól beleillett volna abba a képbe, melyet Görgei és Kossuth viszonyáról adott, amikor feltette a kérdést: „*e két tekintélyes férfi [...] miképp szerepelhetett egymás ellenében annyi ideig? Ennek oka, mert mindkettőben annyi éles belátás volt, hogy azon szándékot, melynél fogva egymást viszonylagosan orruknál fogva vezetni iparkodtak, jó korán, kölcsönösen észrevették. Hanem Kossuth, az atya, öregebb jezsuita lévén, fiát, Görgeyt elragadó szónoklatával mindig porrá zúzhatni gondolá, ha szolgálatára többé szüksége nem lesz. Ellenben Görgey, a fiú, reménylél, hogyha a szentlélek segítségével s kis szerencséével a fővezéri polcra léphet, s ha magát nélkülözhetetlenné teheti, akkor a másik fölé erővel is fölemelkedhetik*”.¹⁵

Jókai tehát utólag azt találta ki, amit Mészáros utólag gondolt. Mészárosban pedig talán nagy írói veszítettünk, főleg, ha vette volna a fáradságot, hogy egy kicsit ő is hazudozzon, különböző pletykákat át dramatizáljon.

Kár viszont, hogy Horváth Mihálynak nem volt humorérzéke. Lehet, hogy még ott is volt a debreceni városházán. Medve Imrének az esetet megörökítő kis vízfestménye szerint – ott állt Mészáros mellett, Kossuth mögött, Görgeivel szemben.¹⁶ De úgy látszik, nem hallotta a bocsánatkérést, vagy az arról szóló történetet nem tartotta hitelesnek, sőt talán nem is jutott el hozzá. Ki tudja? Majd még lesz alkalmunk latolgatni. Először lássuk, miről számolt be, miként adja elő Görgei és a békepárt szövetkezését: „*Először számai ezen szövetkezésnek akkor köttettek össze, midőn Görgey a kápolnai ütközet után, március első napjaiban, Debrecenbe utazott. Görgey már sokkal nyíltabban elárulta ellenszenvét Kossuth iránt, mintsem hogy a békepártiak hosszabb, tekervényesebb utakat kénytelenítettek volna választani az ő irányának kipuhatolására. Elég volt egyszer találkozniok, hogy céljok egygyé váljon. Az ellenszenv, melyet Görgei Kossuth iránt elárult, eddigelé iránytalanannak, határozatlanannak látszott. A békepárt tagjaival, különösen Kazinczy Gáborral és Kovács Lajossal tartott értekezletei következtében jött ő hihetőleg először magával tisztába a cél iránt, melyre azontúl törekedett.*”

A szövetség tehát megkötetett. Kitűzött cél lón: Kossuthot megbuktatni, helyébe a főhatalomra Görgeyt emelni, ki aztán a dinasztiaival egyezkedjék; mert azon reményben élek, hogy a dinasztia, mely a felségsértőnek kikiáltott Kossuthal alkudozni soha sem fogna, Görgeyvel, a diktátorral s diadalmas fővezérrel hajlandó lesz az egyezkedésre. Nem hisszük, hogy már ezen egyezkedés alapjairól is volt volna szó; még csak a legközelebbi cél forgott szemök előtt. Bizonytalan az is, vajon Görgey őszintén elfogadta-e a békepárt fő célját; erről azonban kétséget nem

szenved, hogy ezentúl, Görgeyben bízva, egyenesen Kossuth megbuktatására intézte titkos törekvéseit.

E cél sikerítése végett, a párt Esti Lapok címe s Jókay Mór szerkesztése alatt egy napi lapot indított meg, részvények útján, március kezdetén. Azon gyűlések, melyeket a párttagok, barátságos estvélyi mulatás színe alatt, Kazinczy Gábor szállásán tartottak, csaknem naponkéntiakká lőnek; ezek adták ama lapnak is irányát. Nyáry Pál még folyton tagja maradt e pártnak, bár e gyűléseket, honvédelmi bizottmányi tag lévén, restellte látogatni. De Jókay Mór őt mind e gyűlésekkel, mind a lappal folytonos összeköttetésben tartá; sőt némely, az Esti Lapokban megjelent cikk is Nyáry sugalmainak viselte bélyegét. Tagja volt a pártnak maga a képviselő ház elnöke is, Almássy Pál, ki aztán annak érdekeit a képviselő házban is lehetőleg előmozdította.” (II. 382.)

Minél többször elolvassuk ezt a néhány bekezdést, annál inkább csodálhatjuk a történetíró – némi felekezeti bigottságon is edzett – dialektikáját, aki teljes bizonyossággal jelzi az összeesküvést, és egyben azt is érzékelteti, hogy egyelőre mégsem került rá sor, bár sor kerülhetett volna, és ezért tényszerűségnek tekinthető, bár mégsem az stb. A két ismert békepárti képviselőre úgy utalt Horváth Mihály, hogy nem derült ki, találkoztak-e vagy sem akkor Görgeivel. De lássuk, mire emlékeztek ők, vagy inkább mire akartak emlékezni.

Kazinczy Gábor, aki 1850-ben a haditörvényszék számára elkészítette védiratát, ebben érthetően eltúlozta a békepárt szervezkedését. De arról nem írt, hogy 1849 márciusában Debrecenben találkoztak volna Görgeivel. Csak arról számolt be, hogy később felvette a kapcsolatot a tábornokkal, amikor a képviselőház üzenetét tolmácsolta, és ez megígérte, hogy majd Debrecenbe jön. Kazinczy tehát még a májusi találkozóóról sem árult el semmit, csak keserűen jegyezte meg, hogy Kossuth – Görgei és a békepárt együttműködésének megakadályozása céljából – nem csak az országgyűlés Pestre költözését kezdeményezte, „*de sőt a kormány egy részét még aznap útnak indítá Pest felé*”.¹⁷

Kovács Lajos, aki 1849. március 9-én ott állt volna a kályhánál, és beszélgetett volna Görgeivel, így emlékezett: „*Míg mi arról tanakodtunk: miként kéne Görgeihez férközniünk anélkül, hogy lármát üssenek elleneink, egy reggel (március 9-kén) híre futamodik a városban, hogy Görgei megérkezett Debrecenbe.*

Véletlenül e napra hívott össze Kossuth egy díszes kört magához, hogy az újon alkotott rendjelt a magokat kitüntetett hadparancsnokok közt kiossa.

A többek közt én is megvoltam ez ünnepélyre hívva.

Előzőleg Görgei megérkezésének híre összehozott benniünket a klub helyiségében. Ott elhatároztuk, hogy ez alkalmat használjunk kell Görgeivel az érintkezést megkezdeni. S mert én az ünnepélyre hívva voltam, hol Görgei bizonyosan jelen lesz, engemet bíztak meg társaim óvatosan egy találkozást Görgeivel keresni s vele ügyeinkről beszélni.

Kossuth termében nagy társaságban én Görgeit ott találtam, de annyira sem voltam vele ismerős, hogy egymást megszólíthattuk volna, különben is ily helyen vele beszélgetésbe elegyedni éppen nekem, nagy figyelmet gerjesztett volna.

Én tehát hadsegédét, Kempelent, egy ablakmélyedésbe vonván magammal, elmondottam ennek, hogy nekem képviselő társaimtól megbízásom van a tábornokkal okvetlenül találkozni, kértem Kempelent tudatná ezt a tábornokkal s mondaná meg, hogy mi nagy szükségét látjuk annak, hogy érintkezésbe lépjünk és egymást megértsük stb.

Mondá nekem Kempelen, hogy a tábornok olyképp intézkedett Füreden, hogy még az nap okvetlenül vissza fog érni, mert másnap a sereg mozdul. Ideje tehát igen ki van szabva, de azért ő mindent elkövet, hogy találkozást eszközöljön köztünk.

Én a délutánt a klub helyiségében töltöttem, de semmi tudósítást nem kaptam. Később tudtam meg, hogy Görgei egy óra hosszát kerestetett Kempelel a városban, volt is szálláson, de nem talált. Szóval a találkozás elmaradt.

*Sem én, sem társaim közül senki nem találkozott Görgeivel. A fátum közinkbe lépett.*¹⁸

Horváth Mihály nem törődött a fátummal. A historikus hitelt adott a kapcsolatfelvételtől szóló híreknek, de a kossuthi bocsánatkérést mellőzte, talán azért, mert ez már túl sok lett volna Kossuth ellen, vagy talán azért, mert tudta, hogy politikai pletyka az egész, sőt azt is tudta, hogy mások is tudják, így annak felemlegetése csak rontaná az összeesküvésről szóló történet hitelét. Egyébként Kossuth közelebb állt a szívéhez, mint Görgei és a békepárt. Mert ugyan az 1860-as évek elejétől kiegyezésre készült ő is, de annak árát meg akarta fizettetni. A békepártra a kelleténél többet hivatkozva nem lehetett előnyös alkut kötni, még akkor sem, ha a békepárti politika a kiegyezés eszmei forrása lehetett.

De honnan tudhatta Horváth Mihály, hogy a kitüntetésről szóló történet hiteltelen pletyka? Alighanem magától Görgeitől, pontosabban az ő emlékirataiból. Itt pedig másképpen zajlottak az események. Az emlékező főhős arról számolt be, hogy a kitüntetések kiosztása előtt már felkereste Kossuthot, hiszen azért jött Debrecenbe, hogy megtudja, ki a magyar seregek fővezére, és elfogadtassa a haditervnek megfelelő mielőbbi offenzíva megindítását. Mikor megérkezett, az elnök éppen neki írt levelet. Ebben a levélben Kossuth kifejtette, hogy Vetter Antalt nevezte ki fővezérnek, már csak azért is, mert Görgei megígérte, hogy támadni fognak Damjanichcsal együtt, csakhogy a támadás elmaradt, és így maga Kossuth is „*kompromittálva*” érezte magát, aminek – mármint Kossuth kompromittálódásának – Kemény Zsigmond utólag – idézett védiratában is – kellőképpen örült. A koncentrált támadás érdekében fővezér kellett, és mivel – fejtegette Kossuth – Görgei nem ismeri a délvidéki magyar seregek helyzetét és az ottani viszonyokat, Vetter az alkalmasabb. Egyébként: „*örködni fogok, miszerint Vetter jót és jól rendeljen, bízom tökéletesen Önnek és Damjanicsnak hazaszeretetében, tudom, hogy Ön a legtisztább jellemek egyike, kik e szótól »dicsvágy« idegenek, tudom, hogy Ön sziklaszilárdságával ura tud lenni seregei engedelmességének s végre kijelentém, hogy amíg én élek, Magyarországot belső egyenetlenség által Lengyelország sorsára jutni nem engedem, s ha a seregben akárki is, egyik vagy másik méltán kedvelt vezér személye iránti szeretetnek a haza egzisztenciáját – mely a katonai fegyelemtől s egységtől függ – alárendelve zavart akarna előidézni, vagy én nem térek vissza életben, vagy az meghal kérelhetlenül!*”¹⁹

Kossuth levele határozott és fenyegető. Megint csak jelzi, hogy azok, akik kemény, Robespierre-féle fellépést szorgalmaztak – utólag – csak saját felelősségük terhéért hátrították át az elnökre. Amikor Görgei betoppant, Kossuth először azt kérdezte vendégétől, milyen legyen a leendő fővezér. Mire a megkérdezett tábornok – emlékiratai szerint – így nyilatkozott: „*Legyen katona és legyen magyar; egyébként akár rangban idősebb, akár fiatalabb nálam, az nem érdekel.*”

Görgei tehát maga is keményen válaszolt, éppen Kossuth esetleges fővezérségével szembeni ellenvéleményének adott hangot, és annak, hogy nem fogadnak el külföldi hadfit. „*Erre Kossuth – emlékezett Görgei – minden mellébeszélés nélkül*” közölte, hogy már aláírta Vetter kinevezését, és véleményét kérte. Görgei jelezte, hogy nem ismeri közelebbről az új fővezért, „*de akik őt ismerik, azt állítják róla, hogy tanult és vitéz katona*”. „*De Kossuth nem ezt akarta megtudni tőlem, hanem azt, hogy én képesnek tartom-e Vettert a hazaárulásra. Erre a kérdésre azt mondtam az elnöknek, hogy Vettert benyomásaim alapján becsületes embernek tartom.*”

Görgei elhallgatta, hogy saját hadtestének tisztikarában majd nem örülnek Vetter kinevezésének. A vele Debrecenbe jövő Asbóth Sándor a kitüntetés után úgy nyilatkozott Hunfalvy Pálnak: „*Vetter áruló lesz, tudja azt a sereg.*”²⁰ Görgei tehát nem vádaskodott, amikor Kossuthnál jelezte – ennél sokkal kedvezőbb – véleményét. Nem tudni, milyen formában vetődött fel Görgei fővezérségének kérdése. Lehet, hogy hallgatólagosan napirendre tértek fölötte. Lehet, hogy Kossuth némileg szabadkozott, hogy nem őt nevezi ki, bár ezt a tábornok megemlíthette volna emlékirataiban, nem lévén oka az elhallgatásra. Mindenesetre Kossuthnak nagy kő esett le a szívéről. Klapkának még aznap, március 9-én – miután hosszan kifejtette Vetter fővezérré való kinevezésének indítékait – csak annyit jelzett: „*Görgei tábornok urat egy kedvező véletlen éppen most Debrecenbe vezérlé, s alkalmam lévén vele személyesen szólni, csak annyit mondhatok, hogy olyannak találám őt, aminőnek mindig hittem: magasztos érzelmű tiszta hazafinak.*”²¹ Másnap barátját, Csány Lászlót, az erdélyi kormánybiztost úgy nyugtatta meg a hadvezérek közötti viszály elsimításáról, mintha magát is meg akarta volna nyugtatni: „*Görgyvel mindent tisztába hoztam személyesen. Ő becsületes ember s minden különösségei mellett tiszta lelkű hazafi. De most nem lehetett fővezérré, nem lehetett, maga is belátta.*”²²

Közben – március 9-én délelőtt – Kossuthhoz megérkezett Vukovics Sebő, egykori kormánybiztos, aki úgy emlékezett, hogy az elnöknel „*egy ifjú, kimondhatlanul vonzó külsejű hadfit találtam [...] honvéd őrnagyi atillában*”. Ez volt Görgei, akinek „*magaviseletében – Vukovics szerint – felöltő szerénység ömlött el; Kossuth irányában a tisztelet, mondhatnám, hódolat vonásai jegyezek minden szavát, mozdulatát*”. Közben megérkezett Mészáros is, aki azért is neheztelt Görgeire, mert nála – a hadügyminiszternél – nem jelentkezett (holott a váci nyilatkozatban még azt hangoztatta, csak tőle fogad el parancsot). Majd beállított Nyáry, „*ki észrevehetőleg keresé Görgeyhez közeledését*”, de „*ez igen hallgatag volt*”.²³

Görgei emlékirataiban meg sem említette ezeket az új vendégeket, hanem csak azt jelezte, hogy az eszmecsere után távozni készült, de Kossuth – idézzük a tábornokot – „*azzal marasztalt, hogy éppen most történik meg az ő lakásán az újonnan alapított katonai érdemjel legelső kiosztása, és szeretné, hogy ennél az ünnepélyes eseménynél jelen legyen*”.

„*Nemsokára össze is gyülekeztek Kossuthnál az akkori Magyarország polgári és katonai nevezetességei, már akik Debrecenben voltak.*”

Kossuth rövid alkalmi szónoklattal nyitotta meg az ünnepélyt, elmondta azok nevét, akiket a második osztályú katonai érdemrenddel (három osztály volt) való kitüntetésre méltónak találtak, és befejezésül azoknak, akik éppen jelen voltak, a mellére tűzte az érdemjelet.

A szertartás véget ért. Vetter éppen jelen volt; nekem sietős volt a dolgom, kaptam tehát az alkalmon, hogy Vetterrel legott közöljem jövetelem célját, és miután tőle azt a választ kaptam, hogy a VII. hadtest hadműveleti célja a legközelebbi hadjárat alatt a tiszai átkelésben adódó késedelmek ellenére sem változik: elhagytam Debrecen, és néhány órai ottidőzés után visszautaztam főhadiszállásomra, Egyekre.”²⁴

Jellemző, hogy Görgei a kitüntetett bajtársakra nem emlékezett pontosan, pontosabban csak azok jutottak eszébe, akiket nem szeretett. Nem szerette a republikánus érzelmeiről ismert Perczel Mórt, és nem szerette Vécsey Károly tábornokot, aki éppen az ő barátjával, Damjanichcsal veszett össze. Vécseyt – akinek érdemeit utólag sem ismerte el – viszont nem most tüntették ki, mint Görgei emlékezett, hanem csak később. Görgei utólag is felháborodott azon, hogy Klapka György kitüntetése elmaradt, mert Mészáros Lázár hadügyminiszter nehezen tudta megemészteni, hogy míg az ő északi hadműveletei kudarcba fulladtak, Klapka ugyanazon seregek élén sikerrel járt. Emlékirataiban is kiöntötte epéjét Görgei ama hadügyminiszter ellen, aki iránti hűségét

váci kiáltványában világgá kürtölte, és akit most fel sem keresett. Igaz, némi személyes bosszúra is volt oka, mert a szintén maliciózus hadügyminiszter a *Közlönyben* közzétett nyilatkozatában – a reá jellemző finom gúnnal – külön kiemelte, hogy Görgei „nagszerű hátrálása”, serege épségének megőrzése miatt nyerte el a kitüntetését.²⁵

Görgei Artúrt debreceni útjára elkísérte István öccse. Hazafelé neki a kitüntetett tábornok elbeszélte, hogy „nagy ünnepély volt, Vetter altábornaggyá nevezetett ki s a katonai 2-od fokú érdemjellel feldíszítettek Kiss Ernő, Vetter, Perczel, gróf Vécsey és bátyám is, hogy az elnök neki (bátyámnak) kétszáz ezer forintnyi nemzeti jutalmat ajánlott, bátyám ezt megköszönte, de el nem fogadta, mondván, hogy ha szerencsésen fejezzük be a háborút, akkor jutalmul a pesti tudományos-egyetemen a vegytanári széket kéri ki magának, amelyre már múlt tavasszal báró Eötvös miniszternél felajánlkozott; ekkor az elnök Vetterre hivatkozott, aki a hasonló összegű nemzeti jutalmat elfogadta, s e példa követésére azzal biztatta az elnök bátyámat, hogy gondoljon arra, miképp el is eshetik a haza szolgálatában s akkor neje özvegyiségre jut, fogadja hát el, ne magának, hanem a neje számára; mire bátyám azt felelte, hogy ha özvegyiségre jut a felesége, akkor majd visszamegyen Franciaországba rokonaihoz, majd gondját viselik azok, végső esetben pedig elmegy nevelőnőnek, úgy is megél”.²⁶

Görgey István emlékezetét alighanem bátyja emlékiratai frissítették fel, mert onnan került Vécsey a kitüntetettek közé.

Nem tudni, Görgei Artúr Debrecenben is szóvá tette-e a Klapkán esett igazságtalanságot. Mindenesetre március 10-én levelet írt neki, és ebben úgy számolt be debreceni útjáról, mintha csak vigasztalni akarta volna, és egyben keserűségét és abból fakadó elszántságát is fokozni: „Tegnap Debrecenben voltam. Ne kérdezz az ott nyert benyomásokról. Azok több mint kellemetlenek, nagyon is elsomorítóak!

Kevés ott a valódi hazafi! Mindenütt önzés, hiúság, a legjobb esetben kielégíthetetlen nagyra-vágás!

Én abban a meggyőződésben élek, hogy Damjanich, Aulich, te és én sokat, nagyon sokat vihattunk volna végbe, ha főhadparancsnok nélkül maradtunk volna is.

Vetter altábornagy az összes magyar csapatok főparancsnoka! Az ég tegye szabaddá kebelét kicsinyes melléktéktetektől, s tölts be valódi hazaszeretettel! Ő reüsszirozni fog, ha a ti tanácsokat követi s az enyémet nem utasítja el.

Egyedül tévedéseknek teszi ki magát, s az osztrák meg fogja őt csalni.

Terveitekkel teljesen egyetérték, de Vetter kinevezetése által lépteink egyelőre megbénítván, s az idő és alkalom jó része elveszett.”²⁷

Ugyanazon a napon Görgei levélben Damjanichnak is beszámolt tapasztalatairól: „Maradjon jelszavunk: a haza megmentése! [...] Az országgyűlés gyanakszik a hadseregére. A hadügyminiszter a múltnak szoborképe, képtelen helyesen fogni fel a jelent, avagy csak himni is benne. Vetter, a mi főparancsnokunk, válságos percekben kétízben is nem vállalta el a fővezényeletet. Egyedül Kossuth hisz a forradalomban, a hadseregben s önmagában. Egy antik, tiszta jellem – kár hogy nem katoná! A hadsereg, voltaképpen annak egyes részei, többnyire mindenik saját vezéréhez ragaszkodik, s ezért a haza sorsa nagyrészt ezek kezében van. Ezért egyre van szűkülgünk, és ez: egyetértés egymás közt és az elnökkel!”²⁸

Éles szavakat vetett papírra Görgei. Levelei tanúsítják, megint politizált – a hadsereg egysége és a győzelem érdekében. Március 7-én kelt Damjanich együttműködési ajánlata: „Egész határozottsággal a jelen pillanatban működéseim legközelebbi tárgyát meg nem jelölhetem, de minden bizonnyal nekem minden hadmozdulatom az önéi után fog igazodni, és lehet, hogy már holnap idehagyom a Tiszavonalt, mihelyst csak bizonyos értesülést kapok az ön mozdulásáról. Az én operációim egyszerűek: fölkeresem az ellenséget és derék vitézeim segítségével remélek győzni.”²⁹

Görgei talán azt is tudta, hogy levelezőtársa korábban már Vetterrel is összekapott, és aligha mutat sok készséget fővezérsége elfogadására. Vukovics, aki Damjanichnak vitte a táborba a kitüntetést, később úgy emlékezett, hogy Damjanich azért is haragudott az új fővezérre, mert ez megróttta őt „*a túl engedett mérsárlásért*”, amely még 1848 novemberében a temesőri szerbek elleni csatát követte,³⁰ más szóval hagyta, hogy olyan brutálisan felprédálják a helységet: ebben – főleg a rablásban – Rózsa Sándor jeleskedett.³¹

Görgei idézett levelében – láttuk – még némileg tüzelte is Damjanichot, akinek persze több se kellett, nemsokára neki is ugrott az új fővezérnek, mire ez olyan eperohamot kapott, hogy vissza kellett vonulnia, és március végén Görgei mint rangidős tábornok ideiglenes főparancsnokként a seregek élére állhatott. Klapkát viszont – még március 10-én – úgy vigasztalta, hogy az is értsen a szóból: eltűrik Vettert, ha nem akadályozza őket. A levelek egyértelműen jelzik a szereposztást: A jó stratégia Klapka, a faltörő kos Damjanich és a bölcsen kiegyensúlyozott megbízható Aulich, mindhárman Görgeinek, a nagy karmesternek az emberei. Szemere Bertalan, aki mint kormánybiztos közelről is megismerhette Görgeit, epésen hangsúlyozta is 1852-i POLITIKAI JELLEMRAJZOK című művében, hogy ő a magyar szabadságharcot szolgáló hadvezéreknél „*nagyobb mester volt az emberek megnyerésében és felhasználásában*”.³² Mentse a cél: a győzelem vágya, és a tavaszi hadjárat igazolta a „diplomáciai” előkészítést, ami elengedhetetlen eleme a hadművészetnek. Görgei meg tudta teremteni a megfelelő összhangot a koncentrált támadáshoz, amelynek legnagyobb előmozdítója Kossuth volt, az emberarcú Robespierre, aki a Megvesztegethetlentől eltérően többször is kiszállt a katonai táborba, és mindent megtett a hadvezérek közötti összhang érdekében. Erre pedig azért is szükség volt, mert az ellenfél túlerőben volt, és csak úgy lehetett legyőzni, ha a meglehetősen széthúzó frontvonal egyik pontján meglepetésszerűen nagyobb erőt tudnak felvonultatni, és az erőfölényt ki is tudják használni. Kockázatos vállalkozás. De az elszántság és a győzelem akarása is jelezte már a siker esélyét.³³

Kossuth még aznap – március 9-én – délután az országgyűléssel lelkesen közölte, hogy „*egy szerencsés véletlen bizonyos értekezés végett a hadjáratra nézve Görgei tábornokot körünkbe hozá*”. És ami még fontosabb: „*tiszta lélekkel*” hangoztatta, hogy a seregvezérek elfogadják fővezérnek Vettert. Görgei látogatása megnyugtatta, és a kitüntetési szertartás jelentőségét is emelte. Mint fejtegette: „*Jelentem egyszersmind a t. háznak, hogy ma egy nem akarom mondani fényes, hanem részemről legalább sokáig kedves emlékezetemben maradó jelenetben voltam szerencsés részt venni, melyről megvallom, sajnálom, hogy nem intézkedtünk úgy, miszerint oly helyen történt volna, hol a közönségnek minél nagyobb része lehetett volna tanúja a kormány s a kormány által a nemzet azon akaratának, miszerint nem az, hogy meg akarja hálálni vitézeinek azon feláldozását, miként véröknek s éltöknek kockára vetésével iparkodnak e hazát megmenteni, mert ez oly érdem, melyet meghálálni nem lehet, hanem hogy lehetek volna tanúi a kormány azon akaratának, hogy az érdemeket méltányolva, magát az érdemek kitiüntetésére kötelezve érzi. Értem t. ház, hogy ma történt az országgyűlés kegyes jóváhagyása következtében felállított katonai érdemrendeknek, amennyiben ezen jelek ideiglenesen elkészültek, legelső kiosztása a t. ház több tagjai jelenlétében; azoknak, akik jelen voltak, nevezetesen Vetter altábornagy, Görgei tábornok és vitéz követársuk Perczel tábornok uraknak melletti (éljenek!) ezen érdemrend középosztályával a nemzet nevében nem mondom feldíszesítettévé, hanem a nemzet nevében keblökre tűzöttévé azon zálog, hogy valamint ők szívök tisztasága s igaz magyar érzelmöknél fogva a hazának mindig hívei maradnak, úgy azon zálog odatűzésével a nemzet lekötötte irántuk a nemzet nagyrabecsülésének, tiszteletének és érdemeik elismerésének zálogát.*”³⁴

Ez történt – a hivatalos források alapján – 1849. március 9-én. Világos után viszont megmozdult az emlékezet. Az író-politikusok olyan kitüntetéstörténetet agyaltak ki, amelynek az ellenkezője sem igaz, vagy inkább az ellenkezőjéhez áll közelebb az igazság. Olyan meggyőző erővel „emlékeztek”, hogy a mai szakirodalom is több-kevesebb kétellyel némi hitelt ad Kossuth bocsánatkérésének.³⁵

A legérdekesebb az írók történetében Görgei alakjának megformázása. Nem sikerült. A tábornok bonyolultabb személyiség volt. Mindegyik forrásban – saját leveleiben is – a másik arcát villantja fel, vagy azon egy újabb vonást. Talán elmondhatta volna, amit 1843-ban István öccsének írt: „*jellemem azóta, hogy szabadsággal odahaza jártam, apródonkint bizonyos fokig a kaméleon természetéhez közelített*”.³⁶ A forradalom pedig végleg hazahozta, hadd járja ő is a demokratikus kultúra labirintusát, ahol a kaméleonkodás sokak számára arany szabály lett, az életben maradás törvénye. 1849 tavaszán azonban ott és akkor egymással azon vetélkedtek, hogy a közös ellenséget ki veri meg, az egymás elleni indulatokat is annak rendelték alá, és ezek még a közös küzdelemre ösztönöztek. Ugyanakkor élt valamiféle bizalmatlanság is, amely olykor elcsitult, olykor pedig erőre kapott. Kesergett is Vetter: Kossuth „*azt is megkérdezte [Görgeitől], hogy fővezérül való kineveztetésemet miként fogadná. Mily kölcsönös jezuizmus e két férfi viseletében, akik egymást lelkiük mélyéből gyűlölték!*”³⁷ Tudjuk, nem mindig! Bár a forradalmi demokratikus kultúrával járó paranoia válságos időkben felerősödött.

A kitüntetésről szóló megnyilatkozásokat nem csupán azért idéztük fel, hogy hadd lássuk, miként akar az író a múlt átírásával jelent és jövőt alakítani. Kemény Zsigmond mint politikus tette ezt, valamiféle kínos helyzet hálójába fogva Kossuthot, hogy jó alaposan lejárassa. Lehet, hogy ő találta ki a pletykát. Jókai Mór pedig, elfelejtve saját korábbi tudósítását, felkapta, annak rendje-módja szerint, ahogy egy nagy mesélőhöz illett, kéjelgett benne, hogy aztán epigonja, Vas Gereben még rá is licitáljon.

Íróink nem vádolhatók a fantázia hiányával. Jókai mentségére legyen mondván, azért ő a legkevésbé tézisszolga. És ezt Vas Gereben története is példázza. Vas Gereben ugyanis kissé sután az árulómotívummal manipulált, úgy, hogy egyenesen Kossuthra hárítsa a felelősséget. Kossuth érzélgős, gyengekező, irracionális egyedként jelenik meg, miközben az okos közvélemény Görgei példás megbüntetését várta volna. Az olvasó pedig azt érthette: ha beteljesült volna a közvélemény várákozása, elkerülhető lett volna Világos.

Jókai viszont eleget bolyongott maga is a demokratikus kultúra útvesztőiben, hogy találjon valami onnan kivezető fonalat. Ugyanakkor egyensúlyra is törekedett. Azt is akarta érzékeltetni, amit hajdan az *Esti Lapok*ban írt: „*A magyart senki sem győzheti le, csak a magyar maga.*”³⁸ Valamilyen végzettségűt akart sugallni a kitüntetési jelenet magas feszültségével. A katonai és polgári hatalom ellentétét végzetként próbálta és tudta megjeleníteni, azt, hogy mindannyian a végzet markában vergődünk. Az egésze Mészáros – általa kitalált – szavaival még a népi bölcsesség pecsétjét is ráverte. Kossuthot mégsem démonizálta, inkább befolyásolható, kissé nőies figurának állította be. Az elnök és a tábornok szembenállásában az érzelem és ész, képlékenység és akarat ellentétét akarta megszemélyesíteni. Később azonban a Kossuth gyávaságáról szóló pletykákat a maga újabb történeteivel próbálta ellensúlyozni. Azt is kiemelte, hogy a különböző híresztelések ellenére, a tavaszi hadjárat során, volt bátorsága Görgeyvel egy fedél alatt aludni.³⁹

És mintegy 1849-es újságírói tevékenysége jóvátételére a századforduló felé Jókai a nagy politikai döntést sem vetette el egyértelműen: „*Bizonyára, ha hiba volt a »függet-*

lenség» elhatározása, annak egy századrésze illeti meg Kossuthot, kilencvenkilenc édes mindnyájunké s abból is az osztrákoké a kvóta öregebb része.”⁴⁰

Jókai vallomása sokban összecseng azzal, ahogy Kossuth jellemezte önmagát: „én a népnek hű szolgája vagyok”.⁴¹ A nép és „szolgája” össze is forrt. Ezt Görgei 1852-i emlékiratában így érzékeltette: „Kossuth örülete sajnós a hívő nemzet evangéliuma volt.”⁴² Tegyük hozzá, amit elhallgatott: ő is vallotta egy ideig ezt az evangéliumot. Hiszen el kellett fogadnia Kossuth – kissé fenyegető – 1849. január 10-i vallomását: „Mi köztünk egy erkölcsi szent kapocs van fűzve, minél szentebb emberek közt nem volt soha.”⁴³ Ezért Kossuth valóban megbocsátó is tudott lenni, még akkor is, amikor megtudta, hogy Görgei a váci nyilatkozatban az OHB-t okolta a katonai kudarckéért: „Én – írta január 17-én a nyitrai kormánybiztosnak – a hazáért mindent felejtetni tudnék, még azt is, hogy [ez az] ember, kinek a haza megmentése tehetségét adtam kezébe nagy bizalommal, engem sárral dobáljon – csak a hazát mentse meg.”⁴⁴ Ugyanakkor készült a felelősségre vonásra is, mint január 21-én Szemere Bertalannak írta: „Ez emberrel nagy leszámolni valója lesz a nemzetnek, ha csak misztikus kalandjárásának valamely váratlan nagy eredményével nem lép meg.”⁴⁵

Görgei – miután a felvidéki ismerős tájakat megjárta hadaival – némi meglepetéssel azért szolgált. Tehermentesítette Debrecent. Kuruc portyára indult, szedett-vedett népesség benyomását keltő vert haddal vágott neki az útnak, és fegyelmezett, harcedzett se reggel tért meg. Közben pedig a Délvidéken a bácskai sereg majdnem felbomlott. Kossuth még gyanakodott, és komoran hangzott, amit február 23-án éppen a Görgei táborába küldött kormánybiztosnak írt: „Én azt, aki szakadást, szakadás által pártütést idézne elő, az örökké való Istennek és a hazának nevében ámulónak nyilatkoztatnám.”⁴⁶ Amikor tehát március 9-én Debrecenben szembekerült az elnök és a tábornok, lett volna ok a vádaskodásra és a szabadkozásra, de ehelyett komoly eszmecsere parancsolt „a szent kapocs”.

Az eszmecsere után került sor a kitüntetésre. Láttuk a hivatalos forrásokat, és ismerjük az írói képzelet termékeit. Ha még kételyeink volnának a kitüntetéstörténet hiteletlenségéről, idézzünk meg néhány szemtanút. Először is Vukovics Sebőt, aki szintén emlékezett. Az ünnepen „Palóczy [az országgyűlés korelnöke] mondott, mint mindig, történelmi fűszerrel a jelenlevő közönséghez beszédet, Kossuth a megdicsőítettek mindegyikéhez, saját kezével tűzvén az érdemjelt mellökre. Ez alkalommal használta először, később Perczelre is alkalmazott azon frázisát: miként a história a választás urnájából szerencsés vonásának fogja jellemezni azon kinevezését, mellyel Görgeyt Schwechatnál a magyar sereg élére állította, keblének, mint mondá, barátját, szeretete tárgyát. Perczelnek Mészáros adá az érdemjelt által, e szavakkal: szónoklati ellenségemnek, harci barátomnak. A jelenetet nem éppen magasztaltság, de elegendő felélenkülés színezté. A jelenlevő tábornokok között Görgey hátul foglalt helyet, kerülni látszóan a közfigyelem magára vonását. Gorove barátom, midőn e napi eseményről szólva, Görgey tartózkodó magaviseletére vonatkozást tevék, észrehevő: qui se nequiter humiliat stb.”⁴⁷ Tehát „ki magát csalfán megalázza”, attól sok jót várni nem lehet...

Vukovics emlékeit hitelesíti még egy másik naplóró – országgyűlési képviselő – tanúnk is, Hunfalvy Pál, akinek a műve 1986-ban látott napvilágot.

Hunfalvyt tizenkét órára hívatta magához Kossuth, és még nem is árulta el, „mi végett”. Amikor Mészáros és Vetter megjelent, „Kossuth a köszöntés után előzőleg mondja Mészárosnak: itt van Görgey tábornok úr is. (Mert Görgey 8dikán este 9 órakor érkezett ide Füredről, mint mondatott később, tanácskozás végett.) Görgey hátul állott, nagy csizmában, egyszerű ruhában. Kossuth feléje mutatván kilépett, s meghajtá magát, mit Mészáros igen hidegen fogadott. Visszalépve helyére kardját köti fel Görgey. Megnézém képét. Fialat, alig ütköző szakállú, komoly, jelentékeny kép; rövidre nyírt haja kiemeli homlokát, s valami merevséget kölcsö-

nöz a kifejezésnek. Az emberek bizonyos elfogultsággal tekintették, ki szándékosan, úgy látszott, vonul hátra.

Menjünk a másik nagyobb szobába, mond Kossuth. Abban körbe állván a jelenlevő követek, a kályha felé Vetter, megette mintegy Görgey (kinek oldalán táská vála), balja felől Vécsey, távolabb a követek között Perczel Mór; az ablaki asztalnál, melyen a rendek voltak, Kossuth, mellette Mészáros állottak; Madarász László, mint momus vagy udvari bolond, ott is eszelősködött.

Kossuth szavát emelte, hogy az országgyűlés megegyeztével érdemjeleket készíttetett a kormány, hogy ezzel is megmutassa, mennyire szereti a hősöknek érdemeit meghálálni, s kéri, hogy egyenként vegyék azt.

Szólott Palóczy László is néhány szót. Azután Kossuth megmondván, hogy Vetter; Görgey, Kiss Ernő, Damjanich, Guyon, Perczel Mór a kitüntettek, a jelenlevők melleire maga tűzte fel, úgy mint Vetternek, Görgeynek és Perczelnek melleire. Mindeniknek külön mondott néhány hízelgő, érdekes szót, Görgeynek nyomatékos, miszerint bizton reményli, a történelem azt fogja egyszer mondani, hogy mikor Kossuth Görgeyt kiemelte, szerencsés húzást tett. (Nem akarta-e avval Görgeynek eszébe juttatni, hogy Kossuthnak köszöni helyzetét?) A jelenlevők igen hangos éljennel kísérték Kossuth szavait, s Görgey képén pír futott fel, midőn magát némán meghajtá.⁴⁸

Szemtanú lehetett még Irányi Dániel képviselő is, aki akkor még jó viszonyban volt Görgeivel, de később már a függetlenség ügye árulójának tartotta. Ő Charles-Louis Chassin francia történétíróval közösen írt – A MAGYAR FORRADALOM POLITIKAI TÖRTÉNETE 1847–1849 című – művében szintén csak arra emlékezett, hogy „Görgei hallgatag volt, és szerénységet színlelt. A honvédelmi bizottmány elnöke néhány hízelgő szóval köszöntötte. Görgei ezt szenvtelenül fogadta”.⁴⁹

Hunfalvy, Vukovics és Irányi tanúságából kiderül, hogy talán lehetett érezni némi feszültséget az elnök és a tábornok között, de nem olyanformán, mint azt Jókai és Kemény emlékezetének – korántsem ártatlan – játékaik jelenítették meg.

Gyulay Lajos naplója ehhez képest semmitmondó, mégis fontos forrás. Eldönti a Hunfalvy- és Vukovics- – Jókai-, Kemény- és Vas-„vitát”. Eldönti, mint a szemtanú, még akkor is, ha emlékezetében az – általa is éltetett – áruló mítosza „drótos tót”-tá változtatta a hadvezért, akit azért még az orosz cár is csodált a maga módján, és ki vitatná, hogy a cár értett a hadművészethez – legalábbis íróinknál és a magyar fronton hadakozó osztrák tábornokoknál némileg többet, mert amikor látta az osztrák stratégiát, már érezte, hogy be kell avatkoznia.

A debreceni kitüntetés története mint egy pletyka anatómiája a történelmi emlékezet működésére vet némi fényt. Megkérdezhetjük, miként vállalkozhatott Kemény Zsigmond, Jókai Mór és Vas Gereben a célirányosan gonoszkodó fantáziálásra. Hiszen tudhatták, hogy más is ott volt, netán el is mondja az igazat. De a kitüntetés története arra figyelmeztet, hogy az olvasót miként lehet félrevezetni, ha maga is hagyja, sőt akarja. Más szóval: történetünk az olvasás felelősségére is int. A Horváth-művet olvasó Gyulay némileg éppen erről mondott le. Láttuk, hogy 1849 után miként kerítette hatalmába a bűnbakkeresés szenvedélye. Láttuk az áruló mítoszának racionális indítékait. Görgei ennek lett a „hőse” – villogó szemű démon vagy egyszerűen valamiféle „drótos tót”. Ugyanakkor láthatjuk, hogy naplórónk tudata némileg viaskodott a tudatába rögzült képpel. De nem próbálta felsorakoztatni, hogy mi szólhatott Görgei áru-lása ellen és mellette. Valamiféle hermeneutikus körbe került. Hitte, hogy Görgei áru-ló, mert tudta, és tudta, mert hitte. A vereségből indult ki, és nem az eredményből, ab-ból, hogy a forradalom és szabadságharc milyen erkölcsi tőkét jelentett.

Láttuk tehát, hogy az előljáróban említett festmény alakjai később, évek és évtize-

dek múltán mi minden érdekes dologra emlékeztek, és miket írtak, nyilván mondtak is. De ha egy órával a kitüntetés után megkérdeztük volna, mi érdekesre emlékeznek, alighanem azt válaszolták volna, semmire. Persze a festő azokat is odavarázsolta a képre, akik akkor éppen nem voltak ott, és jórészt a csatatéren tartózkodtak. Ezek közül kérdésünkre, hogy mit szólnak a történethez és annak képi megjelenítéséhez, egyszerűen: az emlékezet játékhöz, válaszként Kiss Ernő, gróf Vécsey Károly finoman szabadkozott volna; Damjanich János viszont – ha jól ismerjük – mondott volna valami rettenetesen posztmodernet.

Jegyzetek

1. Csetri Elek: GYULAY LAJOS (1800–1869). Europa Balcanica–Danubiana–Carpatica, 3. köt. 1998. 152–165.
2. GYULAY LAJOS NAPLÓI. 122. k. 362. Az 1849 utáni naplókat a kolozsvári Állami Levéltár őrzi a Gyulay–Kuun család fondjában.
3. I. m. 51. k. 90. Gyulay Lajos 1848–49-es naplóját 2003-ban jelentetjük meg Csetri Elekkel és V. András Jánossal.
4. Jókai Mór: EMLÉKSOROK. NAPLÓ 1848–49-BŐL. Szerk. Nemeskéri Erika. Bp., 1980. 118–124.
5. Jókai Mór: CIKKEK ÉS BESZÉDEK. VI. k. S. a. r. Láng József–Rigó László. Jegyzet Kerényi Ferenc. Bp., 1975. 11–15.
6. Jókai Mór: A HISTÓRIA TAROKKPARTI. Szerk. Gángó Gábor. Bp., 1996. 88–92.
7. Jókai Mór: AZ ÉN ÉLETEM REGÉNYE. Bp., 1912. 76–77.
8. Jókai Mór: CIKKEK ÉS BESZÉDEK, II. 104–105.
9. Madarász József. MARTIUS 9. *Debrecezeni Lapok*, 1849. márc. 10. 6. sz.
10. DEBRECEN MÁRCIUS 10-KÉN. *Marczius Tizenötödike*, 1849. márc. 10. 22. sz. 85.
11. Debrecen, mart. 7. *Alföldi Hírlap*, 1849. márc. 7. 19. sz. 76.
12. Beksics: KEMÉNY ZSIGMOND. A FORRADALOM S A KIEGYEZÉS. Bp., 1883. 110–111.
13. Vas Gereben: DEBRECENI NAPIK 1849-BEN. (AZ ÉRDÉMRENDSZÍTÁS). *A népbárát*, 1861. szept. 29. 38. sz. 300–301.; okt. 6. 39. sz. 309.; okt. 13. 40. sz. 318.
14. Az A4 alakú vízfestményt közli Makai Ágnes: „HŰ VITÉZSÉGÉRT...” (Bp., 2001) címlapja. Lelőhelye: MOL, P 295 Görgey család, 44. d.
15. Mészáros Lázár: EMLÉKIRATAL, II. Szerk. Szokoló Viktor. Bp., 1866. 83.
16. Makai Ágnes: „HŰ VITÉZSÉGÉRT...” I. h. 42.
17. SZÓSZÉK ÉS CSATATÉR. POLITIKUSI NAPLÓK ÉS VISSZAEM-LÉKEZÉSEK 1848–1849. Szerk. Hermann Róbert. Bp., 2000. 313.
18. Kovács Lajos: A BÉKEPÁRT A MAGYAR FORRADALOMBAN. Bp., 1883. 107–108.
19. KOSSUTH LAJOS ÖSSZES MUNKÁI, XIV. (A továbbiakban KLÖM.) Sajtó alá rendezte Barta István. 618.
20. Hunfalvy Pál: NAPLÓ 1848–1849. Szerk. Urbán Aladár. Bp., 1986. 222.
21. KLÖM, XIV. 620.
22. KLÖM, XIV. 629.
23. Vukovics Sebő: VISSZAEMLEKEZÉSEI 1849-RE. Szerk. Katona Tamás. Bp., 1982. 11.
24. Görgey Artúr: ÉLETEM ÉS MŰKÖDÉSEM, I. Szerk. Katona Tamás. Bp., 1988. 434–436.
25. Makai: i. m. 56.
26. Görgey István: 1848 ÉS 1849-BŐL, II. Bp., 1888. 9.
27. Klapka György: EMLÉKEIBŐL. Szerk. Katona Tamás. Bp., 1986. 110–111.
28. Idézi Vukovics Sebő: i. m. 196.
29. MOL, P 295 Görgey család, 36. cs. b/6.
30. Vukovics: i. m. 12.
31. Horváth Mihály: MAGYARORSZÁG FÜGGTELENSÉGI HARCZÁNAK TÖRTÉNETE 1848 ÉS 1849-BEN, II. Genf, 1865. 90–91.
32. Szemere Bertalan: POLITIKAI JELLEMRAJZOK A MAGYAR SZABADSÁGHARC BŐL. Szerk. Hermann Róbert–Pelyach István. Bp., 1990. 195.
33. Hermann Róbert: 1848–1849. A SZABADSÁGHARC HADTÖRTÉNETE. Bp., 2001. 314.
34. KLÖM, XIV. 615–616.
35. Makai: i. m. 41. A következő figyelmeztetés előrebocsátásával idézi Jókai beszámolóját a kitüntetési jelenetről: „*Idékváncokzik Jókai Mór egyik írásának néhány részlete az ominózus debreceni kitüntetési ünnepségről, amely az író saját bevallása szerint sem felel meg teljesen a történelmi hűségnek, de a neveket pár szóval hús-vér emberekre gyúrja, és a légkört, a közhangulatot utólérhetetlenül tárja elénk.*” Vö. Kosáry Domokos: A GÖRGEY-KÉRDÉS TÖRTÉNETE, I. Bp., 1994. 275. Jókai 1861-i beszámolóját így értékeli: „*Itt Görgey már nem oly félelmetes, Kossuth pedig már nem oly riadt. De másrészt azért is, mert ko-*

rántsem biztos, hogy ez a leírás, ha van is benne valami igazság, az egykori jelenetet, hiteles szemtanú tollából, egészen úgy adja vissza, ahogyan annakidején valóban végbement. Jókai itt ugyanis alighanem az utolsó hetek Görgey–Kossuth ellentétét vetítette vissza, sűrítve, egy olyan, korábbi időszakra, amikor még hamar zavartalanná vált a kölcsönös megbecsülés és egyetértés a két személyiség között.”

36. Görgey István: GÖRGEY ÁRTHUR IFJUSÁGA ÉS FEJLŐDÉSE A FORRADALOMIG. Bp., 1916. 179.

37. Vetter: EMLÉKIRATAI. 336. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Hung. 3030. 336.

38. Jókai: CIKKEK, III. 444.

39. Jókai: AZ ÉN ÉLETEM REGÉNYE. 75.

40. I. m. 92.

41. KLÖM, XIV. 115.

42. Görgey: ÉLETEM, II. 8.

43. KLÖM, XIV. 81.

44. KLÖM, XIV. 157.

45. KLÖM, XIV. 180.

46. KLÖM, XIV. 532.

47. Vukovics: i. m. 12.

48. Hunfalvy: NAPLÓ. 221–222.

49. Irányi Dániel–Charles-Louis Chassin: A MAGYAR FORRADALOM POLITIKAI TÖRTÉNETE 1847–1849, II. Ford. Szoboszlai Margit. Szerk. Spira György. Bp., 1989. 161.

FIGYELŐ

MIBŐL LESZ A SORS?

Sándor Iván: *Drága Liv*
Kalligram, Pozsony, 2002. 334 oldal, 2400 Ft

Pedig minden hozzávaló kéznél volt. Sőt: felhasználásra alkalmassá téve, hiszen aki hozzányúlt, pontosan tudta, miféle folyamatoknak és hatásoknak kell érvényesülniük ahhoz, hogy ami nyers volt, fogyaszthatóvá váljék, ami fanyarnak vagy keserűségnek tűnt, az mégiscsak élvezhető legyen – vagyis az úgynevezett „összhatás” végül kielégítse az ínycseppet éppúgy, mint azokat, akiket a kíváncsiság vagy a véletlen vezérelt ehhez a regényhez.

A történet ugyanis, amely a DRÁGA LIV mélyén rejlik – bár nem feltétlenül a történet elmondása volna a leglényegesebb –, fordulatos, érdekes, még lebilincselőnek is érezhető: az eseményeken túl és azokon belül ugyanis párhuzamosan induló sorsok ágaznak el, találkoznak, kereszteződnek, ezek mögött – olykor előtt – pedig ott van Magyarország elmúlt fél évszázadának története, ám felvillan még Varsó, Párizs, Salzburg, Mauthausen, Algéria, hogy a párhuzamok akár kontrasztokká válhassanak, a közeg pedig geográfiailag is színeződjék, táguljon, izgalmasabb lehessen. Az epika eseménymenetében érvényesülő vonzások és távolodások során azonban nem csak a történelem, de a szerelem, a hivatás vagy éppen a mindezekben otthonos vaksors szerepe lesz döntő, ám hogy egészen mégse lehessen vak, ezért – talán a regény legfontosabb vonásaként – a szövegen érezhető az esszéista, a reflektáló, a művelt és intelligens narrátor tekintete, így hát legyen szó szerelemről, politikáról, zenéről, vízmérnökségről vagy – igen fontos szerepben – színházról: hát nem csak az események ragadhatják el az olvasót, de mindjárt a tudás és a szellem is, amely szinte csak megnyilatkozása alkalmának tekinti az élet epizódjait.

Liv – a cím tanúsága szerint a *Drága* – felelősségben magyar lány, akivel Grotowski párizsi próbaszínházának néptelen, sötét nézőterén

ismerkedik meg az arra utazó narrátor, s az ismeretségből rokonszenv, vonzalom, majd szerelem lesz annak rendje és módja szerint: zökkenőkkel és krízisekkel, ám vitathatatlan feltétlenséggel is – ez pedig túléli a távolságot Budapest és Párizs között, ahogy túléli mással kötött házasságokat, kalandokat, történelmi változást és a telő időt is. És bár a színházi kísérletet szemlélő egykori leány nemzetközi vegyesvállalatot képviselő ötvenes asszony lesz a regény végére, *Drágasága* azért eleven marad, bár a regény végén sem látjuk pontosabban ennek az összetartozásnak lényegét, titkát, természetét: hogy vajon egy feltétlen és mindennél erősebb kapcsolat kereste itt a maga lehetőségeit – mert hát a lehetőségek mégiscsak adottak vagy megteremthetők lehettek volna az eltelt évtizedekben –, vagy csak valamiféle kíváncsiságból mindinkább megfakuló, nosztalgikus kényelemérzet hajtja egymás felé a két embert, hogy erőfeszítés nélkül élhesse nek át valamit újra és újra abból, ami egykor az életük lehetősége lehetett. Ma már tudják: volna.

Ez a szerelem ugyanakkor egyéb emberi sorsok és drámák előterében, azokkal kölcsönhatásban bomlott ki: a regény egyik szereplője és „szála” a titokzatos Gábor, Liv számára ugyancsak fontos ember, emellett pedig tehetős és csaknem karizmatikus vízmérnök, 1956-os magyar menekült Párizsban, levél-, illetve naplóiíró, aki nem csak hőse, de mintegy társszerzője is a szövegnek – s az általa megfogalmazott „dokumentumok” azután szépen, komponáltan s a narrátorral azonos stílusban tagolódnak a regénybe. Nem csak az események leírásában – főként a különös optikával szemlélt 1956-os forradalom megidézésében – lesz funkciója meghatározó, de maga a napló mint az események alkalmá is döntő szerepet játszik: hiszen éppen ezt „csempészne” haza a narrátor külföldről, amit a szigorú tekintetű határőrök észre is vesznek, ám nem emelik ki a szöveget és vele a verejtékező csempészt, csak vészjóslóan jelzik: tudnak róla. És ez a jelzés lesz azután megkísértén-

sének alkalmá – hogy büntetlensége áraként működjön együtt a hatóságokkal –, ám ennek a regényhős, mi mást is tehetne, hősiesen és tovább verejtékezve: ellenáll.

Gábor történetében pedig kibomlik egy másik szerelem – bár az sem erőteljesebb vagy motiváltabb, netán tagoltabb, mint a főhőst Livhez fűző – egy bizonyos Marie-val, akivel Dél-Franciaország valamelyik vendéglőjében találkozik, s egy megosztott palack borból különös vonzalom lesz, majd megosztott történetek, végül megosztott élet, bár ennek indítékairól sem tudhatunk többet, vonzásáról és varázsáról vagy éppen kríziséről és zökkenőiről, mint amennyit az érzelmi és érzéki kapcsolatok megalapozásában általában is takarékos szerző az olvasókkal tudatni kíván.

Pedig éppen ebben a sorsban egy párhuzamos életlehetőség található még jelentős mozgásterét: '56 Budapestjéről Párizsba, majd onnan Algériába érkezve Gábor ugyanis azt a konfliktust láthatná viszont, amelyből nemrég eltávozott – bár itt éppenséggel a franciák a szovjetek, s az arabok volnánk, ugye, mi. De a szabadságharc hátsországi, feszült csendje, sőt: a felszínén sejtethető idill rátelepszik arra az érzékenységre, amely pedig efféle ifjú veteránt mégiscsak jellemezhetne – a reflexiók mikrovilága, valamint kitartó kávézás tölti be azonban a vízmérnök afrikai látóterét, és ezen az sem változtat, vagyis a látóterén nem, csak a sorson, hogy végül Gábor vértlen áldozata lesz a háttérben zajló szabadságküzdelemnek: autójuk felrobban a regény aranymetszésében, s a megözvegyült Marie pontos, szép levélben tudósítja erről férje valamikor fontos ismerősét: Livet.

Az esszéista hangján természetesen, hiszen a regény tónusa mégiscsak ez volna. És benne minden szereplő beszédmódja, kerüljön elő bár dokumentumokkal, dialógusokban vagy emlékek terében – reflektív, művelt, választékos és intelligens marad. Akkor is, amikor inkább ordítani kellene, szűkölni vagy szörnyű erővel elnémulni – de nem, de akkor sem lehet, a kétségbeesés és a nyomorúság is azonnal reflexió tárgya lesz, és ez vezet – feltehetően – még mélyebb nyomorúsághoz.

Ebben üdítő kivételt jelenthet a színház. Amelynek világáról, mint közismert: lepereg az efféle bölcselkedés, amely nem tűri el az intellektus distanciáját vagy a mérlegelő reflexi-

ót, hiszen műfaja, alkotói, egész légköre mindennél sokkal közvetlenebb, érzékibb, nyersebb és nevetlenebb. Vonzásának nem kis része egyébként éppen ebből ered. Ezt a vonzást szinte a „vérében” hordja a regényhős: apja ugyanis jelentős és nagy hatású színházrendező volt, nemzedékek példaképe és nevelője, aki 1944-ben még elutazik Varsóba, hogy megtalálja az YVONNE-t és szerzőjét – az előbbiről azután lehet valami fogalma egy különös lakásban, vonzó és heroikus lengyel kollégák jóvoltából, az utóbbi – Gombrowicz – azonban akkor már régen Argentínába távozott. A színmű ugyanis az apa jelentős értelmezésében – aminek tanúsága egy enigmatikusan sejtetett rendezőpéldány volna – fordulóponttá válhatna: mind a színház, mind pedig a mindinkább főszerepet játszó történelem számára, és eként az ő saját életében is. Ami azután tragikusan és a fonákjáról mutatkozik meg: a Varsóból hazatérő művész ugyanis rövidesen felakasztja magát, s megkomponált életének és a színházról való gondolkodásának egyként konklúziója ez az öngyilkosság.

Amellyel azután árván hagyja „művészkéit” – ahogy kollégáit nevezni szerette –, továbbá feleségét: az ifjú muzsikust, és a főhőst: fiát, aki ezt követően folyamatosan keresheti apja betölthetetlen helyét. Elsősorban a színházban keresi, ami azonban a fiú számára csak reflektív és distanciáltan vehető birtokba. Így hát dramaturghallgatónak veszik fel a főiskolára, s a szakma itt sors is – hiszen a továbbiakban is csak szemlélője és legfeljebb bábája lehet ennek a művészetnek, alkotója nemigen. Apaalakok vonzásának enged tehát újra és újra: elsősorban „Gádor” figurájában és légkörében érezve az elveszített férfiét, kissé talán „Mészároséban” is, illetve a zseniális és alkoholista ifjú „Pistiben” látná viszont azt az embert, aki teremtő radikalitással törte volna át művészet és élet határait. Hogy ne csak gondolkodni lehessen róla, de végre valamiként életté váljék.

Nem válik. Legfeljebb csak mintát vagy kulcsot kínál az élethez – pontosabban: elgondolható és szemlélhető életekhez. Maga a regény amúgy is bőségesen eljátszik ezzel a „kulcsszerűséggel”: hiszen konkrétak és azonosíthatók azok a helyszínek, helyzetek és persze az ezeket benépesítő és megteremtő alakok és események, akik és amelyek között tájékozódik a szépreményű dramaturg – később a főiskola

oktatója –, mert hát az Egyetemi Színpadon előadóstjeivel százakat vonzó „Mészárosban” mégiscsak megsejthető a nagyszerű Mensáros, a puhakalaposan pózoló és bájosan jelentős „Gádorban” bizonytalannal ott van Gábor (Miklós), míg az itallal és tehetségével viaskodó „Pisti” nyilván Isti lehetne, vagyis Paál István, s a játékok még folytathatók volna, ha a művészi és epikus logikát nem nyomná agyon ez a kulcsszerűség és a konkrét azonosítás nem művészi logikája. Így pedig a krónikás és esszéista törekvése, hogy rögzítse és elemezze mindazt, amit pedig ábrázolnia kellene.

Ezért marad sajnálatosan a színház is pusztán kulissza: alkalom és helyszín, nem pedig formálólva vagy tág értelmű epikus horizontja mindannak, ami pedig egy „színházi regény”-ben megteremthető volna. Hiszen a korszak drámaírása és színháza mégiscsak őrizte és valamiként értelmezte mindazt, ami történt Kelet-Európában – mégpedig lényegileg történt –, túl az üres eseményeken és a pusztán elméleti reflexiókon. Hiszen mind Grotowski, mind Gombrowicz ennek volt virtuóza – a szerző ezt tudja, érti, még fontosnak is gondolja, ám nem képes méltóképpen – vagyis íróilag – visszaadni. Krónika és esszé lesz belőle, okos, fűtött emlékezés. A kontraszt itt nyilvánvaló és fájdalmas.

Nincs ez másként akkor sem, amikor a zenében és zenével fejezné ki azt a kollektív traumát, amit a történelmi sors errefelé jelentett – és másként talán nem is formálható meg pontosan, csak túl a verbalitáson, művészi erővel. A szerzőnek ehhez is családi „köze van” – anyja nagyszerű cellista, akinek Bartók-értelmezése ugyanerről szól, s anya és fiú intim, ihlető kapcsolata fontos beszélgetésekben bomlik ki a regényben. De míg a zenéről tudni lehet, hogy prózában semmiképpen nem adható vissza, legfeljebb hatása, kontextusa és előadásának körülményei rögzíthetők – mint annak a varsói Bartók-koncertnek az ábrázolásával, mely fiú és anya számára egyként döntő lesz –, addig éppen a színház epikába emelése ennél hagyományosan többet ígér és igényel: ahogy ennek jelentős példái a szerző előtt igencsak ismertek és – sajnálatosan – megismételhetetlenek.

És nincs ez másként a történelemmel sem. Hiszen a regény utalásrendszerében, szereplőinek motívációiban vagy éppen emlékeikben, álmaikban, traumáikban ott van mindaz,

ami a huszadik század jelentős részében történt: Don-kanyar és benne a magyar hadsereg pusztulása, ott vannak a koncentrációs táborok és a kommunizmus vaskorának szörnyűségei, majd fordulópontként jelenik meg az 1956-os forradalom – ám a legfontosabb szeg-mentumokban mégis a langyosodó konzolidáció nyomott mindennapjai tolatkodnak történelmi szerepre. De mégsem sikerül mindennek drámáját, súlyát, erejét – vagy legalább az események sajátos szemléletét – maradandóan a regénybe integrálni: a történelem, akár csak a színház vagy a zene pusztán kulissza marad, elsősorban a reflexiók díszlete, mert a főszerepet itt mégsem az események játsszák, hanem a róluk való gondolkodás.

Ez is rendben van. Hiszen miért ne lehetne a gondolkodás is esemény, fontosabb akár, mint azok, amelyek az utcán zajlanak – és miért ne mutatkozhatna meg maga a történelem is színes vagy nyomasztó káprázatként, amelynek nem lehet köze semmihez, ami lényeges. Csakhogy a regény mégis éppen erre a kelet-európai tradícióra és sorsértelmezésre épül, míg a szöveg számára nem válhat többé, mint pusztán alkalmommá: paradox módon éppen az események nem lesznek az epika részévé, hanem megmaradnak ismeretnek, hivatkozási lehetőségnek, illusztrációnak. Minden írói erőfeszítés ellenére sem lesznek sorssá.

Vagy talán éppen így válnak sorssá. Hogy a főhős igazán ezzel sem tud mást kezdeni, mint amit szerelmével, színházával, lehetőségeivel vagy szűk mozgásterével: gondolkodik róluk, hogy azután szellemesen, frappánsan, intelligensen fogalmazni tudjon. Am ennek során saját története nem bomlik ki regényszerűen és maradandóan – hiszen annál több benne a krónikás elem, az események felszínes önmozgása és mindennapi logikája. Más pedig nem bomolhat ki, hiszen sors, Közép-Európa, színház – de még Liv is – elsősorban azt szolgálja, hogy ő: az író mutatkozhasson meg itt. A szellem, a gondolkodás így takarja el a gondolkodás alkalmát. Tarka, tetszetős, gonddal fogalmazott szövegben vész el tehát az, ami voltaképpen a szöveg tárgya volna, hogy csak az váljék láthatóvá, ami erről az elme révén a felszínre kerül: a gondolkodás maga. Amelyre feltehetően azért van ilyen nagy szükség, hogy a főhőst és szerzőt megkímélje attól, hogy mindezt valóban át kelljen élnie, és az élet, a

történelem, a szerelem vagy a színház tagolatlanság, nyers, alakatlan összetevőiből kelljen érvényesen (és regényszerűen) megteremtenie mindazt, amit most az okos és reflektáló esszéista kiengedett a kezéből.

Nagy András

EGY KÉSEI SZADDUCEUS

Bitó László: *A Názáreti Izsák.*

Jézus a poklok tornácán

Argumentum, 2002. 295 oldal, 2300 Ft

„A szadduceusok ugyanis azt hangoztatják, hogy nem létezik sem feltámadás, sem angyal, sem szellem, a farizeusok viszont vallják mindegyiket.”

(Ap. CSEL. 23,8)

I

„Manapság a poklot nem a föld mélyén bugyborékoló szurokkatlanként, hanem magunkban hordozott, belső gyötrelmeként, gyöttrő emlékként képzelhetjük el. Tehát a metaforát úgy értelmezhetjük, hogy Jézus mélyen önmagába, gondolataiba, elmékedésbe merülve idézte maga elé, keltette életre a lelke mélyén és az emlékezetében szunnyadó személyeket, személyiségeket Ádám és Évától Kajafásig vagy éppen Pilátusig” – olvasható Bitó László bibliai trilógiát lezáró Jézus-regényének előszavában. (A trilógia első két része, az ÁBRAHÁM ÉS IZSÁK [1998], valamint az IZSÁK TANÍTÁSA [2000] nem csupán magyarul, hanem – egyebek közt – oroszul, németül, románul és szlovákul is napvilágot látott immár.) E sajátos, a filozófiai esszé, illetve a nagyszabású belső monológ regénytechnikai hagyományát alkalmazó – s e tekintetben talán Broch klasszikus remekéhez, a VERGILIUS HALÁLÁ-hoz hasonlítható – esszéregény a mai magyar irodalomban nemcsak (sőt megkockáztatom: nem elsősorban) a széppróza iránt elkötelezett olvasó és kritikus figyelmét keltheti fel, hanem a teológia, a filozófia művelőinek figyelmére is számot tarthat. A szóban forgó mű figyelemre méltó erényei mellett köszönhető mindez elsősorban annak, hogy A NÁZÁRETI IZSÁK az elmúlt fél évszázad gyakorlatilag nem létező magyarul írott, átfogó Jézus-értelmezéseinek helyén sarjadt, rá-

adásul tipikus formában jelenít meg egyfajta XVIII. századi, csak a holbachi radikalizmussal jellemezhető „aufklärista szemléletmódot” (sejthető, hogy Bitó írói munkássága aligha szerepel majd a magyar keresztény teológiák kötelező olvasmányjegyzékén!); ezen túl pedig – igazi szinkretistaként – kultúrhistoriai értelemben „föülírja” a zsidó-keresztény hagyomány confessionális jellegű irodalmának szinte teljes egészét, teológiai értelemben pedig a bibliai megváltástörténetet úgy, ahogy van, elsősorban a jungi indíttatású mélylélektan kompetenciakörébe számízi.

Így érthető tehát a könyv előszavából idézett megállapítás, a golgotai kereszthalál és a feltámadás időpontja között a pokol (Hadész) tornácán időző Názáreti Jézus titokzatos létehelyzetéről, arról a pozícióról, amelyre vonatkozóan a szerző a niceai Credo szövegét („száll alá a poklokra”; innen a regény alcíme is: JÉZUS A POKLOR TORNÁCÁN) idézi. A lélekmélyről előtörő „gyöttrő emlékezet” mindenestre pusztá metaforaként állítja eléink azt, ami a bibliai kinyilatkoztatás, illetőleg az ókeresztény kori kommentárok világában a láthatónál és a kézzelfoghatónál is valószínűbb realitás: az ítélet alá eső emberi lélek (pontosabban szellem, rúah, pneuma) egyik lehetséges végső tartózkodási helyét. Ébrenlét és álom, élet és halál vékonyka határmezsgyéjén, az imént mondottakat figyelembe véve a metaforák szülőanyjaként is felfogott lélek (bár lehetséges, hogy a roppant bizonytalan fogalomhasználat miatt szerencsésebb lenne itt az antik lélekfilozófia gyűjtőfogalmat használni) nehezen azonosítható régióiban zajlanak azok a beszélgetések – valószínűleg persze monológok –, amelyeket Jézus az életében fontos szerepet játszó, megidézett figurákkal (Pilátus, Péter, Lázár, Judás vagy éppen a lelkiismeret szimbolikus funkcióját betöltő Kajafás tűnnek fel a színen) folytat.

A pokol „helyszínrajzát” a majdnani dantei részletességig „kidolgozó” s a nyugati keresztényiség képzetvilágát máig döntően befolyásoló újszövetségi apokrif irodalom szempontunkból első, meghatározó darabjában, az úgynevezett PILÁTUS-AKTÁK közé sorolt NIKODÉMOZS-EVANGÉLIUM-ban Jézus katabasizsának valódi, vagyis szintén feltámadott szemtanúi nyilatkoznak meg, akik a Megváltó megjelenésekor éppen a pokol tornácán időztek, s ennek megfelelően – szabályos bírósági procedúra közepette – „alulnézetből” tárják eléink

az eseményeket. Az általunk megelevenített – Bitó László fogalmi nyelvén *mitológiáinak* nevezhető – világban a fenti monológok „még” eleven beszélgetések, egymásnak feszülő dialógusok formájában hangzanak el. Az a tény, hogy ezek (és az ezekhez hasonló) beszélgetések Bitó László regényében egyfajta belső, lelki monológok, illetve áldialógusok formájában jelennek meg, önmagában semmi meglepőt nem jelent, hiszen e módszer alkalmazásával a szerző többféle létező antik mintát követ – amelyek közül csupán egyik a *soliloquia* mint műfaj –, s A NÁZÁRETI IZSÁK szellemi háttországa, írói módszere a fenti példa segítségével még csak érintőlegesen sem lenne megmagyarázható. A regény meghatározó szellemi gyökerei közül, úgy vélem, három jól elkülöníthető tradícióvonulat érdemel különös figyelmet; az egyik a már említett újszövetségi apokrif-corpora, ahová a különböző nyelvű szövegvariánsok és fordítások figyelembevételével több száz irodalmi tétel sorolandó, ezek közül is azok, amelyek a túlvilág, az utolsó ítélet, a pokol, a purgatórium stb. keresztény utóéletét megeremtik, s a korai középkortól fogva az európai művészettörténetben vizuálisan is meghonosítják, a második az Aufklärung szekularizáció alapuló valláskritikai gondolkodása (vagy ha tetszik: a valláskritikának mint tudománynak a megeremtése), a harmadik pedig az a vékonyka réteg – vagy még inkább: kultúrtörténeti máz –, amely az ortodox zsidó és keresztény exegézis, mindenekelőtt a TALMUD eszmévilágából köszön vissza. Ha pontosan akarjuk rekonstruálni Bitó László regényének gondolati pozícióját, azt kell mondanunk, hogy a mű filozófiai-teológiai szövete e három említett „világ” közttes erőterében formálódik ki, illetve teljes mértékben meg is gyökerezik ennek a köztességnek az állapotában. Másként nem is történhetne, hiszen a három világ kényszerítő módon hat már a tárgyválasztás gesztusában is, kitérni pedig parancsoló jelenlétük elől – egyszerűen nem lehet...

2

Kitartóan dacolva a múlt idővel, a BIBLIA mindenségével határos apokrif világ legtávolabbi hegycúcsai és sziklaszirtjei egészen a felvilágosodás távoli régióig húzódnak; e magaslatok fölött, a metafizikai égbolton a különböző

történelmi korok felhőrendszerei vonulnak, olykor az apokaliptikus harag tépázta viharfellegek száguldanak, olykor pedig a jámbor tudatlanság bárányfelhői sütkéreznek a déli nap fényében. Az ily módon elképzelt, a jelen esetben valóban *metaforikus* táj benépesítői az elmúlt majd' kétezer esztendő folyamán változhatatlanul ugyanazok, korhű jelmezben ugyan, de a szereplők lényegében véve ugyanazt mondják; Bitó Lászlónál az imént felvázolt három legfontosabbnak ítélt szellemi eredő, ebben az esetben valóságosan is „világ” a maga eltéveszthetetlen, sztereotíp érveit adja a pokol tornácán a saját vízióival tusakodó Jézus szájába. Előfordulhat természetesen, hogy ezek az érvek érintik vagy át is fedik egymás hagyományos holdudvarát, de általában véve nem lépik át az évszázadok során kialakult kultúrtörténeti limeseket. Ugyancsak előzetesként, az eddig mondottakhoz mindenképpen hozzá kell vennünk, hogy logikailag az egyháztörténet legújabb korszakaiban sem lehet olyan dogmatikai állítást megfogalmazni, amely a kereszténység történetének első négyöt évszázada folyamán kimondásra ne került volna.

Bitó László a kötet már hivatkozott előszavában a JÁNOS-EVANGÉLIUM utolsó mondatát idézi, azt a mondatot, amelyet az ókori apokrif irodalom saját legitimációjának zálogaként tekintett: „*De számos egyéb dolog is van, amelyet Jézus cselekedett, s ha ezeket egytől egyig megírnánk, úgy vélem, maga a világ sem lenne képes teret adni a megírt könyveknek*” (ud'auton oimai ton koszmon khórészai ta graphomena biblia; Jn. 21,25); majd pedig hozzáfűzi: „*Remélem, ezt még befogadja.*” (17.) Ebből a félig humoros, félig ironikus megjegyzésből – amely nem mellékesen egy olyan, görögül rögzített mondatra utal, amely tett és írás par excellence „nem görög” viszonyának talán a legtömörebb megfogalmazása az egész keresztény antikvitásban – az egész esszéregényben jó néhány paradox következmény adódik. A legfontosabb ezek közül az a gyakorta hangoztatott érv, miszerint Jézus, valamint az általa megidézett szereplők valamiféle *íratlan hagyomány* nevében gyülekeznek össze; másutt azt olvashatjuk, hogy a Názáreti tanítása „*autentikus formájában*” nem az újszövetségből ismert elbeszélések alapján ismerhető meg. „*Ezért nem hagyom, hogy írásba foglalják szavaimat*” – mondja Jézus. – „*Hiszen az írás olyan, mint a kövekből emelt torony: amiként*

az egész torony az első lerakott kőre épül, éppúgy épül az egész írás az első leírt szóra; és azután minden szó az előtte leírt szavakra. Azok, akik szavaikat nem hallva, csak a rájuk hagyott írásból akarnak megérteni téged, majd egyetlen szót sem mernek kihagyni abból.” (41.) Jóllehet az idézett szövegszakasz értelmezhető lenne úgy is, mint a kinyilatkoztatás és a tradíció viszonyának az egyháztörténetből unos-untig ismert viszonya, ahol is a hagyományláncolat egymás után következő láncszemei – mint valamiféle kőkölöncök – betemetik az eredetileg eleven vizű kutat, de figyelmesebben szemlélve hamar kitűnik, hogy az „egyetlen szót sem mernek kihagyni abból” megfogalmazásmód éppen annak az alapelvnek a megsértését jelenti, miszerint az Írás minden szava „Istentől ihletett” (*theopneusztoosz*; II. TIM. 3,16). Itt is, miként a regény számos helyén, az író alkalmazta „gnosztikus reflexek” egyikével szembesülünk; a reflexek s az ezekre épülő teoretikus okfejtések, illetve átfogó epikus betétek Bitó László maga alkotta biblikus apokrüphonjának legfontosabb gondolati alapzatát jelentik. Az *elrejtett írásművek* szinte beláthatatlan gnosztikus, hermetikus, kabbalisztikus toposza át- meg átszövi a legtágabb értelemben vett európai szellemtörténetet, az autentikus SZENTÍRÁS-interpretációnak tekinthető talmudi kommentároktól fogva a legképtelenebb ezoterikus, okkult ötletekig. Az *elrejtett*, titkos könyv tradíciója – Bitó bibliai trilógiájának második része, az IZSÁK TANÍTÁSA egyértelműen ezt az elgondolást aknázza ki – mindenesetre csak az egyik, megmutatózó oldala ugyanannak a problémakörnek; a másik a már érintett *írallan hagyomány* elve, amely – egyebek közt – a nagy ókori gnosztikus rendszerekben (elsősorban az alexandriai-aknál) központi szerephez jut. Az előbbi a mindenfajta beszédet megelőző *ősrítés* speciálisan zsidó tanításában, az utóbbi pedig a II–III. század antignosztikus polémiáinak teológiai diskurzusaiban leli meg szellemi gyökereit. (Az utóbbi esetre vonatkozóan csupán egyetlen példát említve: Irenaeus, lugdunumi püspök írja a II. század utolsó harmadában, az *ADVERSUS HAERESIS* III. könyvében, hogy ha az evangélisták, az apostolok egy árva szót sem jegyeztek volna le mindabból, amit most az újszövetségi corpusként ismerünk, a Szentlélek hiteles tanúsága alapján a hagyomány [traditio, paradoxszisz] építménye ugyanúgy állana előttünk, mint az írásos bizonyítékok alapján.

Ezen a ponton ugyanakkor a II. TIMÓTHEOSZ-LEVÉL-ből idézett „theopneusztoosz” jelleg, valamint az irenaeusi érv körszerűen összeér. Mélyen talmudi gondolat – mondhatnánk mindegyikre, de itt egyáltalában nem erről van szó, Irenaeus teóriája a gnosztikusok „íratlan hagyomány” elvével szemben fogalmazódott meg, és csakis így érthető.)

Visszakanyarodva A NÁZÁRETI IZSÁK-hoz, Bitó László – úgy vélem – akarva-akaratlanul is az előbbieket során felidézett tradícióegyüttesből merített, legalábbis a gondolatok mélyrétegét tekintve, hiszen egyrészt a logikai „arkhétípusok” különféle kultúrtörténeti díszletek között jelennek meg, másrészt pedig, ahogy már szintén szó esett róla: az apokrif hagyomány, az apokrifek „világa” a szerző igazi szellemi szülőházájáig, a felvilágosodás birodalmáig ível. Úgy látszik, a hagyományos epika sine qua nonja, a történet nem csak időbeli, de logikai határok közé sem szorítható; ahogy a regénybeli Jézus mondja Kajafásnak: „*Nem az írott szó a történet, Kajafás. Hanem a szavak felidézte képzelet szóttese, és a hozzá fűződő érzelmek. Az Írás, amelyet őrzöl, mindannyiunkat gazdagíthat, de csak ha hagyod életre kelni.*” (246.) Ettől fogva pedig az „Írás életre keltése” nem szűkebb értelemben vett exegetikai avagy tágabbban felfogott vallástörténeti, hanem inkább lélektani kérdés. Minden megelevenítő reflexnek – képzeteknek, érzelmeknek, emlékeknek – a lélek határtalan mélyrétegeiből kell előtörnie (így „színesedik” igazán a textus szóttese), s miután a szubliminális szféra a totális emlékezet tárháza, valamennyi rejtekező, illetve felszínre törő hagyományréteg „elfér benne”. Ebből a többé-kevésbé jungiánusnak nevezhető állásfoglalásból persze éppen úgy következhetne valamiféle misztikus-ezoterikus irodalom, mint ahogy következhet az ellenkezője is: a bibliai szövegek és a körük szerveződő interpretációs hagyomány valódi auklárista szellemű „mítosztalanítása”, illetve az elmúlt kétszáz év valláskritikájához illő „racionálizálása”. Bitó László Jézus-regényében az utóbbi esettel állunk szemben; ahhoz, hogy a bibliai trilógia első két részében már fölsejelő sajátos üdvtörténet – úgy is, mint beavatótakra váró tanítás – minél kézzelfoghatóbban mutakozzon meg, a szerző számára elengedhetetlenül szükséges a kinyilatkoztatott szövegekben rögzült történetek pórére vetőköztetése.

3

A főként a XVIII. század deizmusának gondolati örökségeként értékelhető felfogás – egyfajta személytelen isten mint *primum movens* elindította világfolyamat, s vele az emberi gondolkodásra, sőt a szellemi világ egészére kiterjeszthető *fejlődés* képzete A NÁZÁRETI IZSÁK majd' minden lapján ott kísért. A Tiberusszal folytatott „beszélgetés” (és a fölötte blaszfémikus ízű Jób-interpretáció kifejtése) során olvashatjuk: „*Mert ahogy a galileai rabbik titkos tanai szerint Izsák mondotta volt: az emberiség története olyan korszakokra tagolódik, mint az ember életének szakaszai. Az édeni, boldog gyermekkor után most – és amíg el nem jön a Szeretet Országá – az emberiség vetélkedő, veszekedő, erejét bizonyítani akaró ifjúkorában élünk.*” (94.) A hasonló, a filoés ontogenezis analógiájára felfogott emberi történelem – igazából az organikus társadalomfelfogások egyik, kései válfaja – jól ismert, meghökkentő újdonságot nem jelent. Azonban ennek az elgondolásnak, illetve az elgondolás konzekvens végigvitelének Bitó László regényében komoly buktatója is akad; mit kezdjünk ugyanis az „*eljövendő új Éden*” avagy a „*Szeretet Országá*” messianisztikus ízű, nyilvánvalóan ciklikus történet szemléletre alapozott teóriájával? Hogyan lesz az öregkor jelképezte beteljesültségből örök ifjúság? Vagy talán valamiféle hegeliánus elképzelésre kell itt következtetnünk? Nem tudom. Egy dolog mindenesetre bizonyos, ilyesfajta korszakolást a BIBLIA – sem Izsák, sem pedig tipológikus alakmása, a Názáreti „tanításaiból” – nem ismer.

A felvilágosodás valláskritikai gondolkodásának modern környezetben történő érvényesítése mondhatni természetes módon együtt jár a megismerendő világnak – a tudomány számára üdvös – „varázstalanításával”, hasonlóan a bibliai „mitoszok” racionalizálásának elvéhez. (Hogy az említett „varázstalanítás” mennyiben igaz a felvilágosodás gondolkodásának egészére nézve, azt most figyelmen kívül kell hagynunk.) Csak néhány jellemző példát említve, ilyenformán értelmezi a szerző a bibliai csoda fogalmába sorolandó esetek nagy részét; élenjáró módon magának a jézusi katabaszisznak az eseményét is. Így fordulhat elő például, hogy az „angyali üdvözet” néven híressé vált eset A NÁZÁRETI IZSÁK-ban a követ-

kező magyarázattal nyer értelmet: „*Végre megértem – mondja Jézus –, miért nem maga Zakariás ment Betlehembe. Anyám szerint Józsefhez a legkedvesebb fiatal tanítványát küldte, akít angyalísága miatt mindenki Gábielnek hívott.*” (149.) Noha Gábiel volt az, aki magát Zakariást – kételkedése miatt – kilenchavi némaságra ítélte (amúgy pedig a BIBLIA Istenének színe előtt álló egyik főangyal), most lányos képű, feltehetőleg szakálltalan jesiva bókherre változik. Ez a metamorfózis persze az európai művészettörténet révén meghonosított angyalfigurák s a köréjük fonódó jámbor butaság karikatúrája is lehetne, vagyis a „demitologizáció” eszközével Bitó László is jobbára csak ott él(het), ahol azt maga a nyugati keresztény hagyomány már javarészt megtette.

Jóval fajsúlyosabb s a regény apokrif teológiai kalandjaival is érintkező megoldás például a *halálrítus* fogalmának segítségével leírt jelenség, vagyis Lázár, illetve a Názáreti Jézus „előre megbeszél” (az utóbbi esetében Júdás segítségével végrehajtott!) feltámadásának a megjelenítése. „*Lehet, hogy volt valami azon a spongyán: talán azért tértem oly nehezen magamhoz kábulatomból. Júdás mindenre gondolt, hogy elviselhetőbbé tegye az elkerülhetelent. De hidd el, nem volt rá szükségem. Már ifjúkoromban megtanultam uralkodni a testem felett*” (112.) – mondja Jézus Pilátusnak. Avagy másutt, immáron Lázár sorsával kapcsolatban: „*Jól tudom, hogy a te hangodon is magamat vádolom, Kajafás. De Lázár kívánsága volt, hogy csak temetése negyednapján jöjjenek sírházhoz, hogy onnan kihívjam. Azt viszont nem tiltotta meg, hogy siratásán hűgaimak vigasza legyek.*” (176.) A „halálrítus” – pontosan a megváltásmű epicentrumának a helyén – tehát úgy jelenik meg előttünk, mintha csak egy indiai fakír produkciója volna; ugyanakkor a Jézus korában alkalmazott ajzó- és kábítószerek („*Lehet, hogy volt valami azon a spongyán...*”) lehetséges szerepére történő utalás finom észrevétel, csakhogy a BIBLIA-filológia szempontjából némiképpen célt tévesztett. Tény és való ugyanis, hogy azt a mirhával kevert bort, amelyet Jézus a megfeszítése előtt elutasított, valóban kábítószernek használták...

A „halálrítus” Bitó László által alkalmazott jelentésrétegeiben ráadásul összekeveredik a *feltámadás* természetfeletti eseménye a keresztiségben történő szimbolikus *újjászületés* szellemi (pneumatikus, spirituális) eseményével. Ka-

fafás kérdésére (mintha csak az olvasó kérdezné!) – „*Mondd már el végre, mit értesz mind-ezen? A »halál rítusán«, meg az újjászületésén? És amit most mondtál a megmerítkezésről, az nem a jordáni János ceremóniájára utal?*” – Jézus a következőket válaszolja: „...*Lázárral kérdéseinkre választ keresve kint a pusztában sásán és vadmézen élő, magától minden kényelmet megtagadó Jánoshoz mentünk. Csallakoztunk azokhoz, akiket nap nap után alámerített a Jordán vizébe, mert hallottuk, hogy százaknak és százaknak adott új életet. Olyanoknak is, akik mindaddig istenfélelmük, halálfélelmük rettegésében éltek.*” (131.) Mindent egybevetve az újjászületés szimbolikus aktusa itt úgy jelenik meg, mint a (halál)félelem, a szorongás sikeres megszüntetését célzó „nagy pszichodráma”, amelyből a „halálrítus” – az emberi lét halálközelségét tudatosan vállaló, illetőleg az átlépés (transcensus) pillanatát minél inkább megközelíteni vágyó technikák megtanulása – is levezethető. Aligha kétséges, hogy Bitó László esszéregényének leginkább a háttérbe szoruló harmadik szellemi gyökérzete, a tradíció fogalomkörének megfelelően „ortodox”-nak minősített értelmezések világa számos apró jellel, nyommal veteti észre magát; ezek között mindenképpen megemlítendő az előbb idézett, mindenfajta keresztény teológus számára hajmeresztő okfejtés egyik részlete: tény és való, hogy a Názáreti Jézus, de ugyanígy Keresztelő János földi pályafutásának lényegi eleme lehetett „*az istenfélelem szorongásából*” való felszabadítás. De ennél nyilvánvalóan hatványozottabban fontosabbnak minősül magának a *felszabadulásnak* (mind héberül, mind pedig görögül a magyar „megváltás” szó egyik megnevezése) az eseménye, amely az ember egész létére és lényére vonatkozik.

Az aufklärista jellegű valláskritikai gondolkodásnak, valamint a lélek, a pszükhé határtalanul kitágított birodalmának egybefűzése olyan formai, logikai keretet biztosít a szerzőnek, amely – valamiféle mesebeli képernyőhöz hasonlóan – a vásznat, a képmezőt szinte teljesen kiterjesztheti. Ezáltal pedig tág teret adhat a lélektani indíttatású apokrif történeteinek a felvonultatásához. (Nem meglepő tehát, hogy ezek a történetek különösebb nehézség nélkül tovább és újraírhatók, mint ahogy az sem, hogy A NÁZÁRETI IZSÁK újabb folytatása után kívánczodik, feltételezésem szerint egészen addig, amíg a történetek és a kom-

mentárok megkülönböztethetlenné nem válnak. Úgy vélem, mindez akkor mutatkozna meg igazán szemléletesen, ha az illusztris szerző a legtöbbünk által használt, XIX. század végi, Vlnában, Varsóban nyomtatott TALMUD-kiadások laptükrének mintájára tördelné a szöveget; hamar elérkeznénk addig a pontig, amikor az „alapszöveget” – vagyis a kommentálandó „szentírási szakaszt” – jelképező történet egyszerűen eltűnne a könyvoldalról.) A tágas tér; a „helyet adás” formai gesztusa mellett azonban önmagában még mindig nem elégséges Bitó regénye fent érzékeltetett sajátosságának fenntartásához. Mindehhez még az is szükséges, hogy a szemmel láthatólag alapos talmudi tanulmányokat folytató szerző ne csak azt az „interpretációs szabadságfokot” örökölje át ókori kartársaitól, amely a regény olvas-tán rögtön szemet szúr; hanem az interpretációs módszer tekintetében is képes legyen valami sajátos, egyéni megoldást létrehozni. Nem tudom, mennyire tudatos, mennyire nem, de Bitó László a bibliai történetek értelmezésekor gondosan kerül az ókeresztény kor két klasszikus interpretációs módszerét, a szó szerinti, ad litteram és az allegorikus exegézist egyaránt. Noha a „Názáreti Izsák” névalakból magától értetődően következik a *tipológia* módszerének alkalmazása is, meglepő módon a szerző itt is aggályainak ad hangot, sőt meglehetősen radikális kifogásokat emel. Ama közismert kérdéskörrel kapcsolatban, miszerint a Názáreti Jézus mint Messiás az ószövetségi próféciák, prófétai jelek egy részének a golgotai események során is a beteljesítője (volt), a következő megjegyzés olvasható: „*Talán csak céljai-tokhoz hajlítva értettétek meg, akartátok megérteni szavaimat, Péter. Mert ti nem azt hirdítétek rólam, ami megtörtént, hanem azt, aminek a próféták szerint meg kell történnie. És nem azokat a szavakat tulajdonítjátok nekem, amelyeket kimondtam, hanem azokat, amelyekkel a próféciák szerint a Messiás hivatott szólni népünkhez.*” (43.) Mindezt az a Jézus mondja, akinek a Mórijjá hegyén – Bitó László nagyon szép metaforájával az „*oltár-hegyen*” – csaknem feláldozott Jicháq az egyik legfontosabb „tüposza”...

Bárhogyan álljon is a helyzet a jelzett „tipológiai bizonytalanságok” szintjén, az egész esszéregény alapzatának tekinthető logikai konstrukció ahhoz a ponthoz jut el, amikor ennek a kritikának az elején már érintett „gnosz-

tikus reflexek” – ha szabad így mondanom – önálló életre kelnek, s világosan kitapintható, áthághatatlan határt vonnak ama terrenum között, amelyre vonatkozóan a „bibliai regény” megnevezés (még) érvényes, és aközött, amelyre nézve már nem.

4

Az eddig szóba hozott példákon túl (ezek között a Szeretet Országá, az eljövendő új Éden már többször is előtérbe került) Bitó László legfontosabb „határszabó” megkülönböztetése a „jóságos Atya” és az „*apokalipszis Istene*” figurájának szembeállítására. A pokol tornácán sýnylődjő Názáreti, vízióinak kezdetén mintegy megszabja saját (s egyben az olvasó) feladatát: „*Meg kell fejtenem – mondja – az Írásban, az Igében ránk hagyott történetek titkait, hogy megértsem, miként jutottunk a szerető Atyától, aki megosztotta eleinkkel az Édenkert örömeit, az Apokalipszis Istenehez. A közeli szörnyű végzet tévhítéhez, amely engem is megejtett.*” (22.) A könyv előszavában – a JELENÉSEK KÖNYVÉ-vel kapcsolatban – a szerző még sarkosabban fogalmaz; János apostol műve „...*talán a legirodalmibb része a kanonizált újszövetségi Szentírásnak, de apokaliptikus istene, úgy hiszem, összeegyeztethetetlen a jóságos jézusi Atyával.*” (15.) A kinyilatkoztatás üzenetében felfedezett ilyesfajta „inkonzisztenciák” kimutathatóan már az I. század végétől fogva Markion és a (szamaritánusi) gnózis központi doktrínáinak egyikét jelentették; eszerint az ÓTESTAMENTUM törvényadó, „kegyetlen” Teremtője nem lehet azonos azzal az Istennel, akit Jézus Atyának nevez. Mindebből logikusan következik, hogy a SZENTÍRÁS „*valóban autentikus*”, a tökéletesen Jó lénytől származó szövegrészeit – megfelelő beavatott tudás (gnószisz) alapján – úgy kell kigyomlálni a meghamisított zsidó-keresztény hagyományból. Ugyanakkor azt is egyértelművé kell tennem, hogy Bitó László par excellence markionita-gnosztikus álláspontja megint csak megőriz valamit az ókeresztény kor „ortodox” hagyományából. Tény ugyanis, hogy a JELENÉSEK KÖNYVÉ-nek khiliaszmosságát (az ezeréves királyságra vonatkozó tanítását) a II. század derekától fogva – néhány illusztris kivételt nem számítva – az egyháztörténeti tradíciónak sikerült viharos gyorsasággal tökéletesen allegorizálnia s ezáltal a „világtörténelmi kontextusból” kiszakítania. Ám al-

legorézis ide, allegorézis oda, még a legharciasabb antikhiliasztikus álláspont képviselői is csupán egyetlen Atyát ismertek a BIBLIA-ban.

A Jákob–Izrael névváltozás mögött rejlő eseményről, a pátriárka éjszakai tusakodását magyarázó egyik talmudi kommentárra hivatkozva Bitó László azt írja, hogy minden nemzedéknek újra és újra meg kell küzdenie saját Istenéért, „*hogy közelebb kerüljön e szent Névben rejlő titok megfejtéséhez.*” (88.) Hasonló módon kell(ene) szerinte megharcolni azért is, hogy az ember a „*jóságos Atya*” lényét megértse, illetve minél közelebb kerüljön hozzá. A megismerés, a közel kerülés pedig csak legfőbb művének megértésén keresztül lehetséges; úgy tűnik, Bitó László Jézus-regényében ez a legfőbb mű a Szeretet Országá. Eppen ezért immáron elodázhatatlanná válik annak a tisztázása, hogy a szerző pontosan mit is ért e mesianisztikus birodalom, a beteljesült megváltásmű jellegén és természetén.

Azt hiszem, Bitó László esetében is, miként az elmúlt hosszú évszázadok során oly sokszor, a legtöbb félreértést a bibliai *szeretet* fogalmának (pontosabban: fogalmainak) a magyarázata okozza. Ugyanis sem az ő-, sem pedig az újszövetségi hagyománynak nincs semmi köze ahhoz a nyúlós-nyálás szeretetfelfogáshoz, amelyik főleg a nyugati kereszténységet áthatja. A bibliai szeretet (elsősorban az *ahává* és az *agapé*) semmiképpen sem az ember habitusához kötődő lélek-, illetve morálfilozófiai kategória, hanem (ha már választani lehet a hasonlatok közül) sokkalta inkább *egzisztenciális*, valamint *spirituális* jellegű. Azt fejezi ki, ami a lehető legtömörebben Pál apostolnak a RÓMAIAKHOZ ÍRT LEVELÉ-ben kerül megfogalmazásra: „*A szeretet tehát a törvény beteljesítése*” (*pléroma un nomu hé agapé*; Róm. 13,9). Mit is jelent ez? Minthogy az idézett mondat Jézusnak a törvényt megerősítő parancsával – „*Szeresd felebarátodat, mint önmagadat!*” – kapcsolatban hangzik el, ez az úgynevezett „második parancsolat” pedig a „nagy parancsolatból” – „*Szeresd az Urat, a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből, teljes elmédből!*” – kerül levezetésre (Mt. 22,37), a „szeresd” (az újszövetségi görögben is a SEMÁ-ima héber igealakjának megfelelően: „*agapészeisz*”, azaz a nagyon erős nyomatékosítást kifejező futurumban „szeretni fogod”) parancsa tehát nem az ember egyéni emócióin, érzelmein, jámborságán (noha ezeknek a szerepe is rendkívül fontos!) áll vagy bukik, ha-

nem a kinyilatkoztatott isteni akarat betöltésén. Ennek pedig szükséges és mellőzhetetlen logikai előfeltétele, hogy a BIBLIA olvasója valamennyi igével számot vessen, ne csupán azokkal, amelyeket a „*jóságos Atya*” sugallatának tekint. Vagy-vagy. Harmadik út aligha lehetséges, legalábbis anélkül, hogy az ember az említett ókori példákna megfelelően ne modern markionitaként, illetve gnosztikusként (a heterodoxiak száma még bősséggel szaporítható) járjon el.

Különös, mondhatni szövegkritikai érvényű paradoxon rejlik mindamelllett abban a liberalizált szemléletmódban s vele abban a mérészségben, ahogy Bitó László a maga XVIII. századi markionita, valamint – de ez az állítás még bizonyításra vár! – kései szaduceus alkattával a bibliai üdvörténetet „újrainterpretálja”. A „nagy parancsolat” magyarázatakor Jézus nem a SEPTUAGINTA görög szövegét idézi; a SEMÁ-ima felszólítása – „szerezd az Urat, a te Istenedet... teljes erődből” (*vedáhabta ét-adonáj elohéká... bekol meodeká*; V. Móz. 6,5; a héber *meod* erőt, tehetőséget és kézzelfogható vagyont egyaránt jelenthet) – a SEPTUAGINTÁ-ban hasonlóképpen, „*ex holész tész dünameósz szu*” kerül visszaadásra (ahol is a *meod* megfelelője a *dünamisz*). Máténál és a párhuzamos szöveghelyeken viszont „*en holé té dianoia szu*” szerepel; márpedig az „*elme*” (értelem, érzet stb.) jelentésű *dianoia* inkább azt az értelmet sugallja, hogy az ember „minden idegszálával” az Örökkévalóra irányítsa a figyelmét, sokadlagos, megengedő érvénnyel – no és persze jó adag iróniával – fordíthatnánk úgy is, hogy „minden filozófiai erudíciót” az Úrra áldozd. Minden jel arra vall, hogy A NÁZÁRETI IZSÁK ennek az ironikusan értelmezett parancsnak a beteljesítése. De természetesen (és szerencsével) az ilyesfajta erudíció nem a teoretikus jellegű okfejtések szintjén ölt testet, hanem valami olyan, nem csillapodó kíváncsisággal vezetettik elő, mint amilyen kíváncsisággal kutatja a regénybéli Jézus a „valódi apját”.

A „Szeretet Országá” mindamelllett sokkalta inkább a lélek végtelen régióiban rejtőzködő birodalom, mintsem valamiféle történelmen túli alakulat. De a metafora – eléggé nyilvánvaló módon – magába foglalja a majd' fél évszázadon át agykutatással, farmakológiával foglalkozó, eredendően orvos szerzőnek a tudományról alkotott utópisztikus ízü elképzeléseit is. A Jézus és Péter között folyó beszélge-

tésben olvasható a következő diskurzus: (Jézus) „*Minden hit tudásban gyökerezik. Abból meríti létét. Nem hihetsz abban, amiről mit sem tudsz, mert az nem létezik számodra.*” (Péter) „*De miért kellene hinned abban, amit tudsz, mester?*” (Jézus) „*Soha semmiről sem tudhatsz meg mindent. De elődeidnél mélyebben csak akkor ismersz meg bármit, ha erősen hiszed, hogy elméd és tapasztalásod még nem tárt fel arról mindent. Ez a hit istenadta kíváncsiságunk hatóereje.*” (270.) Hit és tudás, pizisztiz és gnószisz körszerű egymást gerjesztése megfelel ugyan A NÁZÁRETI JÉZUS üdvrendről alkotott felfogásának (bár az „istenadta kíváncsiság” mégiscsak a logikai körön kívül helyezkedik el), ám egyáltalában nem vet számot az immáron százegy esztendeje napvilágot látott PRINCIPIA MATHEMATICA szellemi örökségével, azzal a (formailag neoplatonikus struktúrát sejtető) „kognitív lajtorjával”, amely – többféle egyéb filozófiatörténeti megközelítéssel egyetemben – kizárja, hogy egy alacsonyabb szellemi-intellektuális szinten álló létező nála magasabb rendűt legyen képes elgondolni. Ezek után pedig nem marad más hátra, mint hogy az ember az emlékezet rejtekéből hívja életre azt a felsőbbrendű lényt, akiről a pokol tornácán zajló beszélgetések szólnak, s akit látványosan meg lehet tagadni a törvénnyel, a köréje fonódó kultusszal és az egész kinyilatkoztatott megváltásművel egyetemben. „*Végre el kell fordulnunk az áldozatokkal, vezekléssel, szenvedéssel kiengesztelhető Isten pogány képzetétől. El kell törölnünk a vétekáldozatok követelő törvényeket. Meg kell szüntetnünk a kegyetlenségre serkentő égőáldozatok pogány rítusát*” – mondja a regénybéli Jézus. (118.) De ha így történik, ugyan mi sarjadt volna a kereszténység terén? Amúgy pedig apró filológiai megjegyzésként – közkeletű félreértéseket is eloszlatandó – hadd illesszem ide, hogy noha a messiási idők eljöveteleig és szükségképpen a Szentély újbóli felépültéig a templomi kultusz is szünetel, ám Jézus mennybemenetele után (ez az „esemény” már kívül esik Bitó László regényének kompetenciakörén) a tanítványok, élükön Jakabbal, nap mint nap a Templomban tartózkodtak, s természetesen bemutatták az ószövetségi áldozatot! A vér pedig, az életért bemutatott áldozat szükségszerű velejárója lévén, „kítörölhetetlen” a bibliai hagyományból.

Az a folyamat, amelynek „megértését” Jézus a regény elején célul tűzte ki, vagyis hogy az Édenből kiűzött ember miként kerül mind

távolabb a Szeretet Országától, s miként kerül egyre közelebb az apokalipszis Istenének rémisztő birodalmához, az aufklárista szerző evolucionista szemléletével ellentétben sokkal inkább egyfajta hanyatlás képét tárja elének. Hogyan lehet akkor kívül kerülni a hanyatlás sodró áradatán, ráadásul úgy, hogy az ember – igazi kései szaduceus módjára – képes legyen megóvni mind magát, mind pedig elődeit és utódait a hanyatlás negatív következményeitől?

5

A már többször érintett „kései (modern) szaduceus” hasonlat alapján Bitó László írását (és kultúrhistoriái elmékedéseinek szerteágazó füzérét) olyan „bibliai regény”-nek fogom fel, amely a már részletesen ismerttetett teológiai, filozófiatörténeti analógiák tarka szóttesén túl a teremtés-kinyilatkoztatás-megváltás hármassága által tájolt egész bibliai mindenséget a tudatalatti (vagy tudattalan) világának esetleges rekvizitumaiként fogja fel. Az ÚJSZÖVET-SÉG szűkszavú megjegyzései között – ahogy azt a mottóként is idézett APOSTOLOK CSELEKEDETEI is bizonyítja – a szaduceusokról (Caddóq utódairól) két lényegi állítás szerepel: az egyik, hogy nem ismerik el a holtak testben való feltámadását, a másik pedig, hogy tagadják az angyalok és egyéb szellemi lények létét, azaz a láthatónál és tapinthatónál magasabb rendű szellemi (pneumatikus) világ létezését. Ha viszont így áll a helyzet, akkor a műlhatatlan hagyomány biztosítéka és hordozója csakis a generációk megszakítatlan rendje lehet, valamint az így felgyülemelő „kollektív emlékezet”. Jóllehet az ugyancsak rendkívül szűkszavú antik források és a TALMUD tanúságtétele rendkívül zavaros képet hagyományoz ránk a szaduceusokról, annyi mindenesetre megállapítható, hogy szemléletük alapja a rendkívül tárgyyszerű, mondhatni hiperkritikus szentírási szövegértelmezés lehetett. A TALMUD SZANHEDRIN című traktátusában Eliézer ben Jósze azt állítja, hogy a szaduceusoknak azt az állítását cáfolta meg, miszerint a holtak feltámadása nem bizonyítható egyértelműen a SZENTÍRÁS-ból; Jósze rabbi ugyanis azzal érvelt, hogy a TÓRA előírása – viselje a bűnös ember bűne terhét – az eljövendő világra vonatkozik. (BSZANHEDRIN, 90b.) Némi áttétellel a lélekmér-

lyi emlékezet lényeit és eseményeit feltámasztó Bitó László törekvését illetően is feltehető a talmudi példára alapozott kérdés: vajon mi lehet a pokol tornácán elhangzó beszélgetések és szerzői interpretációk „eljövendő világa”? Avagy az ilyen körmönfont módon megkonstruált epika „sorsa”? (Hordozza minden bűnös önnön vétkének terhét...)

A NÁZÁRETI IZSÁK utolsó mondatában a megidézett evangéliumi szereplők kórusa mondja: „Te vagy, Uram, az eljövendő új Éden prófétája.” (285.) Mindez persze csak akkor érvényes, ha a Jézus álmában „menedéket kérők” nem azonosulnak oltalmazójuk időtlen álmával, vagyis ha már bekövetkezett az az eset, amely Borges utolérhetetlen remekében, a KÖRKÖRÖS ROMOK-ban olvasható a titokzatos parsi mágussal kapcsolatban: „Az álmódó álmában a megálmódott felébredt.” Nehéz, sőt lehetetlen ellenállni az ironizáló hajlandóságnak: köztudomású, hogy az újszövetségi görögben a *feltámadást* kifejező egyik ige, az „*egeiró*” annyit jelent, mint „*felébredni*”...

Kíváncsian várom, hogy „az eljövendő új Éden” epikai feltámasztására irányuló kísérlet milyen újabb művet eredményez majd A NÁZÁRETI IZSÁK szerzőjétől. Amennyiben az ókori apokrifek világa a mérvadó, a zsidó eredetű HÁNOKH-APOKALIPSZIS-től az antikvitás alkonyán íródott SZÍR KINCSESBARLANG-ig bőven található kiinduló példát. Hénoch – dramaturgiai-
lag is lenyűgöző – nagy álma a világtörténelemről azonban semmiféle új Édenig nem vezet el, hiszen a BIBLIA sem ismer ilyesmit, ám a Bitó László trilógiájában uralkodó ciklikus történetfelfogás lényegében véve máshová nem is vezethet. (Igaza van Szörényi Lászlónak, aki Bitó előző két regényével kapcsolatban azt írja, hogy a szerző akkor is „*kései visszhangja*” Órigenész és a kappadókiaiak „*apokatasztaszis pantóm*” [mindenek helyreállítás] teóriájának, ha éppenséggel „*megesküszik rá, hogy sohasem gondolt erre*”. Az IZSÁK-PRINCÍPIUM., „ÉS”, 2002. márc. 15. 24.) Nem tudom ugyanakkor, hogy a tipológia elvének alkalmazása vagy a(z örökké) visszatérő élmény tárgyyszerű rögzítése lehet-e az a látszólag „ortodox” mozzanat, amelyet Bitó László a Kajafással vitatkozó Jézus szájába ad: „*Mert nem az a hithű zsidó, aki áldozatot mutat be Ábrahám Istenének, hanem az, aki szívében hordozza az Egy-Istent, aki megnyilatkozott Ábrahámnak, de akire csak fia, a Mórija-oltár-*

hegyn újjaszületett Izsák talált rá a szívében.” (159.) Én úgy gondolom, hogy a szív (lév) birodalma hatalmasabb még az emlékezeténél is, de ott egészen bizonyosan csak Ábrahám és Izsák közös egyetlen Istene uralkodik.

Rugási Gyula

ÚJRAGONDOLT MAGYAR TÖRTÉNELEM

Gyáni Gábor–Kövér György:
*Magyarország társadalomtörténete
a reformkortól a második világháborúig
Második, javított kiadás
Osiris, 2001. 395 oldal, 2780 Ft*

Bár Gyáni Gábor és Kövér György modern magyar társadalomtörténetét a könyv első, 1998-as kiadása óta igencsak sokszor forgattam már, mégis most, e recenzió megírására készülve fogtam első ízben úgy neki a könyv – pontosabban: a frissen megjelent javított kiadás – szisztematikus elolvasásának, hogy azt ne mint a társadalomkutató érvelését itt vagy ott megtámogató hivatkozások fontos és megbízható tárházát, ne is mint hasznos tényismeretek enciklopédikus forrását tekintsem, hanem annak vegyem, aminek szerzői szánták: az egyetemi oktatást – mindenekelőtt a szociológusképzést – szolgáló *tankönyvnek*. S ha már ezt a szemüveget öltöttem magamra, akkor a könyvbírálat előttem álló feladatának logikája diktálta, hogy mielőtt a munka méltatásába és – részben – vitatásába fognék, mintegy orientációul feltegyem magamnak a kérdést: vajon ugyanolyan kritériumok vezetnek-e bennünket egy munka megítélésében, ha szakkönyvként, illetve ha tankönyvként olvassuk? Vagy másként és egyszerűbben: mitől lesz egy könyvből *tankönyv*? Persze a kérdésre látszólag egyszerű a válasz, hiszen könnyedén mondhatnánk: *tankönyv* az olyan könyvből lesz, amit szerzője annak írt. De ha jobban belegondolunk, mindjárt rájövünk, hogy a képlet ennél azért egy kissé bonyolultabb. Mert egyrészt jó néhány példát tudunk, amikor egy mű anélkül tett szert tartós tankönyvi pályafutásra, hogy

írója akár csak egy röpké álmódoszás erejéig ilyesfajta karriert szánt volna neki – gondolhatunk akár Szerb Antalnak a magyar és a világirodalom legnagyobb teljesítményeit összefoglaló könyveire (a MAGYAR IRODALOM-ra, illetve a VILÁGIRODALOM-ra), a hazai szociológiát – és különösen a szociológusképzést – a magyar fordítás megjelenése idején forradalmasító klasszikus munkára, Max Weber *GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM* című könyvére, Szűcs Jenőnek a történeszeket, szociológusokat, közgazdászokat, de a szélesebb nagyközönséget is lázba hozó *VÁZLAT-ÁRA* (*VÁZLAT EURÓPA HÁROM TÖRTÉNETI RÉGIÓJÁRÓL*) vagy Bibó Istvánnak a kelet-európai társadalmak fejlődéstörténetének megbícsklásait és az európai civilizáció főáramából való kiszakadásukat felgöngyölítő nagy hatású történelmi esszéjére, *A KELET-EURÓPAI KISÁLLAMOK NYOMORÚSÁGÁ-ra* stb. Másfelől pedig ott van a fordított helyzet is: könyvek, amelyek kifejezetten tankönyvhasználati céllal születtek, de az oktatás vérkeringésébe mégsem kerültek be, vagy mert megjelenésük pillanata nem volt jó, vagy mert szerző és közeg nem talált egymásra, vagy mert a munka nem illeszkedett az akadémikus társadalomtudomány éppen érvényesnek kikiáltott tudásátadási struktúrájába és az oktatás uralkodó diatijába. Ez utóbbi tekintetben főleg külföldi példák idézhetők: mind német, mind francia földön, sőt kisebb hatóságárban Angliában is nagy hagyománya van annak, hogy neves professzorok egyetemi előadásai nyomtatásban, könyv alakban is napvilágot látnak. S e munkák ugyan a szakma fontos hivatkozási bázisául szolgálnak, sőt egy-egy részletükkel maga a diákság is megismerkedik, a kérdéses könyvek mint egységes egészek mégsem lesznek a szó szoros értelmében vett tankönyvek – az oktatás logikája a megjelenés után valahogy másfelé kanyarodik. Így történt ez például Max Weber *A POLITIKA MINT HIVATÁS*, illetve *A TUDOMÁNY MINT HIVATÁS* címmel könyv alakban közreadott két nagy híru előadásával, a nemrégiben elhunyt Pierre Bourdieu szociológiai ismeretelméleti kurzusával vagy a neves angol társadalomtudós és szociálpolitikus, Richard Titmuss ama kötetével, amelyben a második világháború utáni jóléti államok politikai-filozófiai alapvetéseit összefoglaló négy nagy előadását tette közzé. Van aztán persze a szerencsés egybeesés esete is: a szerző tankönyvnek szánja

művét, és azt a közönség is akként fogadja. De ha ez utóbbi – látjuk – semmiképp sem a norma, akkor a kérdés továbbra is kérdés marad: mitől lesz egy könyvből tankönyv? Továbbá: vajon attól, hogy egy könyv szakmailag jó, egyúttal jó-e mint tankönyv is? Mik a kétféle minősítés alapjai?

E kérdések kimerítő megválaszolása nyilván számos munka szakmai és azzal párhuzamos didaktikai elemzését követelné meg, és messze meghaladná mind a recenzens személyes kompetenciáját, mind e könyvbírálat akár kitágított értelemben vett kereteit. Mindezen túl az alapos válaszadáshoz a kellő empirikus alapok is hiányoznak. Hiszen miközben a Gyáni–Kövér-munkát jegyző Osiris Kiadó egyik legfőbb profiljává fejlesztette magas színvonalú társadalomtudományi tankönyvek megjelentetését, és ezzel egyidejűleg más kiadók is újtukra bocsátottak fontos alapkönyvsorozatokat, a legkülönbözőbb egyetemi tanzsékek és munkacsoportok pedig kézikönyvek és szöveggyűjtemények garmadájjával árasztották el a felsőoktatás piacát, aközben mindmáig legfeljebb szórványos benyomásaink lehetnek arról, hogy a hirtelen jött gazdagság milyen lenyomatot hagyott a kiművelni szándékozott emberfökön – az egyetemi diákságon. Nem tudjuk, hogy a bő választék a tájékozódás és művelődés szabadságát hozta-e magával, vagy éppenséggel az anarchia és orientációvesztés forrásává vált. És nem tudjuk azt sem, hogy az „ahány ház, annyi tankönyv” kiadási stratégiája az ifjúság elméleti tudásának megalapozottabbá tételét és intellektuális iskolák lassú kiérlelődését segítette-e elő, vagy inkább a zárt ideológiai kasztok szellemi életünkben nagy múltra visszatekintő tradícióját és a vele párosuló szegregációt építette be a formálódó fiatal értelmiség kulturális élményanyagába. Mindezt egyszer talán érdemes volna közelebbről megvizsgálni, és a tanszabadságot a lehető legszélesebben értelmező rendszerváltó évtized értékekkel és kétségekkel egyaránt átitatott tapasztalatai nyomán egységes oktatási program keretébe foglalni, amit egy-egy diszciplína legkiválóbbjai a könyvkiadásban, a katedrákon, a szemináriumi szobákban és később, a diplomák hasznosulásában célként fel tudnak vázolni.

A Gyáni–Kövér-könyv előtörténete, a nyomtatásban immár másodjára megjelentetett munka kimagasló erényei és a javított kiadás-

ban is megoldatlanul hagyott gyengéi, valamint az a szerencsés helyzet, hogy a recenzens maga is része volt annak a hosszú folyamatnak, amelynek egyik legfontosabb állomásként a társadalomtörténet mint a szociológusképzés alaptantárgyainak egyike polgárjogot, sőt vezető szerepet nyert az oktatásban, némi lehetőséget teremt arra, hogy legalább egyetlen diszciplína tekintetében kissé közelebb kerüljünk az előbbieken feltett kérdéssor megválaszolásához. S minthogy a szociológia nyolcvanas évekbéli válsága a magyar társadalomról való gondolkodás általános válságát tükrözte, ez a kis szakmatörténeti visszaemlékezés talán néhány általánosabb tanulsággal is szolgálhat majd.

Mint arról könyvünk rövid előszavában maguk a szerzők is említést tesznek, a társadalomtörténet szisztematikusan oktatására a nyolcvanas–kilencvenes évtized fordulóján került sor. A kezdeményezés a szociológusok oldaláról indult, akik körében ezekben az években sokoldalú vita folyt az eladdig konszenzuálisnak tekintett elméleti és módszertani keretek hirtelen kiürüléséről, az orientációs elbizonytalanodásról és a diszciplína által adott egyidejű társadalommagyarázatok elégtelen voltáról – röviden a szakma válságáról. A vitának nagy teret szentelő *Replika* és *BUKSZ* hasábjain nyomtatásban is megjelent elemző tanulmányok csak a jéghegy csúcsát jelezték: a szakma részben hasadáson állapottban volt (ami később markánsan eltérő arculatú és filozófiai társadalomkutatási intézmények színre lépésében öltött testet), részben az újrafogalmazandó identitás megtalálásának izgalma hevítette. Az utóbbi probléma főleg a kritikai irányok képviselőit tartotta feszültségben. Akkori vitánk középpontjában részben a korszak új kihívásaiból a szociológiára háruló feladatok, részben a marxizmus alkonyát követő elméleti (z)űrben óhatatlanul előkerülő fogalmi-módszertani útkeresések álltak. Anélkül, hogy a felvetődő problémák teljes skáláját felidéz-ném, annyit talán érdemes kiemelni, hogy a társadalomtörténeti megközelítés iránt látszólag különösebb előzmények nélkül fellángoló igény háttérben éppen e kétfajta – eltérő forrásból táplálkozó – bizonytalanság egymásra vetülése állott. A társadalomtörténet ugyanis választ ígért a kor legégetőbb kérdéseire, a polgárosodás és a modern európai civilizáció véráramába való újra bekapcsolódás problé-

máira. Egyúttal viszont azzal is kecsgetett, hogy a szociológia szemszögéből újraértelmezett múlt, illetve a belőle továbbvezethető trendek felvázolásával a szakma mintegy megválthatja magát ama legklasszikusabb kötelezettsége alól, hogy hiteles leírását és magyarázatát adja az egyidejű társadalomszerkezet felépítésének és alapvető működési mechanizmusainak. A társadalomtörténet kínálta analógiák és jelenkori újra interpretálásuk révén felcsillant tehát a remény, hogy a talaját vesztett szociológia mégiscsak újra megtalálhatja önmagát: azzal, hogy nagyívű történelmi panorámát fest a polgári modernizáció másfél száz éves múltjának megtörve továbbvitt folyamatairól, fontos és újszerű hozzájárulást nyújthat az „átmenet” kérdéseinek tudományos magyarázatához, s ezzel egyszerűsmind ki is köszörülheti az önbizalmán és társadalmi reputációján esett csorbát. Mindez elegendő ok volt arra, hogy a szociológusok az új szaktudományban ne a vetélytársat, hanem inkább a megmentőt lássák, és minden eszközzel a társadalomtörténetnek mint önálló diszciplínának az akadémiai hierarchiába való gyors beillesztésén fáradozzanak.

A szociológusszakma mégoly sokrétű, ám tisztán akadémikus érdeklősége azonban önmagában nem lett volna elegendő. A sikerhez az is kellett, hogy éppen ezekben az években és éppen a rendszerváltás nagy töménységgel felszínre törő társadalmi konfliktusainak kezelésére a szociológusképzésben jelentős súlyponteltolódás következzen be a gyakorlati „terápiás” alkalmazások, mindenekelőtt a szociálpolitika és a szociális munka irányába. Sajátos módon ez a szakmai átrendeződés a társadalomtörténet oktatását az egyetemi képzés egyik sarokkövévé emelte. Az alkalmazott szociológia fiatal szakemberei ugyanis egyre-másra szembekerültek egy új, ám annál alapvetőbb problémakörrel, a *kulturális másságnak* a szabaddá vált határok között hirtelen éles társadalmi összeütközések sorát kiváltó jelenségkörével. Terepmunkáik közepette mindegyre tapasztalniuk kellett, hogy a szegények, a cigány közösségek, a hajléktalanszállók lakói, a társadalom peremére sodródottak, a földkerekség minden tájáról érkező menekültek, a drogereskedelem és -fogyasztás köré szerveződő csoportok, a többé szabadságuktól meg nem fosztható krónikus alkoholisták és a másságot megtestesítő „többiek” megannyi

zárt csoportja a mindennapok minden vetületében markánsan és szembeszökően más viselkedési, kommunikációs és érintkezési szabályokat érvényesít, más tradíciókat, szimbólumvilágokat és életforma-törekvéseket mozgósít, mint a középosztályi értékeket képviselő segítő szakember – nem is szólva a mögötte tudható és őt a beavatkozás hatalmával felruházó normaképző többségi társadalomról. Ugyanakkor a többségi és kisebbségi kultúrák napi találkozása nem egymás semleges tudomásulvételével zajlott, hanem mind gyakrabban kisebb helyi polgárháborúba torkolló konfliktusok kísérték. Ilyen körülmények között az iskolapadból kikerülő fiatal konfliktuskezelő szakemberek professzionális munkája az érintettek szemében egyre diszfunkcionálisabbnak tűnt, ők maguk pedig rendre személyes kudarcként és vereségként élték meg, hogy a legjobb szándéktól vezérelt tanácsaik és tetteik több kárt, mint hasznot hajtanak klienseik életében, és közvetítő szerepük mind egyre a kiszolgáltatottság elmélyülésének forrása lesz.

Azonban bármilyen élő és sűrű volt is az itt vázolt probléma a mindennapi gyakorlatban, a kulturális másság természetéről, fogalmi értelmezéséről és – főleg – az emberi méltóságot tiszteletben tartó kezelésmódjairól a marxista alapú felsőoktatási képzés egészen a rendszerváltásig nemigen vett tudomást. Így azután nem csoda, hogy maga a problémakör is a föld alá szorult (és az sem véletlen, hogy arról még a nyolcvanas években is mindössze egyetlen alternatív oktatási fórumon, a híressé vált SZETA-szemináriumokon lehetett elméleti keretbe foglalt és rendszerezett ismeretekre szert tenni). Sőt mi több, a hivatalos társadalomtudományi képzések színpadáról még a közelítő jellegű stúdiumok is hiányoztak. Nem lévén antropológiaoktatás, nem lévén egyetemi képviselő a behaviorista pszichológiának, nem lévén akadémiai betagozódása (sőt még magyar megnevezése sem!) a nyugati világban „cultural studies”, illetve „gender studies” néven jegyzett új diszciplínáknak, csaknem természetes fejleményként adódott, hogy a tágan értelmezett kultúra kérdései iránti megélenkült érdeklődés ott tört utat magának, ahol az adott viszonyok között tudott – ez pedig a történetképzés volt. Azzal, hogy a *hagyomány* a történettudomány legitím, mi több, centrális kategóriája, a terep szinte felkínálta magát: el-

vi alapokon nehezen volt ugyanis kétségbe vonható, hogy jó ajtón kopogtatnak mindazok, akik éppen a történészekről kérik számon a *kultúrák* továbbörökítésének és tradícióvá emelésének behatóbb vizsgálatát.

Így esett, hogy a kultúra kérdéseinek újrafelfedezése szinte feszítő erővel kényszerítette ki a történettudomány határainak kitágítását: magyarán azt, hogy a diszciplína minden ismert merevsége ellenére „szabad” jelzést adjon egy új történeti stúdium, a társadalomtörténet önálló szaktudományként való elismeretésének. Nem volt és ma sincs persze előírt recept arra, hogy mit is kell ezen az új stúdiumon értenünk. De a történettudomány kereteinek kitágításán és a két szakma közötti híd megteremtésén fáradozó szociológusok szemszögéből mégis világos volt a lecke: az itt és most meghonosítandó társadalomtörténetnek hangsúlyosan az életformák, életviteli szokások, gyermeknevelési gyakorlatok, öltözködés- és lakásmódok, mindennapi fogyasztási szokások és ünnepi rituálék, vallásos és szekuláris hitek és politikai beállítódások stb. történeti alakulására, a tradíciók folytonosságára és a változások főbb motívumaira kell a reflektorfényt irányítania. Mindennek keretétől pedig – szólt az invitáció – kapaszkodókat kell nyújtania a magyar társadalom modernizációs sikereinek és kudarcainak értelmezéséhez, valamint a különböző korszakok hazai társadalomfejlődésében felmutatható polgári(as) teljesítmények megítéléséhez.

Bár a szociológusok cseppet sem rejtették tehát véka alá, hogy mit „várnak” a segítségül hívott új diszciplínától, a tánchoz a felkérés kevés, ha nincs alkalmas partner. De a társadalomtörténet mint a tudományok rendszerébe önjogán betagozódó új diszciplína meghonosítása iránt a történészek körében is épp ez idő tájt élénkült meg az érdeklődés. A motívumok – amint az a Gyáni-Kövér-könyv előszavából, valamint az alapítóként általuk (is) jegyzett Hajnal István-kör-Társadalomtörténeti Egyesület dokumentumaiból kiderül – részben hasonlóak voltak a szociológusokéihoz, részben a hazai történészszakma évtizedes megoldatlan problémáiból fakadtak. Ami közös volt, az a marxizmus zavaró, ám egyúttal kihívó öröksége. Az osztályharcoknak az elmúlt másfél száz esztendő hazai társadalomfejlődésére igencsak nehezen és erőltetetten alkalmazha-

tó története a sutba került s friss szemű újraértelmezésre, valamint új elméleti megközelítésre vártak e történet olyan fontos fordulóit, mint a kiegyezés, a Trianon utáni újra berendezkedés vagy a Horthy-kor modernizációs törekvései. A marxista keretből való kiszabadulás ugyanakkor élesebb megvilágításba helyezte a hazai történettudomány mélylégi konzervativizmusát, azt, amit a szerzők – egy korai dolgozatukat idézve – így összegeznek: „...a társadalom egyéb tevékenységi szféráinak, illetve objektívációrendszereinek kutatási gyakorlata nem – vagy csak késsve – követte a gazdaságtörténetet fejlődésében. [...] Ennek megfelelően kevésbé hasznosíthatta mindazt a módszertani, néha még szemléleti eredményt is, amelyet egyes polgári történeti irányzatok (pl. a francia *Annales* és köre) felhalmoztak”. (7.) Ahogy azután a könyv elméleti és módszertani fejezeteinek lapjairól részleteiben is rekonstruálhatjuk, a megvalósítandó program igencsak sokrétű volt. A történettudomány saját szükségletei felől nézve az új diszciplínára várt tehát, hogy orientációt nyújtson a kikezdett marxista kapaszkodók helyett; hogy új módszereket és új szemléletmódot honosítson meg a történettudomány szakmai arzenáljában (és ezzel elvégezze a nyugati történettudomány új eredményeihez való felzárkózás össz-diszciplináris feladatát); hogy egyensúlyt teremtsen az intézmények felől közelítő makrosztintű történelemértelmezés és az alulról építkező mikrotörténelem között; hogy ez utóbbi szemszögéből újraírja az elmúlt évszázadok eseményeit és folyamatait; valamint hogy ablakot nyisson eddig nem vagy alig vizsgált területekre, és a gazdaság, a politika, a kultúra nagy folyamatai mellé felzárkóztassa az egyének és családok élettörténeteinek tudományos igényű értelmezését is.

A közelítések és feladatok egyszerű egymás mellé állításából is kiviláglik: a szociológusok és a történészek nem egészen *ugyanarról* a társadalomtörténetről beszéltek. Miközben mindkét szakterület megújulást és legégetőbb problémáira legalább átmeneti gyógyfirt remélt a *maga képére formált* társadalomtörténettől, a hangsúlyok körüli huzavona, illetve az eklekticizmus veszélye már kezdettől ott bujkált a két szakma e sajátos házasságában. Hogy a sokféle megfelelés mindenképpen teljesíthetetlen igényéből végül miféle kompromisszumok születnek majd, azt előre aligha jó-

solhatta meg bárki is. Egy évtized tapasztalata alapján azonban már világosan látszik, hogy a végül kikristályosodott – és a Gyáni–Kövérkönyvben a szélesebb olvasóközönség számára is hozzáférhetővé tett – társadalomtörténeti stúdium belső építkezését kevésbé a házaságra lépő két diszciplína saját inherens kérdésfelvetéseitől vezérelt elvi megfontolások, mint inkább a stúdiumnak helyet adó szociológusképzés változó, ám mindenkor erősen gyakorlatias igényei formálták. Ezek az igények – mint alább bővebben is szó lesz róla – mind a történeti elbeszélés formáján, mind annak tartalmi súlypontjain ott hagyták a nyomukat, továbbá mély hatással voltak a tananyag – és a belőle deriválódó tankönyv – szerkezeti felépítésére, valamint az új diszciplína kompetenciahatárainak közelebbi meghatározására is.

E sokrétű hatásnak tudható talán be, hogy a MAGYARORSZÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETE formailag nehezen meghatározható könyv: sem nem a szó klasszikus értelmében vett, egyetlen gondolati ívre felfűzött didaktikus tankönyv, sem nem történeti monográfia, hanem leginkább sajátos érvelési technikával felépített tematikus tanulmányok gyűjteményének tekinthető. Bár a könyv két felének nagyobbik részét már címeik szerint is egymásra rímelő fejezetek alkotják, s bár a fejezetek egy-egy bekezdés erejéig itt-ott utalnak is egymásra, közelebről szemügyre véve kiviláglik, hogy valójában a reformkortól a második világháborúig terjedő időszak *egyes* társadalmi kérdéseihöz hozzátartozó, egymáshoz laza szálakkal kapcsolódó történeti esszék füzérével van dolgunk. Az egyes fejezetek – az „esszék” – a katedrán elmondott előadások lejegyzett szövegeinek alapulvételével megírt dolgozatok – mégpedig természetük szerint igen különböző dolgozatok. Vannak közöttük elméleti áttekintést nyújtók, vannak a történeti demográfia vagy a társadalomstatisztika legfrissebb eredményeit és szakmai dilemmáit bemutató módszertani diskussziók; vannak a társadalmi struktúra alapviszonyait értelmező szociológiai iskolák fő téziseivel polemizálók; és végül vannak egy-egy fontos szociológiai problémát – így a mobilitás vagy a politikai participáció kérdését – körüljáró klasszikus tudományos elemzések. Az esszéisztikus építkezésnek – illetve az alapul szolgáló verbális kifejtéseknek – az írásbe-

linél lazább szerkezete különösen a könyv első, a reformkortól az első világháborúig terjedő évtizedeket tárgyaló részét jellemzi (ez a rész Kövér György munkája). A Horthy-korszakot áttekintő – Gyáni Gábor nevével fémjelzett – második rész törzsanyaga (a korszak meghatározó társadalmi csoportjainak bemutatása) feszesebb egységbe rendeződik, ami köré fontos és értékes szatellitként csatlakoznak az életmód néhány jellemzőjét, a korabeli szociálpolitikai gondolkodás és gyakorlat fejlődését, illetve a politikai kultúra egyes kérdéseit tárgyaló miniesszék.

Egy tudományos munka esetében a tárgyalás esszéisztikus jellege önmagában persze sem nem erény, sem nem hiba. Arról legfeljebb annyi állítható, hogy könnyebben és készségebben ad utat egymással nehezen összebékíthető törekvések megvalósításának, mint a szigorúbb rendet és szerkezeti építkezést kívánó monografikus kifejtésmód. Az előbbiekben említett szakmai húzó- és nyomóerők egymásra vetülő hatását, a képzés kívánalmai által kikényszerített kompromisszumok lenyomatát és a könyv ezeknek betudható töredezettségét csak akkor tárhatjuk fel, ha a kifejtés formája mögött alaposabban szemügyre vesszük a Gyáni–Kövér-munka szerkezeti felépítését, valamint a könyvben kifejtett, illetve meg sem említett (társadalom)történeti problémák jegyzékét is.

Ami a szerkezeti felépítést illeti, a könyv első pillantásra szembeötlő sajátja a kronológus tárgyalásmód radikális elvetése. A társadalomfejlődés felől tekintve két nagy korszakkal van dolgunk – üzenik a szerzők –, e két korszak belső tagolása, az értelmes időhatárok felállítása azonban már részben szakmai ízlés, részben a mindenkor tárgyalt problémakör függvénye. Kövér György a belső tagolás relativisztikus voltának egy egész alfejezetet szentel, amelyben meggyőző módon bizonyítja, hogy a klasszikus történettudományi közelítésekben kitüntetetten kezelt intézményrendszeri változások bizonytalan, sőt sokszor hamis támpontokat nyújtanak a társadalomfejlődés értelmes korszakhatárainak kijelöléséhez. Így fogalmaz: „*Mindazzal azt szeretném hangsúlyozni, hogy az intézményrendszeri változások nagyon sok esetben nemcsak azért problematikusak társadalomtörténeti nézőpontból, mert vagy a politikátörténethez, vagy a gazdaságtörténethez kötődnek, és ezért*

nem vonatkoztathatók közvetlenül a társadalomtörténetre, hanem azért is, mert a társadalomtörténetben egy adott időpontban meghozott intézményrendszeri változás visszamenőleges vagy előre vonatkozó hatályú lehet.” (34.) Példák sorával igazolja, hogy az időhatárok kijelölése társadalomtörténeti szempontból egyetlen elvnek, az értelmes problémafelvetés elvének rendelhető alá. És ha így nézzük, akkor a történelmet nem kormányok és politikai pártok váltó-gazdaságaként, hanem nagyívű folyamatok „szobrászkémunkájának” lenyomataként látjuk magunk előtt. „A »nemzeti szabadságharc« és »közjogi kiegyezés« időbeli rögzítettsége egészen más meghatározottságokat emel ki a történész számára, mint a »relatív elmaradottság« felszámolásának vagy a »gyarmatias függéstől« a »kölcsonös függőségig« vezető útnak a bemutatása. Az elemzésbe vont különböző történeti időszakok kezelése közben természetesen az összetartozó szaklatat kívánjuk összecsomózni... Am a 19. század társadalmi dinamikáját a reformkortól az első világháborúig úgy szemléljük, mint valamifajta »lomha átalakulást« egy hosszadalmas és széles sodrású folyamatban, amelynek során a törvényhozók, miniszterek és hadvezérek törekvései ellenére a történetet a mindennapi cselekvők tehetetlenségi nyomatéka... egyéni és kollektív kezdeményezőkézsége uralja.” (35.)

Az ars poeticának is beillő mondatok világossá teszik a programot: adott a hazai polgári társadalomfejlődés bő százéves korszaka, amelyet kényszer szülte cezúraként kettévág ugyan egy világháború, ám amelyet mégis egyetlen tagban kell szemlélnünk ahhoz, hogy az éppen görcső alá vett jelenségek és folyamatok belső logikája szerint jelöljük ki a kifejtés fontos és kevésbé fontos időhatárait. A lényeg a vizsgálni kívánt problémák helyes megválasztása, amelyhez képest másodlagos jelentőségű a történeti tények szigorú időrendjének megtartása.

Bár e vonzó, ám módfelett nehezen kivitelezhető programmal a recenzens a legkevésbé sem vitázik, annak a MAGYARORSZÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETÉ-ben testet öltött megvalósításával azonban már igen. Mert a történeti periodizáció szélsőséges relativizálása az okfejtés aligha igazolható hiányait és hézagait eredményezi. Nemigen védhető ugyanis, hogy a bő száz esztendőtfogó munka kifejtésre nem méltónak (azaz implicite: zárójelbe tehetőnek) minősít egy olyan, a korabeli magyar társadalmat minden ízében megrázó élménysort,

mint amilyen az első világháború, valamint az azt követő két forradalom volt. Az 1914–1919 közötti időszak mint valamiféle sorshatárt jelző, ám a szereplők részvételétől függetlenül végbement események fél évtizedes folyama persze számos vonatkozásban szóba kerül, okairól, illetve a háborúnak a magyar társadalomfejlődésre gyakorolt tartós, drámai és nem egy vonatkozásban máig kiheveretlen hatásairól azonban még hipotetikus kérdésfelvetés formájában sem olvashatunk a könyv lapjain. Így azután a világháború is, az ország kétharmadának elvesztésével járó trianoni békediktátum is az itt élők feje feletti, deus ex machina eseménysorként, amolyan külsőlegesen betüremkedő korszakként tagolja mind a történetet, mind magát a könyvet. Ennek következtében a Gyáni–Kövér–munkában valójában két polgári magyar társadalommal találkozunk. A könyv első feléből megismerünk egy világot, amit 1910 előtti Magyarországnak hívnak, a másodikból pedig egy másikat, amit Trianon utáninak, de hogy e két világnak mi köze volna egymáshoz, és „a mindennapi cselekvők tehetetlenségi nyomatéka”, illetve „egyéni és kollektív kezdeményezőkézsége” felől tekintve hogyan is mentek át egymásba, az nemigen derül ki. Így például nem tudjuk meg, hogy a világháborúnak a frontokon és a hátszországban tömegesen végigszenvedett élményei mi módon hatottak a különböző társadalmi rétegekbe és rendekbe tartozók életútjainak a két háború között bekövetkező módosulásaira és kanyarjaira; hogy a „békeidők” föld alatt munkáló társadalmi konfliktusainak – mindenekelőtt: a politikai vezetőrétegek magyar szupremácia-tudatának és fél szívvel gyakorolt korrupt liberalizmusának – milyen szerepe volt az ország korabeli és későbbi politikai kultúrájának alakulásában; hogy a korábbi évtizedek nemzeti-ségi kérdése a világháború révén miként torokkollott a hazai polgárosulásról később leválaszthatatlan nacionalizmusba és antiszemizmusba stb. – mindez ebben a tankönyvben homályban marad, pontosabban impresszionisztikusan kezelődik.

Persze a történész az időfolyamatot nem iktathatja ki az elemzésből. És nem teszi ezt a tankönyv szerzőpárosa sem. Mert ha a fentebb idézett – és a könyvben valóban konzekvensen követett – ars poeticának megfelelően, az éppen tárgyalt problémákör szempontjából egy-egy történelmi pillanatnak és/vagy periódus-

nak jelentősége van, akkor elének vetül tízhúsz esztendő vagy akár egy fél évszázad történetének idősíkjá is. (Példaként említhetjük az 1818–19-es forradalmi paraszttöszszefogás, majd egymás ellen uszulás tárgyalását, amelyet Gyáni Gábor igen érdekes megközelítésben, az osztályvonások és a rendies jelleg találkozásainak-ütközéseinek bemutatásával tár elének a két világháború közötti társadalomszerkezetet tárgyaló fejezetek egyikében.) Ha azonban a politika- és intézménytörténettel „mért” idő kevésbé fontos – mint például a több generációt átfogó mobilitási trendek felvázolásában –, akkor „annál rosszabb a tényeknek”, ha éppen a kérdéses időszakra estek.

Ennek az impresszionisztikus időkezelésnek betudhatóan a tankönyvnek van egy további meglehetősen problematikus, ám a munkának a hagyományos történetírással folytatott vitájából szervesen következő üzenete is. Ezt tréfásan a ló másik oldalára huppant társadalomképnek nevezhetjük. Mert miközben teljesen jogos a szerzők törekvése, hogy a történettudományt uraló intézmény- és politikatörténettel szemben bemutassák a folyamatok megannyi más arcát, az intézményeknek mint saját fejlődéstörténet nélküli és csupán passzív használatra szolgáló objektívációknak a megjelenítése nyilván nem állt szándékukban. De hiába: ha az elbeszélés fonalát kizárólag az éppen tárgyalt problémakör belső természete diktálja, ami mellől ugyanakkor hiányoznak a kérdést övező történeti ellensúlyok, akkor fennáll a veszély, hogy az intézmények és a társadalmi szereplők viszonyának ábrázolása furcsán egyoldalúvá sikeredik. Így történt ez például az iskolázás kérdésével. Miközben még a laikusok sem vitatják azt a történeti-szociológiai közhelyet, hogy az iskola a polgári társadalomfejlődés kulcsintézménye, ennek az intézménynek a bemutatását, a körülötte folyó osztály- és rendi küzdelmek történetét, az iskolázottságnak mint a társadalmi státus alapvető építőkövének tárgyalását, sőt az iskolázottsági szint változásainak (és nagy horderejű egyenlőtlenségei növekedésének) felvázolását hiába keressük a könyvben. Az iskolakérdés persze előkerül: ám kizárólag a mobilitás problémakörének alárendelt módon vetődik fel, mintegy a könyv korábbi lapjain centrális szerepkörben tárgyalt foglalkozásszerkezet előkészítő terepeként. Ráadásul a világháború előtti utolsó békeévek tablóját felrajzoló analí-

zis folytatás nélkül marad a két háború közötti időszakra nézve: azt a szerepet, amit az iskola rendszer játszik a könyv Kövér György által írt első felében, a számos modernizációs feladatot ellátó szociálpolitika veszi át a Gyáni Gábor nevéhez fűződő másodikban. S bár a történeti mondandó e sajátos „elharapásában” a két szerző korábbi kutatási érdeklődéseinek különbségeit érhetjük tetten, egy címe és tartalomjegyzéke szerint is holisztikusnak szánt *tankönyvben* az így létrejött egyensúlytalanságok aligha igazolhatók.

Mindeme problémák persze abból fakadnak, hogy a könyv – mint a hazai társadalomtörténet oktatásának egyelőre egyedüli forrása – a polgári magyar társadalomfejlődés százéves történetének mindenoldalú és kimerítő analizését ígéri. És bár a saját területén minden „első” munkára igen nagy nyomás nehezedik, hogy egy szuszra behozzon évtizedes lemaradásokat, valamint a szóba jöhető valamennyi felvethető kérdésre és szempontra adja meg az adott pillanatban érvényesnek és iránymutatónak tekinthető tudományos választ, mégis szerencsésebb lett volna, ha a Gyáni–Kövér szerzőpáros erőteljesebben ellenáll a kísértésnek, és ragaszkodik ahhoz, hogy könyve kizárólag arról szóljon, ami így, a mostani formában munkája nem is oly könnyen kihámozható törzsanyaga: *a polgári magyar társadalom „lomha” szerkezeti változásainak újragondolásáról*. Egy ilyen – a tárgyalás módjának és az anyag tagolásának még mindig igen nagy szabadságot biztosító – lehatárolás persze a nyugati teljesítmények kreatív adaptálását a legközvetlenebbül demonstráló demográfiai és településszociológiai fejezetek, valamint a fentebb „szatelikként” jellemzett politológiai vagy szociálpolitikai fejtegetések elhagyásával járt volna, ugyanakkor megkívánta volna a társadalmi struktúraelméletek bővebb kritikai bemutatását, valamint az iskolázási, foglalkozási mobilitási és életforma-fejzetek jelentős kibővítését és trendjeiknek a korszak egészére való továbbvitelét. Mindezen túl az átalakítás nyilván a könyv címének megváltoztatását is szükségessé tette volna. És bár ezzel a tankönyv talán távolabb kerül a katedrán elmondott előadásfüzértől, mégis jobban teljesítette volna didaktikai feladatát. Egyetlen nagy témájának körüljárása révén leszűkítette volna ama problémák körét, amelyeket egy holisztikus elbeszélésmódról törekvő munkától joggal

kérünk számon, továbbá fontos módszertani útmutatással is szolgált volna. Annak révén ugyanis lépésről lépésre bemutathatóvá vált volna, ami így legfeljebb a sorok közül olvasható ki: az nevezetesen, hogy az igényes társadalomtudomány miként tárgyal olyan problémákat, amelyek feltárásában egyelőre több a hipotetikus eszmefuttatásra épülő nyitott kérdés és a további tényfeltárást inspiráló program, mint a jól dokumentált és elméletileg is megtámogatott eredmény.

Minden eddig tárgyalt egyensúlytalanság, fogyatékoság és a könyv többfunkciós rendeltetésének betudható bizonytalanság ellenére a Gyáni–Kövér-munka nagy erénye, hogy ha olvasóként zárójelbe tesszük a kompromisszumok születe, kifejezetten az egyetemi előadók közönségének szánt fejezeteket, és figyelmünket kizárólag a könyv említett törzsanyagát jelentő társadalomszerkezeti részekre fordítjuk, akkor felfedezhetjük: e fejtegetésekben mégiscsak sok minden megvalósul abból, amit a mű egészére nézve fentebb hiányoltunk. A kérdéses fejezetek ugyanis a könyv legfeszesebben megkonstruált egységei, amelyek mind tartalmi, mind didaktikai szempontból példás módon feleltetik meg egymásnak a társadalmi struktúráról szóló elméleteket és azok megjelenítését a kutató számára forrásul szolgáló történeti statisztikákban, korabeli törvényhozási dokumentumokban, illetve az egykorú társadalmelemzők munkájában. A közelítés – ma divatos szóval élve – interaktív. Hol az uralkodó elméletek felől pillantunk rá az éppen vizsgált korszak társadalomszerkezetének a statisztikákból összerakható metszeteire, hol a korabeli népszámlálásoknak a mindenkori kormányokat és más politikai aktorokat döntéshozatalaikban – ha áttételekkel is, de – orientáló és ezért kitüntetett jelentőségű adatállományaiából igyekszik a kései elemző kibontani, hogy az akkor élők miféle osztatokban látták saját világukat, és hol húzták meg a legélesebb társadalmi választóvonalakat.

Ami az elméleti közelítések kérdését illeti, a könyv e fejezeteinek első számú vitapartnere persze a marxizmus. És ez szinte magától értődő. Kézenfekvő ugyanis, hogy ma és még sokáig a társadalomtudósoknak nemigen lehet fontosabb feladatuk e tájékon, mint hogy újra elbeszéljék (sőt egyúttal a saját kontextusukba visszahelyezzék) a különböző korszakok társadalmi viszonyait és dinamikáit, és kibontsák,

amit e viszonyok közül az osztály-hovatartozás, a rendies együvé tartozás, az etnikai és vallási kötelékek, illetve a politikai érdekazonosságok felhajtóerői tartottak össze. A kritikai tárgyalásmód tehát nem azt követeli, hogy a marxizmus fürdővizével az osztályszempontú elemzés gyerekeit is kidobjuk, hanem azt, hogy a korabeli és későbbi konkurens társadalomelméletek kiinduló premisszáinak újragondolása révén megkíséreljük feltárni a társadalmi mozgatórugóknak azt az együttesét, amelynek bemutatása révén egy-egy korszak értelmezése az utólagos visszavetítés legkisebb önkénye mellett vihető véghez. A két szerző a történeti társadalomértelmezés és borotvaélen táncoló feladatát irigylésre méltó önkorlátozással és ugyanakkor nagy invenciózussággal oldja meg, amikor nyíltan elvetik az egyetlen társadalomelméletre felesküdő analízisek egyoldalúságát, és a maguk részéről az olvasó szabad (elmélet)választását lehetővé tevő, koncentrikus körökben haladó társadalomleírás mellett teszik le a voksot. A vitázva építkezés programját kristálytiszta formában fogalmazza meg Gyáni Gábor az általa írt könyvrész bevezető oldalain: „Mindenekelőtt a Horthy-kor társadalmi rétegződését és folyamatait taglalva igyekszünk elszakadni a marxista osztályelmélet szemléleti kereteitől. Ebből azonban egyáltalán nem következik, hogy tagadjuk az osztály jellegű tagozódás empirikus tényeit. Ellenkezőleg, a jelenségre számos alkalommal külön is utalunk majd azzal együtt, hogy jelezzük: milyen formákat öltött és milyen következményekkel járt ez a fajta egyenlőtlenség. A társadalom osztály jellegű strukturálódási tendenciáját ugyanakkor úgy tekintjük, mint a magántulajdonon nyugvó, egyszersmind iparosodott (iparosodó) és urbanizált modern gazdasági-társadalmi szervezet természetes, de nem egyedül fontos megnyilvánulását. Tekintettel azonban arra, hogy a Trianon utáni Magyarország még a korabeli mércék szerint sem vált maradéktalanul modernné, már ezért sem képzelhető el, hogy az osztály fogalom segítségével hiánytalanul leírhatnánk annak rétegződését és feltárhatnánk a társadalmi-politikai folyamatok mozgatórugóit.” (196.)

Persze az állítás *ceteris paribus* érvényes a MAGYARORSZÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETÉ-ben tárgyalt százéves időszak egészére, sőt a kiegyezéstől az első világháborúig tartó évtizedeknek az agrárvilág és a hajdani rendi szerveződés hagyatékaival által uralt viszonyaira még inkább

áll, mint a két világháború közötti negyedszázadra. Ezért a bővebb elméleti kifejtés hiánya mellett is meggyőzőnek találjuk, ahogy – improvizált módon „egybeolvasva” a korszak statisztikáit és egykorú társadalomleírásait – Kövér György elénk tárja a tevékenységszerkezet, a vagyoni és jövedelmi viszonyok, valamint a rang és a presztízs társadalmi „elosztása” mentén kirajzolódó társadalmi tagozódás egymásra vetüléseit, s egyúttal teljesen új látószögben bemutatja a magyar társadalomfejlődés egyik legsajátosabb, sok tekintetben máig érvényes jellegzetességét: a társadalmi pozíció egyes metszetei közötti inkongruenciákat. A számos új történeti-szociológiai munka eredményeinek beemelésével megírt kitérő fejezetek a bemutatott tények apró bombáival vernek szét évtizedes történeti előítéleteket: megtudjuk, hogy távolról sem igaz, miszerint a közhivatalok kapui kizárólag a birtokait vesztett nemesség számára álltak volna nyitva; vagy hogy a századforduló mezőgazdasági társadalma olyan szélsőségesen sodródott volna a latifundiumok, illetve a teljes nincstelenség két pólusára, mint ahogyan azt a középiskolákban évtizedeken át tanították nekünk.

A két háború közötti társadalomszerkezet tárgyalása szervesen tovább fonja a könyv első részében kibontott szálakat – igaz, attól eltérő szerkezeti rendben teszi. Gyáni Gábor az érvényes társadalmi csoportosításokhoz alapvető korabeli munkákat vesz kiindulásul, mindegyiket Weis István HAZÁNK TÁRSADALOMRAJZÁ-T és Erdei Ferenc A MAGYAR TÁRSADALOM A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT című, kéziratban ránk maradt, 1976-os első közlése óta azonban nyomtatásban több alkalommal is megjelent tanulmányát. Az egykorú leírásokból, illetve a korabeli statisztikai számbavételek kategorizálási rendszeréből kiindulva, a társadalmi piramis tetején lévő elitek felől haladva mutatja be a húszas-harmincas évekre elpolgáriasodott arisztokráciát, az egyházi, katonai és tudáselitet, a klasszikus értelemben vett tulajdonos nagypolgárságot, majd a vitatható kontúrú középosztály úri és polgári köreit, a kispolgárságnak az iparosok, kereskedők és altisztek városias, illetve a birtokos parasztság által megtestesített agrárius csoportjait, végül az alsó osztályokba sorolódó széles agrárproletariátust, illetve a gyáriparban foglalkoztatott városi munkásságot. A bemutatás mindegyre hasz-

nosítja a társadalmi tagolódásnak a Kövér-féle részből már ismerős dimenzióit: azaz érzékeltes képet kapunk az egyes csoportok tipikus foglalkozásairól, vagyoni és jövedelmi viszonyairól, alapvető politikai beállítódásairól, valamint egy-egy adott réteget másoktól megkülönböztető viselkedési szabályairól és szimbólumrendszeréről.

Így röviden összefoglalva is kiviláglik talán, hogy aki ma nálunk valamit meg akar tudni a magyar társadalomfejlődés két fontos polgári korszakának jellegzetességeiről vagy, közelebbről, az egykorú társadalmi csoportok egyikének vagy másikának sajátos vonásairól, az nemigen kerülheti meg a MAGYARORSZÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETÉ-T. A téma iránt érdeklődő olvasók manapság igencsak széles tábora csak hálás lehet a két szerzőnek: fogalmilag és logikailag tiszta érvelést, értő adatkezelést, alapos irodalomismeretet, részletes és meggyőző forráskritikát kap, továbbá – nem utolsósorban – élvezetes stílusban megírt, szellemes vitagondolatok gyűjteményét tartja a kezében. A könyvnek ezeket az értékeit szellemi közéletünk szemlátomást igen hamar felismerte. Így egyáltalában nem csoda, hogy már az első változat 1998-as megjelenése óta a munka szinte kötelező jelleggel ott szerepel a polgárság kérdéskörével foglalkozó nagyszámú hazai szociológiai, politológiai, sőt közgazdasági közlemény hivatkozási jegyzékében. Az tehát nem vitatható, hogy tudományos teljesítményként és a kutatói közösség szellemi gyarapodásához való hozzájárulásként a Gyáni-Kövér-könyv máris igen nagy, megérdemelt sikert tudhat magáénak.

Ha azonban egy pillanat erejéig szabad viszatérnem a recenzióm elején feltett kérdésre – arra tehát, hogy egy jó könyv egyúttal jó-e mint tankönyv is –, akkor értékelésem már egy kissé tartózkodóbb. És nem csupán a fentebb bemutatott egyoldalúságok és töredezettségek miatt, amelyek a kiegészítő irodalmak listájának gondos és célzott megválasztásával az oktatás folyamatában talán többé-kevésbé korrigálhatók. Hanem legfőként azért, mert Gyáni és Kövér kutatóként vallott szellemi liberalizmusa azt előfeltételezi, amit megépítenie kellene: a friss szemű, előítélet-mentes rápillantás egyenjogú partneri viszonyát. Csak-hogy a mai középiskolákból az egyetemekre kerülő tizennyolc-húsz évesek – mint azt az

utóbbi évek jó néhány vizsgálata kimutatta – a legjobb esetben is történelemtanáraiknak a rendszerváltással felerősödött elméleti bizonytalanságait, ideológiai-politikai elfogultságait, illetve a tankönyvválasztás szabadságaként értelmezett anarchikus viszonyok közepette módfelett esetlegesen összeszedett történeti ismeretek kaleidoszkópszerű halmazát kapták útravalóul. Ilyen körülmények között viszont az egyenlő partneri viszony megteremtése elképzelhetetlen az ismerethiányok ledolgozása és bizonyos orientációs irányok kijelölése nélkül. Márpedig ha a Gyáni–Kövér-munkában fogyatékoságok mutatkoznak valahol, akkor azok – láttuk – éppen a szerkeszt megbillenéseiben és a vonalvezetés teljes végigvitelének hiányaiban, illetve a történeti tények néhol túlon túl nagyvonalú kezelésében mutathatók ki. Persze jól tudom: zártságot, teljes körű gondolati megépítettséget és kohéziót számon kérni egy olyan friss tudományterület első átfogó termékén, amely területnek egyelőre a nap alatti helye is meglehetősen bizonytalan – kicsit igazságtalan és az „itt és most” körülményei iránt érzéketlen dolog. Sőt azt is tudom: a tökélyre törő vállalkozás kivitelezése ma teljesíthetetlen is lenne. Meg talán az is igaz, hogy a tudáselemek egyensúlyba hozatala – esetünkben a történelmi ismeretek terén végzendő felzárkóztatás – egyetemen *kívüli* feladat, aminek a felsőfokú tanulmányok megkezdésének előfeltételül szolgáló nulladik éves programok keretében volna a helye (már ha ilyen programok egyáltalában léteznének). Így hát kicsit igazságtalan dolog egy klasszikus egyetem klasszikus tudásértékek nevében fogant kurzusán és az ahhoz kapcsolódó tankönyvön számon kérni olyasmit, amit valójában az oktatás más szereplőinek – mindenekelőtt jól felkészült és önbizalomteli középiskolai történelemtanárok hadának – kellene elvégeznie. De a mai magyar valóság mégis az, ami: a feladat itt is, ott is elláthatlan. Ha pedig ez így van, akkor be kell látnunk: vannak idők, amelyek kifejezetten *nem kedveznek* a tankönyvírásnak – és a mostani évek ilyenek. Ilyen időkben viszont talán diák is, tanár is jobban jár, ha nem tankönyveket, hanem – egyszerűen – jó könyveket forgat. Az pedig reményeim szerint a fentiekből egyértelműen kiviláglik: ha lehámozzuk róla, amit a tankönyvírás ki nem kerülhető kényszerei és

kompromisszumai a Gyáni–Kövér-munkára ráraktak, és annak csak a polgári társadalomszerkezet változásait bemutató központi fejezeteire koncentrálnunk, akkor egyszeriben egy *jó könyv* áll előttünk. Így minden vitatható vonása ellenére a MAGYARORSZÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETÉ-nek könyvszekrényünk jól szem előtt lévő és mindenkori könnyen hozzáférhető polcán van a helye.

Szalai Júlia

GOETHE REDIVIVUS

Johann Wolfgang Goethe: Nyugat-keleti díván
Huszonnégy költő fordítása
Szerkesztette, az utószót és a jegyzeteket írta
Halasi Zoltán
Magyar Könyvklub, 2001. 364 oldal, á. n.

A NYUGAT-KELETI DÍVÁN, Goethe öregkori költészetének nagyzenekari nyitánya nehéz olvasmány. Élvezetéhez ugyan elegendő a fokozott fogékonyság, *elsajátítása* azonban életrajzi háttér tudást, megalapozott nyelvi jártasságot, az iszlám kultúrkör érintőleges ismeretét, költőikézművészeti sejtelmeket és némi filozófiai tapasztalatot követel. Goethe olyan alkotó volt, aki műveit – még úgynevezett alkalmi költeményeit is – rejtett módon *egész életével* indokolta. Minél előbbre haladunk életművében, annál mélyebbre kell vetnünk tekintetünket, ha egy-egy versfolyamának medrét, medrének nem azonnal megnyilvánuló szellemföldrajzi domborzatát tisztázni akarjuk (nála még az ajtnak is számtalan ajtaja van).

A DÍVÁN korai változatai 1814 tavaszán szöknek szárbá, számban tetemesen gyarapodnak az első Rajna-vidéki utazás hónapjaiban, majd az 1815-ös második Wiesbaden környéki látogatás idején borulnak virágba, a Marianne Willemer iránti szerelem titkos utalásokkal teli párbeszéddarabjaiban.

Goethe iszlám vonzalmai mindazonáltal jóval korábbi keletűek: már huszonhárom éves korában himnikus költeményben dicsőíti Mohamed prófétát, az iszlám vallás alapítóját, s egy 1772 júliusában fogalmazott, Herdernek címzett levélben így áhítózik: „*Szeretnék úgy*

imádkozni, mint Mózes a Koránban: *Uram, teremts tért az én szívű szívemben.*” A GÖTZ VON BERLICHINGEN-ben (1772) KORÁN-utalásokat fürkészett ki a kutatás. A szerző – ugyancsak 1772-ben – könyvismertetőt ír a KORÁN-ról, kivonatolja azt, majd lefordítja Voltaire MOHAMED-jét (Mohamed-terveiről tüzetesen tudósít a KÖLTÉSZET ÉS VALÓSÁG aztán, hetvenesztendőskorában – a DIVAN-hoz csatolt jegyzeteiben – kerek-perec megvallja országnak-világnak: eltökélt szándéka, hogy „*rettegő tisztelettel megünnepelje azt az éjszakát, amelyen a Koránt egészében kinyilvánította a prófétának az ég*”. A DIVAN-t meghirdető szöveg pedig – és ezek Goethe tulajdon szavai – kendőzetlen nyíltsággal közli: a szerző „*nem hárítja el azt a gyanút, hogy ő maga is muzulmán*”. Másutt leszögezi: „*az iszlám értelmében élünk és halunk meg*”.

Goethe érdeklődésének, iszlám iránti fogékonyságának mélyen személyes indítékai voltak. Már ifjúkorában hirdette a monoteista vallások egyenrangúságát (később aztán össze is különbözött Lavaterral), s azt hangoztatta: „*minden embernek megvan a maga vallása*”. A KÖLTÉSZET ÉS VALÓSÁG-ban így szól: hogy miként képzeljük el a legfőbb lényt, az függ „*egyéb képességeinktől, sőt a körülményektől is*”. A hit „*olyan szent edény, amelyben mindenki a saját érzelmeit, saját értelmét és képzeletét kínálja fel áldozatul, amennyire telik tőle*”. A KORÁN-hoz, Mohamed próféta személyéhez és az iszlám irodalomhoz kötődő rokonszenvét más alapelvei is erősítették: Isten *egységéről* vallott felfogása, spinozai fogantatású panteizmusa, továbbá az a gondolata, hogy Isten más-más küldöttei révén szólítja meg az emberiséget, a „csodák” elutasítása s végül az a hite, hogy a vallásos érületnek jótéteményekben kell megnyilvánulnia. E meggyőződésügyttes nélkül a DIVAN nem jöhetett volna létre. Az eleveelrendelés-tan és az isteni akaratba való belenyugvás eszméit szemlélteti az a tanulmány, amely az 1814-es Rajna melléki utazásról tudósít (A SZENT RÓKUS-ÜNNEP BINGENBEN). Szent Rókus isteni odaadását, Istennek való megadását itt Goethe kiegészíti azzal: ez az erény csak akkor értékes, ha felebarátaink iránti tevékeny szeretettel párosul. A rövid eszme-futtatás úgy fest, mintha a KÖLTÉSZET ÉS VALÓSÁG Spinoza-fejezetének gyakorlati alkalmazása volna („*Ne saját hasznunkat keressük semmiben... ez volt legfőbb örömem, életelvem, gyakorlatom*”). Goethe fontosnak tartja,

hogy ezt az erényt *derűsen* gyakoroljuk (a derű, *Heiterkeit*, Goethe szótárának egyik legaktívabb kifejezése). Háfízban is az evilági-túlvilági szemlélet derűje búvóli el, a perzsa költő egyetemes könnyedsége és pogánynak elhírelt szabadsága. A DIVAN (HÁFIZ KÖNYVE, DÍSZÍTŐNÉV című vers) erre utal: a költő „*...tagadás, akadályok és megvonások ellenére a hit derűs képét*” hordja szívében. Mikor Goethe harmadik Rajna melléki útja – egy kocsibaleset miatt – kútba esik, így ír Heinrich Meyernek 1816. július 29-én: „*Így aztán ismét az iszlám hitben kell kitaratnunk, s ez nyilván nem esik majd nehezünkre, ha kicsit több szerencsével járunk, mint eddig.*” 1831-ben, Goethe halála előtt egy évvel kitör a kolera. Az aggastyán Adele Schopenhauernak: „*Itt senki nem adhat tanácsot a másíknak. Mindenkinek maga döntse el, mi a tennivaló. Mindannyian az iszlám hatalmában élünk, bármilyen formában bátorítsuk is egymást.*” A DIVAN pedig, különösen a PÉLDÁZATOK KÖNYVE, számtalan változatban szemlélteti ezt a Gondviselés-hitet (kötetünkben ezek a versek, Imreh András szép fordításában: AZ ÉGBŐL TOMBOLÓ TENGERTBE CSEPPENT, A BÜLBÜL-DAL FAGYBAN-ÉJJBEN, CSODATÉVŐ HIT, MIUTÁN A KAGYLÓBÓL KISZÖRÖTT, VOLT EGY CSÁSZÁR, MINDEN EMBER). Ez a hit nem csupán az eleve elrendelés tudatát fogja át, hanem kiegészül a legfőbb lény akaratába vetett bizalommal (a „*hit szerény bátorságával*”), a létfordulatok igénylésével, a szellemi-lelki egyensúly képzetével (ennek egyetemes érvényű parabolája, ez köztudomású, a SELIGE SEHNSUCHT, amelyet a kötet három kiváló fordításban is közöl – Vas István, Eörsi István és Halasi Zoltán szövege egyaránt a tökéletesség egy-egy dialektusát beszél). Goethe összetett öregkori költészetének érett parlandóját bajos egy képzetegyüttesbe szorítani: ahová üt, ott több eszmeirányba hasad az anyag. Az imént említett motívumok hangszekrényében egyéb ideák is meg-megcsendülnek: egy bizonyos evilági, kedélyes epikureizmus; a más-más felfogásokat egyetlen fénybe rándító emberi igyekezet; az adakozás önmagát megajándékozó öröme; sommásan: a világ nagy ellentmondásait sokrétű öntudattal, mégis jámbor meghajlással elfogadó szkeptikus fürgeség. Még mindig Spinoza értelmében: *bene agere et laetari*: jót s jól cselekedni, a derű égisze alatt. A BÖLCÉS MONDÁSOK KÖNYVE két rokon értelmű költeményben is tanácsolja (Eörsi István fordításában):

*„Ha jót teszel, tedd csak a jóért!
Ezt gyermekednek add tovább;
s ha gyermekednél kár a szóért,*

majd megszívleli unokád.”

Goethénél, látjuk, az adakozás, a „tetszőleges adakozás” nem kapcsolódik paracicsomi ígéretetekhez vagy a viszonzás más formáihoz. Az adás nyeresége maga a jócselekedet – az adakozó már itt a földön elnyeri jutalmát: váratlanul és egyidejűleg maga is megajándékozottá válik (idézek pár sort az ELMÉLKEDÉSEK KÖNYVÉBŐL, Rónay György fordításában):

*„...mindennél kedvesebb a szemnek,
ha egy szép kéz, mely szükségét szenved,
feléd rebben, kérő mozdulatra,
s amit nyújtasz, bájjal elfogadja.
Mily tekintet! Mily beszédes hála!
Nézd meg, s mindig adni fogsz utána.”*

A Gondviselés-eszme meghosszabbított vonalán jutunk el a DIVAN újabb fontos tartalmi elemeihez: az Istent a természetben, a legnagyobbat a parányiban felismerő Goethe itt ismét emlékezetes alakzatokban fogalmazza meg egész életének néhány sarkponti belátását. Ha a PÉLDÁZATOK KÖNYVÉ-ben azt olvassuk, hogy „Isten nagyságát a kicsinységben” is megpillantathatjuk (Imreh András fordítása itt némileg elmosza ezt az ellentétet), akkor rögtön a WERTHER május 10-i levele dereng fel emlékeztünkben: a fűben pattogó kis szunyogocska is („Mückchen”), a „végtelennek ez a tükre” a Teremtés-Isten nagyságát hirdeti. A versben újra felsejlik a derűmotívum – a költő szerénységre int, fokozott önmegtágadásra. Mondhatnánk: a büszke megsemmisülés egyik első stádiuma ez a költemény. A gondolat egyébként visszatér a hagyaték egyik nyolcsorosában is (Parti Nagy Lajos fordítása):

*„Ne használjak hasonlatot
tetszésem szerint?
Az Úr bezzeg hasonlíthat,
s bogárnak tekint.*

*Ne használjak hasonlatot
tetszésem szerint?
De mátkám szembogarából
énrám ő tekint.”*

A KORÁN-ból és a szufi misztikából ismert szünyökgépzet, a lángba röppenő és elpusztuló „szerelmes szünyög” látványa Goethében könnyen kiválthatta azt a mondandót, amely a SELIGE SEHNSUCHT-ban oly érzékletes tömörséggel megfogalmazódik. A fénybe szédülő, az önfeláldozásban teljesedő s egyúttal megsemmisülő pillangó itt minden cselekvés szimbóluma, bár semmi kétség: főleg mindenfajta teremtési aktus felfoghatatlan alapszerkezetét idézi meg. A részleges célok hátterében fel-fel-sejlő, minden megelégitést azonnal kiéheztető „idegenség érintése” (a „fremde Fühlung” lefordíthatatlan) magasabb szférák felé csábítja a halandót: számtalan „kis halál” ösztökéli valamely végső nyugalomra. Goethe a versben, úgy tetszik, a művészi teremtés folyamatmintáira is gondol. Ezt bizonyítja Eckermannnal folytatott egyik beszélgetése 1828. március 11-én: „Minden magasabb rendű termékenység, minden találmány, minden nagy gondolat, amely gyümölcsözik és következményekkel jár, kívül esik hatáskörünkön, senki nem uralhatja, és túlterjed minden földi hatalmon. Ilyesmit az ember felülről nyújtott, váratlan ajándékként fogad el – és tekintse Isten gyermekének, vegye hálaival és tisztelettel.” A „Stirb und werde” gondolat egyébként szintén hosszú gyökerekkel kapaszkodik vissza a költő életébe, és egy sor társeszme táptalaján – rokon és hívásra váró formában – már korábbi évtizedekben is alakot ölthetett volna (Goethe egyik lenyűgöző tulajdonsága ez: minden eszmét párhuzamosan készenlétben tartani, átalakítani, termékeny kapcsolatba zökkenteni, visszametszeni, tágasabb összefüggésbe terelni). Egyetlen példával világítanám meg ezt a tényállást az író itáliai útjának idejéből. 1788-ban jelenik meg Karl Philipp Moritz könyve (ÜBER DIE BILDENDE NACHAHMUNG DES SCHÖNEN), amely a szerzőnek Goethével folytatott beszélgetéseiből is több gondolati elemet tükröz. Moritz így ír: a művészről azt várjuk, hogy „ami nem tökéletes, azt folyton semmisítse meg a tökéletesebb forma révén. A művész megsemmisül, s itt marad mögötte a megnevesedett lét. Tulajdon lényünk állandó megszűnése közben összeolvad a megsemmisülés és a folytatott létezés ideje... Így teszi teljessé lényünket a szeretet. Egyedül az állandóan megiffjodott létezés révén utánozhatjuk az örök Szépséget”. (Vagy hogy Hans Blumenberg szavait idézzem: „éberre válunk önmagunkra”.) A tapasztalatot, amelyet Goe-

the az ITÁLIAI UTAZÁS idején még „*újjászületés*”-nek nevez, itt – a DIVAN éveiben – átminősíti a halálból kerekedő élet, az életvágyból vállalt halál szimbolikus tudása.

A DIVAN egyszersmind Goethe öregkori szimbolikus beszédének egyik nagy emléke. Költői látása minden elemében szellemi alakot ölt, a jelenségeket hasonlaltá szűri, s témáit – a kijelentést mintegy vektorrá hegyezve – önmagukon túltüremkedő jelentéssel ruházza fel. Versei olyan fényforrások, amelyek felfelé vetik világukat – ragyogásuk fényforrásait alig-alig látjuk. A szimbólumképző erő, mondhatni, jelentéstükrök rejtett rivaldáival béleli a verstárgyakat, némiképp megemeli vagy elfordítja őket: mozgó szemszöveget teremt. A mondandó folyamatosan hasadó anyaggá válik. Szemléletét a klasszikus korszakban is az jellemezte, hogy a konkrét látványban a természet vagy a művészet tipikus törvényeit igyekezett megragadni és megláttatni: a növényben az ősnövényt, a távozásban A TÁVOZÁS-t. Teljes körű ábrázolásra irányuló igyekezetét ebben az új korszakban is érzékeljük, a hangsúly azonban eltolódik: most már a jelenségek legapróbb villanásaiban is a jelszerű közlendőket, a részleges teljességet, az áttetsző szellemi tartalmakat és a vonatkozások rendjét akarja formába önteni. Műveiben – még kutyafuttában írott, kurta levélbeli közléseiben is – megszaporodnak az utalásszerű fordulatok, a súlyos érintések és alogikus, zökkenőkkel tarkított mondatrészek. A vers anyagi lélegzetet vesz, s kis túlértékkel azt mondhatnánk: testetlenné karcúsodik. Ugyanakkor roppant intenzitással telik meg a szöveg: mintha – háta mögött elfedve – azt az utat is éreztetné, amelyet megtett. Furcsa visszhangtér az öregkori Goethe-vers: egy igen mélyen látó szellem szokatlan, alkalmasint hevenyészett tökélyvel formált híradásait halljuk itt. Nem is olvasni ajánlatos ezeket a szövegeket, hanem megfejteni. Kifejteni, kihántani. Szellemi váltóáramuk ritmikus világos-sötétjében olykor szöveggé szilárdulnak a betűk, és betűkké ritkulnak a szövegek: az örök jelentésalkotás labirintusában találjuk magunkat, s onnan többnyire csupán ideiglenesen reánk ruházott készletekkel távozhatunk. Az öreg Goethe a frissen érkezőnek keveset mond. Csak annak nyílik meg, aki vissza-visszatér hozzá.

Szimbólumokról, természetesen, azelőtt is

gyakorta beszélt. 1797. augusztus 16-án azt írja – Svájcban szerzett tapasztalatairól – Schillernek, hogy bizonyos tárgyakat „*voltaképp szimbolikus*”-nak talált. Olyan „*eminens esetek*”-ről van szó, írja, „*amelyek sok egyéb tárgy képviseletében tűntek fel, bizonyos totalitást zártak magukba, egyfajta értékelő sorrendet követelnek, rokon és egyúttal idegen érzeteket ébresztenek bennem, és így – mind belsőleg, mind külsőleg – bizonyos egységet és általános érvényt tesznek láthatóvá*”. Idővel aztán ez a szimbólumkereső gondolkodás kitágul, és – bizonyos egyetemes látomás keretében – taglalja és kitalálja a világ mögöttes felletését. Goethe, Eckermann-nal beszélgetve, egész pályáját, tevékenységét szimbolikusnak ítéli, s ezt mondja: „*voltaképp mindegy, hogy fazekakat csináltam-e vagy tálakat*”. Nemcsak önmagát, hanem mindent – a világ dolgait egyenként, embereket egyenként, eseményeket egyenként – szimbolikusnak tekintett, és soha nem adta fel azt a platonikus meggyőződését, hogy csak a világ egyedi ablakain át láthatunk rá az ősképekre, az abszolútumra, az isteni rendre. Szükségképp kettős alapállását tömöríti az a levél, amelyet 1818. április 2-án küld K. E. Schubarth-nak: „*Minden, ami történik, szimbólum, és miközben tökéletesen ábrázolja önmagát, utal egyebekre. Ebben a meglátásban igen nagy szerénység és igen nagy szerénytelenség rejlik*.” Goethe továbbá, mint ismeretes, különbséget tett szimbólum és allegória között. Úgy gondolta: az allegória a jelenséget fogalommá, a fogalmat képpé változtatja, de úgy, hogy a fogalom a képben még mindig – korlátozottan és teljesen – megfér, és ki is mondható. A szimbólum viszont, ismét idézek, a jelenséget ideává, az ideát képpé változtatja, mégpedig úgy, hogy az idea a képben mindig – végtelen hatékonyan és elérhetetlenül – megfér, és még ha kimondjuk is bármely nyelven, kimondhatatlan marad. A hangsúlyt Goethe ebben az ellentét-párban a szimbólum fogalom nélküli jellegére, nyitottságára, értelmezési tágasságára és sokértelműségére helyezte. Érezzük, hogy az allegóriát némileg lekezeli, s ez nyilván a korabeli irodalom kritikája, az „*erőltetett tehetségek*” bírálata: ők ugyanis ideákból és fogalmakból indulnak ki, s ezért „*keveredhet az értelem a találati folyamatba, és ha aztán okosan kifejtette a tárgyat, azt vélhetné, hogy valódi költészetet hozott létre*”. Ki ne látná, hogy Goethe itt saját elveit és írói gyakorlatát védelmezi. Nem kétséges,

hogy a szimbólumteremtő alkot is csak akkor juthat általános belátásra, ha alkalmazza a pars-pro-toto, valamint az analógia elvét. A különbség analógia és szimbólum között abban áll, hogy a szimbólum nem kínál egyértelmű, világos fogalmakat a jelölt és a jelölő közötti megfelelésekre. Csak az egész – az egész életmű – nyújthat eligazítást egy-egy konkrét jelentésmező értelmezéséhez, azt pedig a szimbólumteremtő már bizonyos *általános tartalmak tudatában vagy sejtelmével* hozta létre (tanulságos felütni Goethe 1818. március 19-én kelt, Zelternek címzett levelét: a tutajhasonlat megerősíti felfogásunkat). Ilyen értelemben mondható, hogy az öregkori Goethe életművét csak a megelőző alkotói korszakok ismételt tükröződéseinek ismeretében közelíthetjük meg: a szimbolikus beszéd eltávolító, mélyített, objektív közlésforma, amely inkább ismeretekre, mintsem alkalmi tapasztalatokra mutat.

Annak a szerencsének, hogy ilyen hosszasan időzhettünk a DIVAN gondolati háttérének taglalásánál, egyetlen nyomós oka van: a magyar kötet annyira jó, hogy röviden illik beszélnünk róla. Ha makulátlan volna, szólhatnánk még Goethe iszlámmal kapcsolatos fenntartásairól (az iszlám szesztilalmáról, nőellenességéről, a művészetet gátló tiltásairól). Szólhatnánk a DIVAN életrajzi háttéréről, a Marianne-kapcsolat titokzatos elemeiről, az iszlámélmény konkrét eseményeiről, a baskir katonák szerzetásairól a weimari protestáns gimnáziumban stb.

Térjünk rá tehát a magyar DIVAN-kötetre. A könyv spiritus rectora Halasi Zoltán volt: ő válogatta ki a huszonnégy fordítót, ő írta az utószót és a jegyzeteket. A kötetet berekesztő szöveg inkább esszé, mint tanulmány: eleven színekkel eseteli a DIVAN körüli életrajzi eseményeket, sőt helyel-közzel drámai érzékkel idéz meg egy-egy kis jelenetet az 1814–15-ös rajnai utazások kavalkádjából. Halasi élvezettel tárja eléink Goethe életének egyszeri gazdagságát: ő is – és ki nem? – hovatovább fuldokolva öleli eggyé az eseményszálakat, a jelentékeny apróságok özönlő mozaikképeit. Itt egyetlen hiányérzetünk támad (s ezt így-úgy orvosolja a kitűnő, pontos jegyzetanyag): nem bomlik ki szemünk előtt az a tapasztalat, amelyet Halasi a munka során a DIVAN-ból, nyilván, a „benső oldalra” mentett. Olajozott stílusú, bájosan

kacsaringós, üde és kieszen gazdag a történeti keretanyag, de hiányoljuk a fordító-szervező egyedi meglátásait, nem látjuk azt a kémlelőnyílást, amelyen át *éppen ez a szem* bepillantott Goethe világába. Eppen a záróesszé pórustapogató pontossága, ismeretgazdagsága és filigránokra éber, motozó figyelme tesz kíváncsivá: vajon mit vett észre ez az utód, vajon mit vett volna tenyerére Goethe irdatlan kincsestárából.

A fordítókról: egyenletesen magas színvonal, megbízható szöveghűség, egységes, sőt egyöntetű hangnem, megnyugtató találati arány a szóválasztásban. Szabó Lőrinc szövegei itt is tündökölnék. Sárközi György Timurfordítása remekbe szabott, s bizonyára csilláptotta az új magyarító lendületet. Elköltözött mestereink között Rónay György az, akinek szövegei kissé megrokkantak. Rónay túl tanáros, nehézkes és – hogy úgy mondjam – cserepes. Ki s vajon hogyan érthetné az eredeti nélkül ezt a versszakot a NYERSEN ÉS NYILTAN című versben (A DALNOK KÖNYVE):

*„Fennhézás költeni!
S oly jó egyedül.
De csak jöjjön be, aki
nő s barát hevül.”*

Goethe kihagyó lélegzetű, csonkított, élesen formált, néha lövedékszerűen pattanó nyelvezete ugyan néha bajosan követhető, de mindig rögtöni hatású. Bonyolult spirális, de egyes kis csapjai mentén többnyire célba jutunk: kirajzolódik a vers íve. És főleg: mindenütt folyamatos, egy bordában szőtték. Rónaynál olykor rímkenyszert érzünk (például: „*csupán még / barátképp*”, 76. o.), olykor pedig a mondat jajdul egy könnyet (például: „*A nővel csínján bánjatok! / Görbe bordából alkottan, így nem / tehette egész egyenessé Isten*”). Kálnoky László munkája lelkiismeretes, habár költőisége nem közvetlen: érzékeljük a falon, hogy nemcsak fal, hanem malter és téglá. De hangsúlyozom: takaros és tiszta. Vas István pedig Vas István: súlyos és könnyed, találékony és foszforos. SELIGE SEHNSUCHT-fordítása – a kötet jegyzetei közt – fordításirodalmunk becses darabja.

Élő fordítóink zömmel kivágják a rezet. Külön kiemelném Halasi Zoltán, Eörsi István, Szijj Ferenc, Várady Szabolcs és Imreh András munkáit. Ezekben a szövegváltozatokban tük-

röződnek a goethei komolyság és tréfa („*Ernst und Scherz*”) kettős játéka, itt érezzük a fordítók örömét és elmélyült azonosulását az eredetivel. Halasi egy helyen téved, mégpedig a SZULEJKA KÖNYVÉ-nek „*Ha úgy elszakadt tőled...*” kezdetű versében. Kiadásaim – a változatok ellenére – abban egyöntetűek, hogy a harmadik sor önálló állítás, tehát az alárendelő mondat a vers második tagmondata. Ez azt jelenti, hogy a harmadik sor állítja: „*akkor minden pusztán át vágat a szív*”. Ez így súlyosabb is, hitelesebb is. És a negyedik, ötödik sor ismét külön állítás. Ennyit csak a teljesség kedvéért.

Elkülönített és válogatott szavakkal méltán Lackfi János magyarázatát: ez a fiatal fordító a kötetben olyan litalálatokkal örvendeztet meg, amelyeket csak a nap huszonötödik órájában találhatott. Szövegei ruganyosak, polifon ritmusuk élénken idézi Goethe összetett zeneiségét, rímei pedig olyan gyümölcsösek, mint egy október végi szőlőfürt.

Csupán hamis lelkesedéssel említhetném s némi szorongással említem Tandori Dezső anyagát: ő a HÁFIZ KÖNYVÉ-nek néhány darabjával szerepel a kötetben. Már az embléma fordítása mehökkent erőteltet 3. sorával: „*A szellem a vőlegény, / a szó az ara; / jártas vagy e frigy szerén / Háfizt áldva ma.*” (Az eredeti: „*Legyen a Szó neve: ara, a Szellemé: vőlegény; ezt a frigyét az ismerte, / aki Háfizt dicséri.*”) Aztán következik a MELLÉKNÉV (BEINAME) címmel közölt vers (miért is melléknév?), amely ismét sért kattogó, fémes gépiességével, zilált idomaival. Egy ficamot hadd idézzek:

„*Háfiz, halld a meglepett lényt:
nem térek ki az utadból,
mert akivel egy az eszménk,
hasonlítunk arra akkor.*”

És vajon mit jelenthet az, hogy „*fenséges képet szereztem, / mint a kendők-szentje-kendőn*”? Az eredeti nélkül, mi tűrés-tagadás, itt sötétet harapunk. A következő lapon (PANASZ), a vers harmadik-negyedik sorában ezt olvassuk: „*S leskelésük ha sikerre volna, / kit visznek magukkal a pokolra?*” (Ti. az ördögök.) Szabad ezt így? Három lappal lejjebb az új vers (FATVA) második szakasza így alakul:

„*Így vesszen – szólt a bíró, e hatalmas –,
ki Miszri módján szólna s hinne; tűzre
ezért csak őt magát semmi ne üzze:
a költő-tehetség osztója Allah;*”

Nem kifogásolom a kényszeres-ügyefogyott rímeket, az „e” mutatónévmás fontoskodását, nem neheztelek a... de hát érthető ez így? Hogy ti. a ravasz bíró éppen csak ezt a Miszri nevű költőt nem akarja máglyára küldeni, de amúgy mindenki mást, aki verset ír? Kötve hinném. Nem folytatom.

Mert egyetlen megjegyzésem – egyetlen halvány kifogás és a rosszkedv – sem csorbít a tényen, hogy összességében komoly teljesítményt méltattunk. Ez a DVAN-kötet már most olyan szép, mint amilyen szép lesz egykori emlékeinkben.

Báthori Csaba

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram,
a Soros Alapítvány
és a Szerencsejáték Rt.
támogatásával jelenik meg

